

Асадулла Абдулла ўғли Қодиров

АБУ АЛИ ИБН СИНО
УНИНГ ТИББИЙ ФИКРЛАРИ ВА
ТАБИБЛИК ФАОЛИЯТИ

ТОШКЕНТ
ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ФАНЛАР АКАДЕМИЯСИ
«ФАН» НАШРИЕТИ

1995

Китобда муаллиф Абу Али ибн Синонинг тибга онд асарлари, биричи ғалда «Тиб қонунлари» китобини чуқур ўрганиб, алломанинг тиббий фикрларини ва амалий тиббилик фаолиятини ҳозирги замон илмий тиббиёти нуқтан назаридан таҳлил қилади ва унга баҳо беради. Аусусан, Ибн Синонинг тиб илми соҳасидаги ижобий ва салбий томонлари далиллар асосида кўрсатиб берилган. Китобнинг фойдали томони шундан иборатки, унда муаллиф Ибн Сино ишлатган дорилар ва даво усуллариининг қайсилари фойдали, қайсилари ҳозирги илмий тиббиётга тўғри келмаслигини кўрсатиб берган.

Профессор А. Қодировнинг бу китобидан амалий ва назарий тиббиётнинг турли соҳаларида хизмат қилувчи мутахассислар ва илмий ходимлар ўзлари учун керакли материаллар топадилар.

Ушбу китоб тиббиётнинг турли соҳаларида хизмат қилувчи мутахассислар, илмий ходимлар, тиббиёт тарихчилари ва тиббиёт тарихи билан қизиқувчи барча мутахассисларга мўлжалланган.

Тақризчи:

тарих фанлари доктори, профессор И. М. ХОШИМОВ

К 4102000000—з—11С8
М 355(04)—95 рез. 95

© Ўзбекистон Республикаси
ФА «Фан» нашриёти.
«ЎзФосфосорб» илмий-
ншлаб чиқариш корхонаси,
1996 йил.

ISBN 5—648—02323—5

Буюк ватандошимиз Абу Али ибн Синонинг қомусий билимга эга бўлган улўф аллома эканлиги фан оламига яхши маълум. Ибн Сино жаҳонга, айниқса, машҳур ҳаким (ўқимшли табиб) сифатида ганилган. Бўсоҳада у Ҳиппократ¹, Гален², Бянь Цяо³* ва Сүшрута⁴ каби жаҳоннинг энг машҳур ҳакимлари билан бир қаторда туради. Ўрта ва Яқин Шарқ миқёсида эса у ўша даврда ягона, буюк ҳаким ҳисобланган.

Абу Али ибн Сино ўз ватани бўлмиш Ўрта Осиёда тибб илмининг шаклланиши ва ривожланишида асосий рол ўйнаган. У Ўрта Осиёда илмий тиббиётнинг асосчиси. Ибн Сино ва бошқа йирик олимларнинг фаолияти ва яратган асарлари туфайли мамлакатимизда тиббиёт илми шаклланди, ривож топди ва жаҳон илмий тиббиёти даражасига кўтарилди.

Абу Али ибн Сино сўзсиз буюк ҳаким. У ўрта аср тиббиётининг энг улўф намояндаларидан биридир. Лекин у ўзининг тиббий фикрлари ва табиблик фаолиятида катта натижаларга эришиш билан бир қаторда баъзи нуқсон ва камчиликлардан ҳам холи бўлмаган. Аммо Ибн Синонинг ҳаёти ва фаолиятига бағишланган асарларда муаллифлар ёки билмасликдан ёки олимнинг катта обрўсига путур етказмаслик учун бу масалани кўпинча четлаб ўтадилар. Бундай бирёқламлик илм-фаннинг ривожланишига катта зарар етказганлиги тарихда кўп марта учратилган. Масалан, қадимги юнонистонлик буюк ҳаким Ҳиппократ ўз даврида тиббиётда ҳуморал (рутубатлар) назариясини ишлаб чиққан эди. Аммо бу назарияда талқин этилган фикр хато фикр эди. Лекин Ҳиппократнинг обрўси шу қадар юксак эдики, унинг бу фикрига икки минг йилдан ошмиқ

* Баъзи манбаъларда Бянь-Цио деб ёзилади.

вақт давомида ҳеч ким эътироз билдирмади. Яна бир мисол: қадимги римлик машҳур ҳаким Гален Инжилда ёзилган ривоятга* ишониб (ўзи текшириб кўрмай) эркак кишининг қовурғаси ўн бир дона бўлади, деб ёзган эди. Бу нотўғри тушунча ҳам узоқ вақт давом этди. Бундай хатоликлар кўп бўлган. Бу Ибн Синога ҳам тегиб ўтади. Ибн Сино тиббиётда мизожлар назариясини ривожлантирган эди. Бирор тажриба (эксперимент) усули билан исбот этилмаган бу тушунча ҳам илмий асосга эга эмас эди. Мизожлар тушунчаси шарқ тиббиётида кўп асрлар давомида тиббиёт илмининг ривожланишига катта тўсқинлик қилиб келди. Бундай мисолларни кўпгина келтириш мумкин. Бинобарин, буюк тарихий шахсларнинг ҳаёти ва фаолиятларини баён этишда ҳам бирёқламаликка берилмай уларнинг фикр ва мулоҳазаларини чуқур ўрганиб, ижобий ва салбий томонларини бир-биридан ажратиб олиш зарур. Тарих шунини тақозо қилади. Мазкур китобда биз шунга амал қилиб, Ибн Синонинг ҳаким сифатидаги фаолиятини қўлимиздан келган қадар ҳолисона ёритиб беришни мақсад қилиб қўйдик. Хусусан, бу асарда Ибн Синонинг тиббий фаолиятидаги икки муҳим масала — унинг тиббиёт ҳақидаги фикрлари ва амалий табиблик фаолияти устида сўз юритилади.

Ибн Синонинг тиббий фикрлари ҳақидаги масала бундан олдин ҳам баъзи муаллифлар томонидан тилга олинган. Масалан, биз В. Қ. Жумаев томонидан ёзилган «Хирургия Абу Али ибн Сины и ее исторические истоки» номли ва Й. С. Арзуметов ҳамда Қ. И. Йўлдошев томонидан ёзилган «Медицинские взгляды Ибн Сины» номли китобларда шу масалага бағишланган мақола (боб)ларни учратдик. Булардан ташқари, Н. М. Мажидов ва В. Д. Гордеевнинг «Неврологические воззрения Ибн Сины» номли китоблари ҳам чоп этилган. Аммо бу китоблардаги мақолалар Ибн Синонинг тиббиёт фани ҳақидаги фикрларини ва табиблик фаолиятини махсус тадқиқот қилиш натижаси бўлмай, китобнинг мазмунига қўшимча сифатида ёзилган мақолалардир.

В. Қ. Жумаев ўз китобида асосан Ибн Синонинг жарроҳ сифатидаги фаолиятини баён этган ва унинг

* Инжилда келтирилган ривоятда айтилишича, худо аввал эркак кишини яратган, сўнг унинг ўн иккинчи қовурғасини суғуриб олиб, ундан аёл кишини яратган экан. Шунинг учун ҳамма эркак жинс кишилар ўн бир қовурғалик бўлиб туғилар эканлар.

умумий тиббий масалаларга нисбатан муносабатини ҳам қисман кўрсатиб ўтган.

Й. С. Арзуметов ва Қ. И. Йўлдошевларнинг китоблари асосан одам организмидаги жигарнинг ҳолатлари ва касалликлари тўғрисида «Тиб қонунлари»да баён этилган фикрларга бағишланган асардир*. Аммо шима учундир муаллифлар бу асарни «Медицинские взгляды ибн Сины» («Ибн Синонинг тиббий қарашлари») деб атабдилар. Биргина жигар касалликлари тўғрисидаги мулоҳазаларга асосланиб Ибн Синонинг тиббиёт фани ҳақидаги фикрлари масаласида тўлиқ хулоса чиқариш мумкин эмас. «Неврологические взгляды Ибн Сины» китобига келсак, бунда ҳам фақат олимнинг асаб касалликлари масаласидаги мулоҳазаларига қараб унинг тиббиёт фани тўғрисидаги фикрлари ҳақида хулоса чиқариб бўлмайди. Ибн Сино асаб тизимининг фаолиятини тўғри таърифлайди. Лекин бу фаолиятни қандайдир мавҳум қувват билан боғлайди. Асаб тизимининг рефлектор фаолиятини билмайди (ўша давр фани учун бу табиийдир). Шунинг учун Ибн Сино бу масалада кўпгина хатоликларга йўл қўйган. Н. М. Мажидов ва В. Д. Гордеева ўз китобларида масаланинг бу томонини етарлича кўрсатиб бермаганлар.

Умуман, юқорида келтирилган китобларда Ибн Синонинг тиббиёт ҳақидаги баъзи мулоҳазалари баён этилган, холос. Бу мулоҳазалар етарлича таҳлил қилинмаган. Уларнинг илмий жиҳатдан тўғри ва янглиш томонлари кўрсатилмаган. Ибн Синонинг амалий табиблик фаолияти ҳақида эса бу китобларда етарли маълумот берилмаган. Бинобарин, Ибн Синонинг тиббиёт илмининг моҳияти ва унинг вазифалари ҳақидаги фикрлари ҳамда унинг амалий табиблик фаолияти етарли ёритилмай қолган. Биз шунини эътиборга олиб, мазкур асарни ёзинини ўз зиммамизга олдик. Китобда Абу Али ибн Синонинг тиб илмининг моҳияти, унинг ўзинга хос хусусиятлари ва вазифалари ҳақидаги фикр-мулоҳазалари таҳлил қилинган ва олимнинг амалий табиблик фаолияти ҳамда бу соҳада у эришган натижалар баён этилади. Биз бунда Ибн Синонинг фаолиятини бўрттирмасдан ҳам, камситмасдан ҳам ҳолисона ифодалаб беришга ҳаракат қилдик.

* Аслида бу асар Й. С. Арзуметовнинг «Медицинские взгляды Ибн Сины по материалам «Канона врачебной науки о печени» деб аталган номзодлик диссертациясидир.

Китоб тўрт қисмдан иборат. Биринчи қисмда биз Ибн Синонинг таржимаи ҳолини бердик. Чунки олимнинг тиббиёт ҳақидаги фикрлари ва табиблик фаолияти, унинг босиб ўтган ҳаёт йўли билан чамбарчас боғлиқ. Бу қисмни ёзишда биз олимнинг шогирди Абу Убайд Жузжоний⁵ томонидан ёзиб қолдирилган «Тарих аҳвол аш-шайх ар-райис» («Олимлар бошлиғи [Ибн Сино]нинг таржимаи ҳоли») номли асарни асос қилиб олдик. Бу асар бизгача бир неча вариантда етиб келган. Шулардан бири Абу Райҳон Беруний номидаги Ўзбекистон Шарқшунослик институтининг нодир қўлёзма-лар фондида сақланувчи «Мажмуъа расонл ал-ҳукамо»⁶ («Ҳакимларнинг рисолатлари мажмуаси») номли тўпламнинг (инв. № 2385/III) 7—9-бетларида келтирилган. Мутахассислар бу вариант ўрта аср тарихчиси Ибн ал-Қифтийнинг қаламига мансуб, деб ёзадилар. Мазкур тўпламда яна «Фихрист кутуби мусаннифани шайх ар-райис» («Шайх ар-Райиснинг тасниф этган асарлари») деб аталган Ибн Сино асарларининг рўйхати ҳам берилган. «Тарих аҳвол аш-шайх ар-Райис»нинг бошқа варианты машҳур ўрта аср тиббиёт тарихчиларида Ибн Аби Усайбъанинг⁷ (1203—1270) «Уюн ал-анбо фи табақот ал-атнббо» («Табибларнинг табақалари ҳақида хабарлар манбаи») номли китобининг иккинчи жиълида баён этилган.

Бу китоб 1882 йилда Қоҳирада босиб чиқарилган экан. Унинг Ибн Синога тегишли қисмини шарқшунос олим Абдусодиқ Ирисов 1959 йилда чиқарилган «Ўзбекистонда прогрессив ижтимоий-фалсафий фанлар тарихига доир материаллар» тўпламига таржима қилиб берган эди. Сўнг бу таржима «Гулистон» журналининг 1979 йил 6-сонига босилиб чиқди. 1980 йилда эса уни А. Ирисов «Абу Али ибн Сино, таржимаи ҳоли» номи билан алоҳида рисола сифатида чоп эттирди.

«Мажмуъан расонл ал-ҳукамо» мураккаб (зич) усулда ёзилган. Уни ўқиш жуда қийин, баъзи сўзларини тушуниб бўлмайди. Шунинг учун биз асосан «Абу Али ибн Сино, таржимаи ҳоли» китобидан фойдаландик. Қерак бўлган цитаталарни ҳам шундан келтирдик. Ибн Аби Усайбъа ўзи ҳам тарихчи, ҳам табиб бўлган. Шунинг учун у Ибн Синонинг табиблик фаолиятига кўпроқ аҳамият берган бўлиши табиий. Биз шунинг ҳам эътиборга олдик. Ибн Аби Усайбъанинг

варианти Шарқшунослик институтида сақланувчи Ибн ал-Кифтийнинг вариантыга жуда яқин.

Қўшимча манбалар сифатида бошқа муаллифларнинг асарларидан ҳам фойдаландик. Хусусан, А. Ирисовнинг 1980 йилда Ўзбекистон «Фан» нашриёти томонидан босиб чиқарилган «Абу Али ибн Сино, ҳаёти ва ижодий мероси»* китоби ва Ю. Н. Завадовскийнинг 1958 йилда ёқлаган «Абу Али ибн Сина» (опыт критической биографии) номли номзодлик диссертацияси билан ҳам танишиб чиқдик. Бу асарларда Ибн Синонинг таржимаи ҳоли ҳақида анча муҳим маълумотлар берилган. А. Ирисов ўз китобида Ибн Синонинг ҳаёти ва ижодига бағишланган жуда кўп китоб, мақола ва илмий асарларни тўплаб, уларни умумлаштирган. Аммо А. Ирисов келтирган асарларда Ибн Синонинг табиблик фаолиятига етарли ўрин берилмаган. Ю. Н. Завадовский ўз диссертациясида Ибн Синонинг таржимаи ҳолига оид араб, форс, рус ва чет эл тилларида ёзилган 400 га яқин (367) адабиёт рўйхатини келтирган. Лекин унинг диссертациясида ҳам Ибн Синонинг табиблик фаолияти етарлича ёритилмаган.

Б. В. Лунин ўзининг Ибн Сино ҳақидаги «Библиографик кўрсаткич»ида келтиришича, совет даврида (1918—1978 йиллар) фақат рус тилида Ибн Синога бағишланган 561 асар босилиб чиққан. Шулардан фақат 72 таси Ибн Синонинг тиббий фаолиятига тегишли асарлардир.

Бизнинг қўлимизда ҳам Ибн Синонинг ҳаёти ва табиблик фаолиятига дахлдор бўлган ўзбек, рус, араб, форс ва бошқа чет эл (инглиз, француз, немис, испан, болғар, поляк, чех) тилларида ёзилган 600 дан ортиқ мақолалар, китоблар, рисолалар ва диссертациялар рўйхати йиғилган. Шуларнинг ҳам муҳимлари билан танишиб чиқдик.

Китобнинг иккинчи қисми Ибн Синонинг тиббиётнинг моҳияти ва унинг вазифалари ҳақидаги фикрларига бағишланган. Бу фикрлар Ибн Синонинг «Тиб қонунлари»** асарининг биринчи китобида баён этилган. Биз бу қисمنى ёзишда шу китобни асос қилиб олдик.

Ибн Синонинг тиббиёт, унинг моҳияти ва вазифалари ҳақидаги фикрлари ўрта асрларда кенг тарқал-

* Бу китоб қисқартирилиб ва баъзи ўзгартиришлар киритилиб 1992 йилда «Ҳаким Ибн Сино» номи билан қайта босиб чиқарилди.

** Асарнинг тўлиқ номи «Китоб ал-қонуи фи-т-тибб» («Тиб қонуналари китоби»)дир.

ган рутубатлар (суюқликлар) назариясига асосланган эди. Бу назарияга мувофиқ ҳар қандай касаллик киши танасидаги тўрт хил суёқлик — қон, сафро, савдо ва шиллиқ (балғам, назла)нинг миқдорий ва сифат жиҳатидан ўзгариши натижасида пайдо бўлади, деб тушунилган. Ҳақиқатда эса иш аксинча — бирор касаллик натижасида қонда ва бошқа суёқликларда турли ўзгаришлар рўй беради. Махсус қон касалликларни (анемия⁸, лейкомия⁹, тромбозия¹⁰ ва б.) бундан истиснодир. Буларда биринчи ўзгариш қоннинг ўзида пайдо бўлади. Аммо бу касалликлар Ибн Сино даврида маълум бўлмаган. Ибн Сино қанчалик буюк ҳаким бўлмасин у бу масалада ўша ўрта аср тушунчасидан нари ўта олмаган.

Рутубатлар назарияси ўз ичига унсурлар, хилтлар, мизожлар ва қувватлар тушунчаларини олади. Тажриба (эксперимент) усули билан исбот қилинмаган, абстракт фикрлашга асосланган бу тушунчалар тиббиёт тарихида салбий рол ўйнаган. Бу тушунчалар кўп асрлар давомида табибларнинг фикрини ўзига жалб қилиб қўйиб, уларни касалликларнинг ҳақиқий сабабларини лаборатория ва экспериментал усуллар билан текширишдан узоқлаштирган. Бунинг Ибн Синодек буюк ҳаким ҳам сезмаган. Рутубатлар назариясининг биргина ижобий томонини шундан иборат эдики, у касалликни ташқаридан кирувчи қандайдир ғайритабиий кучлар пайдо қилади, деган нобитдий тушунчага қарши ўлароқ, касаллик одам организмининг ўзидаги моддалар билан боғлиқ, деган фикрни олдинга сурган эди. Лекин рутубатларнинг касаллик пайдо бўлишидаги роли нотўғри тушуниларди.

Рутубатлар (хилтлар) назарияси Шарқ табobatiда то бизнинг асримизга қадар давом этди. Ғарб ҳақимлари бу тушунчалар истиқболсиз эканлигини сезиб, ундан воз кечдилар ва XVII—XVIII асрлардан бошлаб тиббиётда лаборатория ва экспериментал усулларни қўллаб бошладилар. Бунинг натижасида Оврўпо тиббиёти тез суръатлар билан ривожланиб кетди. Шарқ тиббиёти эса рутубатлар назариясидан нари ўтмай ўз таваққулида бир жойда қотиб қолди.

Китобнинг учинчи қисми Ибн Синонинг амалий табиблик фаолиятига бағишланган. Бу қисмни ёзишда биз касалларни кўздан кечириш, ташхис қўйиш ва даволашда Ибн Сино қўллаган усуллар ҳақида олимнинг ўзи ўз асарларида баён этган маълумотларга

асосландик. Бундай маълумотлар асосан «Тиб қонунлари»нинг учинчи ва тўртинчи китобларида берилган.

Китобнинг тўртинчи қисми Ибн Синонинг турли дорилар ҳақидаги фикр ва мулоҳазаларига бағишланган. Хусусан, бу қисмда ҳар хил содда ва мураккаб дориларни тайёрлаш ва уларни ишлатиш ҳақида Ибн Синонинг фикр ва кўрсатмалари баён этилган. Бундай маълумотлар «Тиб қонунлари»нинг иккинчи ва бешинчи китобларида берилган. Биз мазкур қисмни ёзишда шу иккита китобни асос қилиб олдик.

Абу Али ибн Сино касалларга ташхис қўйиш ва уларни даволашда кўпгина ўзига хос усуллар ишлатган. Масалан, у ҳозирги замон илмий тилида «шартли рефлекс»¹¹ деб аталувчи ҳолат ҳосил қилиш ва «руҳий-ҳаяжонли тажриба»¹² каби усуллардан фойдаланган. Буларнинг ҳаммаси Ибн Синонинг табиблик фаолиятини ўрганишда муҳим аҳамиятга эга. Биз шуларни ҳам ҳисобга олдик. Ибн Синонинг айрим касалликларга ташхис қўйиш ва уларни даволаш усулларига баҳо беришда шу соҳадаги ҳозирги мутахассисларнинг фикрларини ҳам ҳисобга олдик. Китобда илова сифатида Ибн Сино асарларининг рўйхатини бердик ва уларнинг мазмунини қисқача баён этдик.

Китобнинг охирида унда номлари учрайдиган тарихий шахслар ҳақида қисқароқ ахборот бериб ўтдик. Тушунилиши қийин бўлган атамаларга изоҳлар ҳам берилди. Мавзуга тегишли адабиёт рўйхатини ҳам келтирдик.

ИБН СИНОНИНГ ҲАЁТ ЙЎЛИ

Абу Али ибн Синонинг таржimai ҳоли икки қисмга бўлинади. Биринчи қисмини Ибн Синонинг ўзи айтиб берган. Бу қисм олимнинг ҳаёт тақозоси билан кўп шахарларни кезиб юриб, охири Эрон ҳудудида бўлган Журжон шаҳрига келиб, шу ерда истиқомат қила бошлаган даврни ўз ичига олади. Бу 980—1012 йилларга тўғри келади. Иккинчи қисми Ибн Синонинг Журжондаги ҳаётидан бошланиб, то вафотигача бўлган даврни ўз ичига олади. Бу давр 1012—1037 йилларга тўғри келади. Бу қисм олимнинг шогирди Абу Убайд Жузжоний томонидан ёзилган. Сўнг Жузжоний бу ҳар иккала қисмни бирлаштириб, унга «Тарих аҳвол аш-шайх ар-Ранс» («Олимлар бошлиғи [Ибн Сино]нинг таржimai ҳоли») деб ном берган.

«Тарих аҳвол аш-шайх ар-Раис» жуда қисқа ёзилган. У ҳаммаси бўлиб 3 варақ (6 бет)дан иборат. Унда Ибн Синонинг кўп қирралли ҳаёти ва фаолияти тўлиқ ифода этилмаган. Китобга Ибн Синонинг ҳаётида бўлиб ўтган воқеаларнинг ҳаммаси киритилмаган. Бу камчилик кейинчалик ўша замонда яшаган бошқа олимлар ва тарихчилар томонидан тўлдирилган. Улар ўзлари кўриб, ёки кўрганлардан эшитиб, керакли қўшимчалар киритганлар. Масалан, ўша даврлардаги тарихчилардан Абул Ҳасан ал-Байҳақий¹³ (1105—1169), Ибн ал-Кифтий¹⁴ (1172—1248), Ибн ал-Ҳаллиқон¹⁵ (1211—1282) ва биз юқорида кўрсатиб ўтганимиз Ибн Аби Усайбига (1203—1270) ва бошқа тарихчилар Ибн Синонинг таржиман ҳолига кўл маълумотлар қўшганлар ва аниқликлар киритганлар. Жузжонийнинг ўзи ҳам «Тарих аҳвол аш-шайх ар-Раис»да берган маълумотларидан ташқари Ибн Синонинг «Китоб аш-шифо» номли асарига ёзган муқаддимасида устозни ҳақида қўшимча маълумотлар берган. Шундай қилиб, Ибн Синонинг ҳаёти ва фаолияти ҳақида анча тўлиқ маълумот тўпланган.

Аммо Ибн Синонинг ҳаёти ва табиблик фаолияти ҳақида ҳар хил ривоятлар ҳам кўплаб тўқилган. Уларнинг кўпчилиги ҳеч ақлга тўғри келмайдиган турли афсоналар ва уйдирмалардан иборат бўлса, баъзилари ҳақиқатга яқин келадиган ҳаётий ҳодисалардир. Ибн Синонинг ҳаёти ҳақида кўп асар ёзган шарқ шунос-тарихчи олим А. Ирисов олим ҳақидаги ривоятларни йиғиб 1980 йилда «Абу Али ибн Сино ҳақида. Афсоналар, ривоятлар, ҳикоялар» номли кичик бир китоб чоп эттирди. Унда йиғирмага яқин ҳар хил ҳикоялар, ривоятлар ва афсоналар келтирилган.

А. Ирисовнинг китобчасида келтирилган ҳикоялардан «Ўнгит қасали», «Мен ҳўкирман», «Фалаж подшоҳ», «Бир кўришда», «Кеч қолибсиз», «Бир сўз ҳам бошқа эмас», «Сиз тилшунос эмассиз» деб аталувчи ҳикоялар диққатга сазовор. Буларда баён этилган ҳодисалар ҳақиқатга анчагина яқиндир. Аммо юқорида айтганимиздек, китобчада келтирилган ҳикояларнинг кўпчилигаси табиатда бўлмайдиган ва ҳаётда учрамайдиган ҳар хил афсонавий ҳодисалардан иборат.

Биз Ибн Синонинг ҳаёти ва табиблик фаолиятини баён этишда бундай афсонавий уйдирмаларни четлаб ўтдик.

Тарихий маълумотларга кўра Ибн Сино (Абу Али ал-Ҳусайн ибн Абдуллоҳ ибн ал-Ҳасан ибн Али ибн

Сино) Бухоро яқинидаги Афшона номли қишлоқда 980 (370-ҳижрий) йил сафар (август)* ойда (куни маълум эмас) дунёга келган. Машҳур тарихчи Абу Бакр Муҳаммад Наршахийнинг¹⁶ ёзишича, Афшона бир вақтлар каттагина шаҳар бўлган. Сўнг вақт ўтиши билан у ўз мавқеини йўқотиб, кичикроқ қишлоққа айланиб қолган ва Исфана деб атала бошлаган. Бу қишлоқ ҳозир яна Афшона**, деб аталади.

Ибн Сиёнинг ўзи таржимаи ҳолида ёзишича, унинг отаси Абдуллоҳ ибн Ҳасан Афшонага қўшни бўлган Ҳурмайсон (ҳозирги Рометон) қишлоғида маъмурий хизматга бошчилик қилган. Қандай маъмурий хизмат эканлигини Ибн Сино кўрсатмайди. Қўнчилик тарихчилар Абдуллоҳ ибн Ҳасан солиқ йиғувчи эди, деб ёздилар. Демак, у солиқ йиғувчиларнинг бошлиғи бўлган.

Ҳурмайсон Бухоро музофотидаги йирик қишлоқлардан бири бўлган. Атроф қишлоқлардан йиғилган солиқларни дастлаб шу ерга тўплаб, сўнг подшоҳ хазинасига топширган бўлсалар керак. Солиқ йиғувчилик даромадли иш. Абдуллоҳ бу ишга бошчилик қилганлиги учун анча бадавлат киши бўлган. У ўз вазифасига кўра Ҳурмайсон атрофидаги қишлоқларга тез-тез бориб турган. Шулардан бирида Афшона қишлоғида бир ҳусндор қизни кўриб, уни ёқтириб қолиб уйланади ва уларнинг oilасига кўчиб келиб, шу oilада яшай бошлайди. Бу oilада дастлаб Ҳусайн (Ибн Сино), сўнг Маҳмуд исмли икки ўғил туғилади.

Абдуллоҳ ибн Ҳасан ўз даврининг илғор фикрли, маърифатпарвар кишиларидан бўлган. Илм-фанни қадрлаган, ўзи ҳам баъзи фанларга (фалсафа, риёзиёт, плоҳиёт¹⁷) қизиққан. У ўз болаларини ҳам ўқимишли кишилар бўлиб етишишлари учун ҳаракат қилган. Шу мақсадда бўлса керак, катта ўғли Ҳусайн мактаб ёшига етганида ўз oilасини илм ўчоғи бўлган Бухорога кўчириб олиб келган.

Тарихий маълумотлардан маълумки, Бухоро X—XI асрларда мусулмон шарқининг маданий жиҳатдан ривожланган шаҳарларидан бири бўлган. Бу ерда кўп таниқли олимлар, файласуфлар, шоирлар ва ҳакимлар яшаганлар. Уша даврда ҳукмронлик қилган Сомонийлар илм аҳлларини қўллаб-қувватлаганлар. Улар

* 370-ҳижрий йилнинг сафар ойига милодий йилнинг 16 августидан 14 сентябргача бўлган даври тўғри келган. Ённобарин, Ибн Сино сентябрь ойда туғилган бўлиши ҳам мумкин.

** Афшонада Ибн Синога катта ҳайкал ўрнатилган.

нинг баъзиларига саройдан жой бериб, яхши маош ҳам тўлаганлар. Олимлар ва шоирлар ҳам ўз навбатида «шоҳдан қарздор бўлиб қолмаслик» ва унинг эътиборини қозониш учун уларга атаб янги-янги шеърлар, қасидалар, олимлар эса янги-янги китоблар яратганлар ва уларни чиройли қилиб безаб, шоҳларга тақдим этганлар. Бу ҳақда Ибн Сино ўсиб, катта бўлиб, ўзи олим бўлиб етишганда шеър билан ёзилган «Ўржуза» номли китобининг муқаддимасида бундай деб ёзган эди: ҳакимлар ва қадимги вақтда ўтган фозилларда, подшоҳлар, амирлар, халифа ва вазирлар, қозикалон ва фақиҳларга наср ҳамда назмда турли фан ва илмга бағишланган асар ёзиб, тақдим этиш йўли билан хизмат кўрсатиш одат бўлган эди. Хусусан, табиб-шоирлар кўпинча ражаз баҳрида назмлар ёзганлар. Шунинг учун ўша даврларда ёзилган кўнгина китоблар бирор шоҳнинг номи билан боғлиқ бўлган. Абу Али ибн Сино шундай илмий-маданий жиҳатдан кўтароқки шаронда яшади, ўсиб ва камолотга етди. Ибн Синонинг катта олим бўлиб етишишида Бухорода ўша даврда юксак даражада ривожланган илм-фан ва маданият катта рол ўйнаган.

Ибн Синолар оиласи Бухорога кўчиб келганидан сўнг Абдуллоҳ Ҳусайнни дастлаб, одатдагидек, шаҳардаги яхшироқ ҳисобланган мусулмонча диний мактаблардан бирига ўқишга берган. Бу ерда Ибн Сино араб алифбосидан савод чиқарганидан сўнг у Қуръон ва адаб илмининг ўрганишга киришган. «Қуръон илми»га уни ёдлаб олиш, қироат билан ўқиш, унинг суратари ва оятларини изоҳлаб бериш кирадди. «Адаб илми»га эса араб тили қондалари, шеър санъатининг эгаллаш, хусусан маъоний, баён ва қофияни тўғри ишлатиш кирди. Одатда, талабалар бу билимларни эгаллаш учун йиллаб, ҳатто ўн йиллаб вақтларини сарф қиладилар. Ибн Сино эса Қуръон ва адаб илмларини жуда оз муддатда мукаммал ўзлаштириб олган. Бунинг натижасида у ёш бўлишига қарамай, ҳадис ва тафсирида бошқалардан анча ўткирлик қилган. У бадний адабиётга ҳам қизиққан, шеърлар ҳам ёза бошлаган. Ўша вақт тарихчиларининг ёзишича, Ибн Сино ўқиган китобларини шу қадар тез ва мукаммал ўзлаштириб оларканки, буни кўрган одамлар ҳайратга тушган эканлар.

Ўғлининг бунчалик зўр истеъдоди ва илмга бўлган кучли иштилошини кўрган Абдуллоҳ унинг билимини

япада ошириш мақсадида Бухородаги таниқли илм соҳибларини ёллаб, уларда Ҳусайнни ўқитади. Дастлаб уни Маҳмуд массоҳ* исмли ҳинд ҳисоби (риёзиёт) ва ҳандаса бўйича мутахассисда ўқитади. Бу киши ҳандаса илмида жуда ўткир бўлганлиги учун уни «Маҳмуд ҳандаса» деб аташаркан.

Сўнг Ҳусайн Исмоил Зоҳид (Абу Муҳаммад Исмоил ибн Ҳусайн ибн Али ибн Хорун) исмли қонуншуносдан фикҳ (қонуншунослик) илмини ўрганади. Шундан кейин у ўша замонда маълум бўлган бошқа фанларга ҳам қизиқа бошлайди. Кўп ўқиш ва ўқиغانларини чуқур мутолаа қилиш натижасида Ибн Синода ёш бўлишига қарамай, ҳар хил фанлар ва дунёвий масалалар ҳақида мустақил фикрлар пайдо бўла бошлайди. Бунини қуйидаги мисолдан кўриш мумкин: Ибн Синонинг отаси кўпинча ўз уйига олимлар ва шаҳардаги ўзига яқин кишиларни чорлаб, улар билан турли фанлар ва сиёсат масалаларини тўғрисида суҳбатлар ва мунозаралар ўтказиб тураркан. Ибн Сино анча ёш бўлганлиги учун (бу вақтда у 10—12 ёшларда бўлган) бу суҳбат ва мунозараларда бевосита қатнашмаса ҳам, у ердаги гапларни эшитиб маълум хулосалар чиқараркан. Бу ҳақда Ибн Синонинг ўзи таржиман ҳолида отам мисрликларнинг таълимига ёндошган эди, у ўз маслакдошлари билан бу хусусда ва ҳар хил билимлар ҳақида кўп сўзлашарди. Мен эса уларнинг гапларини эшитиб, нима ҳақида сўзлашаётганларини билишга интилардим. Лекин фикрларига қўшилгим келмасди, деб ёзган. Бундан маълум бўладики, Ибн Синонинг отаси чиндан ҳам ўқимишли киши бўлган, у сиёсий ҳаёт билан ҳам яқиндан қизикқан. Ибн Сино эса ёш бўлишига қарамай, ҳақиқатан илм-фан ва сиёсий ҳаёт масалаларида бошқаларга эргашмай, ўз мулоҳазаларига эга бўлган.

Ўша вақтда Бухорога Абу Абдуллоҳ ан-Нотилий¹ исмли бир файласуф олим келиб қолган. Ибн Синонинг стаси, ўғлим бу олимдан фалсафа илмини ўргансин, деб ан-Нотилийни ўз уйига жойлаштирган. Ҳусайн бу олимдан фалсафа, мантиқ ва ҳандаса илмларидан дарс ола бошлайди. Аммо кўп ўтмай ан-Нотилийнинг бу фанларда унчалик кучли эмаслиги маълум бўлиб қолади. Бу ҳақда Ибн Синонинг ўзи таржимаи ҳолида бундай деб ёзган: «У (ан-Нотилий) менга қай-

* массоҳ — ер ўлчовчи киши, тановчи.

си масала ҳақида гапирмасин мен бу масалани ундан кўра дурустроқ тасаввур қилардим. Ниҳоят, мен мантиқнинг оддий масалаларини у кишидан ўқидим, лекин мантиқнинг нозик томонларидан у беҳабар экан. Шундай қилиб, мантиққа онд китобларни ўзимча ўқишга киришдим. Уларга битилган шарҳларни мутолаа қила бошладим ва ниҳоят мантиқ илмининг пухта билиб олдим. Уқлидус (Эвклид)¹⁹ китоби ҳам шундай бўлди. Уни бош қисмидан беш ёки олти та теоремаларни унинг олдида ўқидим. Китобнинг қолган қисмидаги масалаларни ўзимча ечишга киришдим. Сўнгга «Аль-мажистий»²⁰ китобига ўтдим... Ан-Нотилий бу фандан дурустроқ хабардор эмас экан. Мен бу китобни ўзимча ўзлаштиришга киришдим. У кишига қанчадан-қанча шакллارни тушунтириб берардим. Шунга қадар у киши буларни билмас экан»*.

Фикримизча, бу ерда Ибн Сино олимларга хос камтарликни унутиб қўйиб, устозини анча камситиб, ўзининг билими ва қобилиятига ортиқча баҳо бериб юборган кўринади. Ан-Нотилий илмда сустроқ бўлиши мумкин. Лекин Ибн Сино ёзган даражада билимдан хабарсиз бўлиши мумкин эмас.

Ибн Синонинг ёзишича, ан-Нотилий кўп ўтмай Хоразмга кетиб қолган. Шундан сўнг Ибн Сино фанларни кўпроқ мустақил ўрганишга киришган. Хусусан, у фалсафа, мантиқ, фикҳга онд китобларни кўп мутолаа қилган. Табиий фанларга онд китобларни ҳам ўқиб чиққан. Ибн Сино ўзи ўқиган китобларни қаторида Абу Наср ал-Форобийнинг²¹ «Фусус ал-ҳикм» («Ҳикматларининг хулосалари») номли асарини ҳам кўрсатиб ўтган.

Шундай қилиб, Ибн Сино анча ёш чоғидаёқ, ўша замонда маълум бўлган билимларнинг кўпини пухта ўзлаштириб олган. У ҳатто катта олимлар қаторида илмий мунозараларда ҳам қатнаша бошлаган. Бундай суҳбат ва мунозараларда Ибн Сино ўзининг чуқур илмий мулоҳазалари ва мантиқий фикрлаш кучининг зўрлиги билан кўпгина катта олимлардан устунилик қилган. Бу Ибн Синонинг фақатгина зўр истеъдоди натижаси бўлмай, шу билан бирга унинг тинимсиз меҳнатининг маҳсули ҳам эди. Ҳақиқатан, Ибн Сино билим олишда жуда ҳам тирншқоқ ва сабот-матонатли бўлган. Бу ҳақда унинг ўзи шундай деб ёзган: «Қайин мен яна

* Абу Али ибн Сино, таржиман ҳоли. Тошкент: Фан, 1980, 8-бет.

бир ярим йил илм ва мутолаага берилдим. Мантиқ ва фалсафанинг ҳамма соҳаларини қайтадан пухталаб ўқиб чиқдим. Уша кезларда бирор кеча ҳам тўйиб ухламасдим. Кундузлари ҳам илмдан бошқа нарса билан шуғулланмасдим... Кечалари олдимга чироқ қўйиб олиб, фақат ўқиш ва ёзиш билан банд бўлардим... Ана шу зайлда ҳамма илмларни мустақил эгаллаб олдим»*.

Бу ерда Ибн Сино илм ўрганишда ўзининг қанчалик тиришқоқ ва сабот-матонатли эканлигини кўрсатувчи қуйидаги мисолни келтирган: Ибн Сино барча асосий табиат фанларини ўзлаштириб олгандан сўнг, илоҳиётни ўрганишга киришган ва Аристотелнинг²² «Мо баъда ат-табиа», яъни «Табнатдан кейинги фан» («Метафизика»)²³ китобини ўқий бошлайди. Аммо унинг мазмунига тушунолмай қайта-қайта ўқийверади. У ҳатто бу китобни қирқ марта ўқиб чиқиб, тамоман ёдлаб олади. Шунда ҳам Ибн Сино учун бу китобнинг мазмуни қоронғи бўлиб қолаверган. Фақат шундагина Ибн Сино «бу китоб тушуниб бўлмайдиган китоб экан», деб ундаш умидини узган.

Аммо бир тасодифий ҳодиса туфайли Ибн Сино бу китобнинг мазмунини тушуниб олган. Бу ҳодиса шундай бўлган экан: ўша вақтда Бухоро бозорига махсус китобфурушлар ва муқовачилар растаси бўлган экан. Ибн Сино у ерга тез-тез бориб, янги китоблар харид қилиб тураркан. Бу китоб растаси фақатгина китоб сотиладиган жой бўлмай, бу ерда кўпинча олимлар, файласуфлар ва шоирлар йиғилишиб, ҳар хил китоблар ва уларнинг мазмуни ҳақида суҳбатлар, мунозаралар ва баҳслар ўтказиб туришаркан. Ибн Сино ҳам кўпинча бу йиғинларда қатнашиб тураркан. Бир гал Ибн Сино шу китоб растасига борганида бир китобфуруш чиройли қилиб муқоваланган бир китобни унга кўрсатиб, буни сотиб ол, жуда яхши китоб, деб мақтайди. У Абу Наср Форобийнинг «Мо баъда ат-табиа»га ёзган шарҳи экан. Ибн Сино бу китоб, яъни «Мо баъда ат-табиа» тушуниб бўлмайдиган асар, деб сотиб олишдан бош тортади. Аммо китобфуруш — бу китобнинг эгаси пулга муҳтож, уни жуда арзонга — 3 дирҳамга бераман, ол, — деб Ибн Синони кўндиради. Ибн Сино ноилоҳ китобни сотиб олади ва уйга келиб уни ўқиб чиқиб, «Мо баъда ат-табиа»нинг мазмунини тушуниб олади. Ибн Сино бу воқеани шогирди Абу Убайд Жузжонийга ай-

* Абу Али ибн Сино, таржиман ҳоли. Тошкент: «Фан». 1980. 9—10-бетлар.

тиб бсриб, уни қуйидаги сўзлар билан тугатган экан: Бундан мен ўзимда йўқ хурсанд бўлиб кетдим. Тангри таолога шукр айлаб, ўша куннинг эртасигаёқ камбағалларга анча садақа улашдим.

Бу воқеа уч муҳим жиҳатдан гувоҳлик беради. Биринчидан, Ибн Синонинг билим йўлида зўр сабот-матонатлилиги. Иккинчидан, бозорида «Метафизика»нинг шарҳидек нодир китобни бемалол сотиб олиш мумкин бўлган Бухоронинг юксак маданияти. Учинчидан, ўша замонда юртимизда Аристотелдек буюк файласуфнинг асарларига шарҳ ёзиш қўлидан келадиган чуқур билимли олимларнинг мавжуд бўлганлигидир.

Абу Али ибн Сино тиб илми билан ҳам анча эрта шуғуллана бошлаган. Бу ҳақда унинг ўзи таржиман ҳолида бундай деб ёзган: «Кейин тиб илми билан шуғуллангим келиб қолди ва унга онд китобларни ўқишга киришдим. Тиб ўзи қийин фанлардан эмас, шу сабабли қисқа вақт ичида бу билимда катта натижаларга эришдим. Энди ҳатто билимдон табиблар ҳам ҳузуримга келиб, мендан тиб илмидан дарс оладиган бўлидилар. Беморларни ҳам кўриб турардим. Орттирган тажрибаларим туфайли мен учун даволаш эшикларини шундай кенг очилдики, буни таърифлаб бериш қийин... Бу вақтда мен ўн олти ёшда эдим»*.

Ибн Синонинг 15—16 ёшидан тиббиёт билан шуғуллана бошлаши мумкин, албатта. Аммо ҳар қанча кўп ўқиган бўлса ҳам, амалий тиббиётга эндигина қадам қўяётган ёшгина табибнинг олдига кўп йиллик тажрибага эга бўлган, Ибн Синонинг ўз сўзи билан айтганда билимдон табибларнинг келиб, ундан сабоқ олишлари унчалик ишонарли эмас. Битта-яримта тажрибаси камроқ табиб келиб, ундан уни-бунини сўраган бўлиши мумкин.

Ибн Сино тиб илмини кимдан ўрганганлигини ҳеч қаерда ёзмаган. Фақат баъзи тарихчилар Ибн Сино машҳур ҳадисчи имом Ҳаким Термизийни** ўзининг тибдан устозим, деб билган, деб ёзадилар. Ҳаким Термизий Ибн Синодан бир аср илгари (IX асрда) яша-

* Абу Али ибн Сино, таржиман ҳоли. 9-бет.

** Ҳаким Термизий (Абу Абдуллоҳ Муҳаммад ибн Али ибн Ҳусайн ал-Ҳаким ат-Термизий) машҳур ҳадисчи имом бўлган. Шу билан бирга у тиб илмини ҳам яхши билган. У Муҳаммад пайғамбар ҳадисларининг йиғиши билан бирга катта тиббий қомус ҳам яратган.

ган. Демак, у Ибн Синога тўғридан-тўғри устоз эмас, балки ғоявий устоз бўлиши мумкин.

Ибн Синонинг мен «Кейин тиб илми билан шуғуллангим келиб қолди. Унга оид китобларни ўқишга киришдим», деб ёзишдан шундай хулоса чиқадики, Ибн Сино тиб илмини ҳеч кимнинг ёрдамисиз, мустақил ўрганган. Аммо тиббиётни устозсиз, яъни ўргатувчиси ўзлаштириш жуда қийин, ҳатто мумкин эмас. Гап шундаки, тиббиётнинг бошқа билимлардан тубдан фарқ қиладиган ўзига хос хусусияти бор. Бу хусусият шундан иборатки, тиббиёт тирик инсон организми билан шуғулланади. Инсон организми эса дунёдаги ҳамма эшг мураккаб машиналардан ҳам мураккабдир. Инсон организми ягона тирик мураккаб машинадир. Унда содир бўлиб турувчи физиологик ва патологик жараёнларни лабораторияларда кўздан кечириладиган бирорта ҳам физикавий ва кимёвий жараёнларга таққослаш мумкин эмас, уларнинг ўрталарида жуда катта фарқ бор. Шунинг учун тиббий китобларда «ундай хил томир уриши» бўлади, бундай хил томир уриши бўлади», деган сўзларни ўқиб олиш билан киши томирларнинг фарқига боравермайди. Томир уришидаги фарқларни кимдир амалда кўрсатиб бериши керак. Қасални қандай кўздан кечирish, ташхис қўйish ва даволаш усулларини ҳам кимдир дастлаб амалда кўрсатиб бериши зарур. Хулласи, тиббиёт илмини ўрганишда дастлаб ўргатувчига кимдир ўргатувчи бўлиши керак.

Демак, Ибн Сино ўзи ёзмаса ҳам унинг тиббиёт илмидан устозли бўлган. Фикримизча, биринчи бўлиб Ибн Синога тиббиётни ан-Нотилий таништирган. Маълумотларга кўра бу олим файласуф бўлиш билан бирга яхшигина табиб ҳам экан. У ҳатто қадимги юнон ҳақими Диоскориднинг тибга оид бир асарини араб тилига таржима ҳам қилган. Бинобарин, ан-Нотилий келиштирилган «ўқитиш программаси»да бўлмаса ҳам бошқа фанлар орасида Ибн Синога табобатдан ҳам баъзи нарсаларни ўргатган бўлиши эҳтимолдан узоқ эмас.

Қўнчилик тарихчилар табобатдан Ибн Синонинг биринчи устози бухоролик таниқли ҳаким Абу Мансур Қумарн (Қамарний)²⁴ бўлган, деб ёзадилар. Бунинг юқорида кўрсатиб ўтилган машҳур ўрта аср тиббиёт тарихчиси Ибн Абн Усайбига ҳам тасдиқ тайди. Таниқли шарқшунос олим У. И. Каримов Қамарнийга «Ибн

Синога табобатдан дарс берган олим» деб аталган махсус мақола ҳам бағишлаган. Гурк муаллифи Иброҳим Огоҳ Чубукчу Ибн Сино тиб илминин Исо бинн Яҳъё (Абу Саҳл Масиҳий)²⁵ дан ўрганган, деб ёзади. Лекин тарихий маълумотларга кўра, Ибн Сино Абу Саҳл Масиҳий билан Урганч (Хоразм) да учрашганлар. Бу вақтда Ибн Синонинг ўзи танилган табиб эди.

Китоб масаласида Ибн Сино ҳақиқатан тибга онд асарларини жуда кўп ўқиган. У ўзидан олдин ўтган машҳур ҳакимлар асарларининг ҳаммаси билан таниш бўлган. Хусусан, Ҳипократ, Гален, Орибазий, Сушрута, ар-Розий каби буюк ҳакимларни ўз асарларида жуда кўп марта эсга олади. Ш. Шонисломовнинг ёзишича, Ибн Сино кўпроқ Али ибн Аббос ал-Мажусийнинг машҳур «Комил ас-синоа ат-тиббия» («Табобат санъатидан мукаммал китоб») деб аталувчи асаридан фойдаланган.

А Ирисов «Закарийё ар-Розийнинг²⁶ тиббий асарлари Ибн Сино учур ўрганиш мактаби бўлган эди, деб ёзганда ҳақлидир. Ҳақиқатан, ар-Розий амалий тиббиётда Ибн Синодан ўткир бўлган.

Тиббиёт тарихчиларининг гувоҳлик беришича, Ибн Сино тиб илминин ҳақиқатан тез ва осон ўзлаштириб олган ва касалларни муваффақиятли даволаб, Бухоро аҳолиси ўртасида кўп ҳурматга сазовор бўлган. Шаҳардаги нуфўзли кишилар ҳам касал бўлиб қолганларида Ибн Синода даволана бошлаганлар. Бунинг натижасида унинг обрўси яна ошган. Ниҳоят, бу «ёш мўъжизакор» табиб ҳақидаги сўзлар подшоҳ саройига ҳам бориб етган. Бир кун эса Ибн Синони шоҳнинг ўзини даволашга чорлаганлар. Ибн Сино ўзининг чуқур билими ва ўткир мулоҳазалари билан шоҳнинг касалига тегинис қўйиш ва уни даволашда сарой табибларига ёрдам берган. Бунинг натижасида у шоҳнинг ҳурмати-га сазовор бўлиб, «саройга яқин кишилар» қаторига кирган. Бу ҳақда Ибн Синонинг ўзи таржиман ҳолида бундай деб ёзган: «Бухоронинг подшоҳи Нух ибн Мансур эди. Иттифоқо у шундай бир касалликка дучор бўлиб қолибдики, табиблар унинг касаллиги ҳақида бир фикрга келишга олмабдилар. Ўқинишга қаттиқ киришганим туфайли, номим улар ўртасида машҳур бўлиб қолган экан. Подшоҳ ҳузурда менинг ҳақимда гапирибди, ундаи мен иҳам чакиришни сўрашибди. Подшоҳ бунга рози бўлибди. Мен бориб табиблар билан

биргаликда шоҳни даволашда иштирок этдим ва шу орқали унга танилдим*.

Бухородаги шоҳ саройида нодир китобларга бой катта кутубхона бўлган. Бу Ибн Синога маълум эди. Аммо бу кутубхонадан фақат сарой амалдорлари ва шоҳга яқин кишиларгина фойдалана олардилар. Ибн Сино саройга яқин кишилар қаторига кирганидан сўнг унинг учун ҳам кутубхонадан фойдаланиш имконияти пайдо бўлади. У бу ердаги китобларни ўқишни жуда истарди. Бир кун қўлай фурсат топиб, шоҳдан сарой кутубхонасига кириб, у ердаги китобларни ўқиш учун рухсат сўрайди. Хусусан, Ибн Сино тибга онд китоблар билан танишиш зарурлигини билдиради. Шоҳ Ибн Синога кутубхонага кириш учун рухсат беради. Ибн Сино кутубхонага кириб, у ердаги китобларнинг қўп-лиги ва хилма-хиллигини кўриб, ҳайратда қолади. Бу ерда Ибн Синога илгари номлари ҳам маълум бўлмаган китоблар кўп экан. Ибн Сино бу кутубхона ва ундаги китоблар ҳақида бундай маълумот берган: «Мен кўп хоналардан иборат кутубхонага кирдим. Ҳар бир хонада китоб сандиқлари турар, китоблар эса устма-уст тахлаб қўйилган эди. Хоналарнинг бирида араб тилига онд китоблар, шеърлар, бошқасида фиқҳга онд асарлар турарди. Шў тартибда ҳар бир хонада фанинг айрим бир соҳасига онд китоблар тўпланган эди... У ерда шундай китобларни кўрдимки, кўпчилик ҳатто уларнинг номларини ҳам эшитмаган бўлса керак. Ўзим ҳам уларни бундан илгари кўрмаган эдим, кейин ҳам учратмадим**.

Ибн Сино ўзига хос тиришқоқлик ва қўнт билан кутубхонадаги нодир китобларни ўқишга киришадди. Аммо у бу ерда тибга онд қандай китобларни кўргани ва ўқигани ҳақида ҳеч нарса ёзмаган. Лекин бундай китоблар, албатта, бўлган бўлиши керак. Чунки ўша вақтларда ёзилган ва араб тилига таржима қилинган китоблар ичида тибга онд асарлар кўпчиликин ташкил этарди.

Ибн Сино китоб ўқишга шу қадар берилиб кетадик, кутубхонадан чиқмай кеча-кундуз ўша ерда қолиб кетарди. Бундан хабардор кишиларнинг ёзишича, фақат шоҳнинг ўзи ёки сарой амалдорларидан бири бетоб бўлиб қолиб, Ибн Синонинг чақиртириларидагина у

* Абу Али ибн Сино, таржиман ҳоли. Тошкент, «Фан», 1980. 11-бет.

** Ўша жойда.

ўқишдан бошини кўтараркан. Шундай матонатли меҳнат туфайли Ибн Сино қисқа вақт ичида кутубхонадаги китобларнинг жуда кўпини ўқиб чиқиб, ўзлаштириб олишга муваффақ бўлади. Бунинг натижасида Ибн Синонинг билими тенги йўқ даражада кенгайди. Бу вақтда у эндигина ўн саккиз ёшга тўлган экан. Шу ёшда у ўша вақтда маълум бўлган дунёвий фанларнинг деярли ҳаммасини эгаллаб олган экан.

Бу вақтда Ибн Синонинг ўзи ҳам китоб тасниф эта бошлайди. А. Ирисовнинг ёзишича, Ибн Синонинг биринчи китоби «Мабоҳис нафсония» («Нафсоний баҳслар») деб аталган экан. Бу китоб «Ҳадият ар-Раис» («Раис ҳадяси») деб ҳам аталади. Уни Ибн Сино Бухоро амири Нух ибн Мансурга бағишлаган экан. Китоб инсон танасидаги қувватлар, хусусан нафсоний қувват масаласига бағишланган.

Ўша вақтда сарой кутубхонасига ўт тушиб, ундаги китобларнинг кўпи ёниб кетган. Аммо Ибн Сино бу китобларнинг энг нодир ва муҳимларини ўқиб улгурган эди. Баъзи тарихчилар орасида Ибн Синонинг ўзи «Мен ўқиган китобларини бошқалар ўқимасинлар, улар бу китоблардан беҳабар қолсинлар», деб кутубхонага ўт қўйиб юборган, деган фикр ҳам бор. Бизнингча, бундай бўлиши мумкин эмас. Ибн Синодек буюк инсон бундай мунофиқликни қилмаса керак.

Баъзи тарихчиларнинг ёзишича, шу ўт тушини воқеасидан кейин Бухоронинг нуфузли кишиларидан бири — Абул Ҳасан ал-Арузий исмли маърифатпарвар (Ибн Сино уни бизнинг қўшнимиз эди, деб ёзади) шу ёниб кетган китоблардан бирор нишон қолсин, деган мақсадда Ибн Синодан уларнинг мазмунини ҳақида бирор китоб ёзишни илтимос қилган. Ибн Сино шу илтимосга биноан шоҳ кутубхонасида ўқиган китобларида баён этилган фанларни тўплаб «Китоб ал-мажмӯъ» («Тўплам китоби») номли асар ёзган. Ибн Синонинг ўзи ёзишича, бу асарга, риёзиётдан ташқари ҳамма маълум фанлар киритилган. Аммо бу «Тўплам» Бухоро кутубхонасидаги ёниб кетган китобларнинг мазмунини эълон қилишга йўналиш қийин. Бутун бир катта кутубхонадаги китобларнинг мазмунини битта тўпламга жойлаштириш мумкин бўлмаган иш. Лекин Ибн Синонинг «бу китобга риёзиётдан ташқари ҳамма фанларни киритдим», деб ёзишига қараганда «Тўплам»да ўша вақтда маълум бўлган фанлар ҳақида анча тўлиқ маълумот берилган бўлиши керак.

Уша вақтда Ибн Сино бу «Тўнлам»дан ташқари фаннинг айрим соҳаларига оид махсус асарлар ҳам тасниф этган. Хусусан у Абу Бакр ал-Барқий исмли иккинчи қўшнисининг илтимоси билан фикҳ илмига бағишланган «Китоб ал-ҳосил ва ал-маҳсул» («Хулосалар ва натижалар») ва «Китоб ал-бирр ва ал-исм» («Ижозат ва жиоят ҳақида китоб») номли иккита асар ёзиб берган. Абу Бакр ал-Барқий ўзи фақиҳ (ҳуқуқшунос) бўлиб, бу китобларни ўз амалий ишида фойдаланиш учун ёздирган экан.

Баъзи тарихчилар Ибн Сино Бухорода амалий тиббиётга оид «Тиббиёт луғати» ҳам тузган эди, деб ёздилар. Шаҳардаги кўпгина табиблар бу «Луғат»дан кўчириб олиб, ўз амалий табиблик ишларида фойдаланган ҳам эканлар. Аммо Ибн Синонинг ўзи бу ҳақда ҳеч нарса айтмаган.

Бухородаги шоҳ саройида «Мажлисн уламо» («Олимлар мажлиси») бўлган. Уни баъзи тарихчилар «Бухоро академияси» деб атайдилар.

Бу «Академия»да шоҳ саройидаги олимлар тўпланишган. Ибн Сино ҳам шу «Академия»даги олимлар қаторига киритилган экан. Аммо унинг ўзи бу ҳақда ҳеч нарса ёзмаган.

Маълумотларга кўра Ибн Сино шоҳ саройида табибликдан ташқари қандайдир маъмурий хизматда ҳам бўлган.

997 йилда шоҳ Нух ибн Мансур вафот этади. Унинг ўрнига ўлтирган катта ўғли Абул Хорис Мансур ибн Нух Соний Ибн Синони саройдаги юқорироқ мансаблардан бирига тайинлайди. Абул Хорис Мансур ибн Нух Соний Ибн Синога нисбатан яхши муносабатда бўлган. Илгари улар сарой кутубхонасида учрашиб, дўстлашиб қолган эканлар.

Саройдаги хизмат Ибн Синонинг анча вақтини оларди. Шунинг учун унинг илмий-ижодий ишлари анча секинлашиб қолади. Бунинг устига Ибн Синонинг бошига бошқа ташвишлар ҳам тушади. Кўп ўтмай (999 йил) Абул Хорис Мансур ибн Нух Соний саройдаги фитна натижасида ўлдирилади. Унинг ўрнини укаси Абул Фаворис Малик ибн Нух эгаллайди. Бу янги шоҳ Ибн Синога нисбатан унчалик илтифот қилмайди. Шунинг учун Ибн Сино сарой хизматидан кетади.

X аср охирида (999 йил) Етти сув томонидан келган қорахонийлар²⁷ Бухорони забт этадилар. Сомонийлар

давлати тугатилиб, қорахонийлар ҳокимияти ўрнатилди. Қорахонийлар мамлакатда ўзгача сиёсат, янгича тартиб ўрнатадилар. Бу Ибн Синога унчалик ёқмайди. Аммо шундай бўлса ҳам у қорахонийлар саройида хизмат қилишга мажбур бўлади. Бу ҳақда олимнинг ўзи бундай деб ёзган: «Отам вафот этиб, аҳволимда ўзгариш юз берди. Султон ҳузуридаги вазифалардан бирини ўз зиммамга олдим. Кейин зарурат юзасидан Бухорони тарк этдим»*. Маълумотларга кўра Ибн Синонинг отаси Абдуллоҳ ибн Ҳасан 1002 йилда вафот этган. Демак, бу воқеалар шу йиллари содир бўлган.

1004 йил кеч қузида ёки 1005 йил бошида Ибн Сино Бухорони тарк этади. Ибн Сино бунинг сабабини очиқ кўрсатмай, «зарурат юзасидан Бухорони тарк этдим» деб қўя қолади. Бу иборалардан Бухорода Ибн Сино учун нохуш ҳолатлар юз берганлигини пайқаб олиш қийин эмас. Унинг Бухородан яширинча чиқиб кетганлиги ҳам шунини кўрсатади. Фикримизча, қорахонийлар ҳукмдорлари Ибн Синога нисбатан унчалик дўстона муносабатда бўлмаганлар. Бунинг патижасида олимнинг бошига ташвишли ишлар тушнши мумкин эди. Бундай вазиятдан қутулиш учун у зоҳидлар ридосини кийиб олиб, Хоразм давлатининг пойтахти Урганч томонга жўнайди. Бу вақтда Хоразмнинг қадимги маданияти тикланиб, унинг пойтахти Урганч Шарқнинг жуда тараққий этган шаҳарларидан бирига айланган эди. Унда кўйлаб масжид-мадрасалар, карвонсаройлар, ҳаммомлар, касалхоналар ва бошқа маданий-маншӣ бинолар барпо этилганди. Шаҳарда кўп олимлар, файласуфлар, шоирлар, ҳакимлар яшардилар. Бу вақтда ҳукмронлик қилган маъмунийлар мамлакатда илм-фан ва маданиятни юксалтиришга катта аҳамият берардилар, фан аҳллариини қўллаб-қувватлардилар. Уларга саройдан жой бериб, илмий-ижодий ишлари учун зарур шароит яратиб берардилар. Ибн Сино бунини яхши биларди. Шунинг учун у Хоразмга томон йўл олган эди. Олим йўлда кўп қийинчиликларни бошидан кечириб, 1005 йил бошларида Урганчга этиб келади. Бу ерда олимни яхши кутиб оладилар, унга саройдан жой бериб, яшаш ва илмий-ижодий ишлари учун зарур шароит яратиб берадилар. Бу ҳақда Ибн Синонинг ўзи таржиман ҳолида бундай деб ёзган: «Кейин зарурат юзасидан Бухорони тарк этиб (ўзига ортиқча ташвиш орттирмаслик учун у Бу-

— Абу Али ибн Сино, таржиман ҳоли. Тошкент, «Фан», 1980,

хородаги кўнгилсиз вазиятларни ёзмайди) Гурганч (Урганч) томонга кўчишимга тўғри келди. У ерда илмни севувчи Абу-л-Ҳасан* ас-Саҳтий вазир эди. У ернинг амири ҳузурига кирдим. Амир Али ибн Маъмун эди. Мен учун менга ўхшаганларга бериладиган етарли миқдорла ойлик тайин қилишди**.

Ибн Сино ўз таржимаи ҳолида Хоразмда яшаган йилларни ҳақида жуда кам ёзган. Лекин тарихдан маълумки, олимнинг бу ўлкада яшаган йиллари унинг ҳаётида энг осойишталик ва самарали йиллар бўлган. Хоразм шоҳи Абул Ҳасан Али ибн Маъмун (998—1009 йилларда шоҳлик қилган) маърифатпарвар шоҳ бўлган. У илм аҳллариини қадрлаган ва уларни доим қўллаб-қувватлаган. Ибн Синони у жуда яхши қабул қилиб, унинг учун зарур шароит яратиб берган. Ибн Сино бу ерда моддий ва маънавий жиҳатдан муҳтожлик сезмай жуда яхши яшаган.

Али ибн Маъмундан кейин шоҳлик қилган Абу Аббос Маъмун ибн Маъмун ҳам илм аҳллариини қўллаб-қувватлашни давом эттирди. Бу шоҳ даврида (1009—1017 йиллар) тарихда «Маъмун Академияси» деб ном олган «Билимлар уйи» («Байт ул-ҳикма») ташкил этилган эди. Бу «Академия»да йигирмадан ортиқ турли соҳанинг олимлари бирлашган эдилар. Улар қаторида машҳур ҳакимлар ҳам бўлган. Ибн Сино ҳам «Академия»даги олимлар қаторига киритилган эди. «Академия»га машҳур хоразмлик олим Абу Райҳон Беруний²⁸ раҳбарлик қилган. Ибн Сино Абу Райҳон Беруний билан жуда дўстлашиб олган эди. Улар кўп илмий масалаларни биргаликда ўрганиб, биргаликда ечар эдилар. Беруний ўзи ҳам бир жиҳатдан тиббиётга яқин бўлган. У турли доривор ўсимликлар ва моддаларни яхши билган.

Уша даврда Хоразм шоҳи саройида яшаган машҳур табиблардан Абул Ҳайр Ҳаммор²⁹ ва Абу Саҳл Масиҳийни кўрсатиш мумкин. Кейин уларга Ибн Сино ва сўнг Абу Абдуллоҳ Илоқий³⁰ қўшилдилар.

Урганчда ва бошқа шаҳарларда касалхоналар барпо этилган эди. Маълумотларга қараганда Урганчдаги касалхонада Абу Абдуллоҳ Илоқий хизмат қилган. Ибн Сино билан Абу Саҳл Масиҳий ҳам касалхонадаги беморларга ташхис қўйиш ва даволашда ёрдам берган-

* Баъзи маълумотларда бу вазирнинг исми Ҳусайн деб аталади

** Абу Али ибн Сино, таржимаи ҳоли. 12—13-бетлар.

лар. Касалхонада беморларни даволаш билан бир қаторда, уларда касалликларнинг кечиши, аломатлари ва оқибатлари ҳам қўздан кечириб борилган, олинган маълумотлар умумлаштирилиб, керакли хулосалар чиқарилган.

Ибн Сино Хоразмда ўзининг тибга онд биринчи асарларини ёза бошлаган. Унинг бу соҳадаги биринчи ёзган асари «Дафъ ал-мадорр ал-куллийа ан ал-абдан ал-инсонийа би-тадорук анваъ хата ат-тадбир» («Тадбирда йўл қўйилган хатоларни бартараф қилиш йўли билан инсон танасига етган зарарларни тузатиш») деб аталган. Бу китоб кейин қисқароқ қилинб, «Тадорук анва ал-хата ал-воқиъ фи-т-тадбир ат-тиббиа» («Тиббий қоидаларда учрайдиган хатоликларни тузатиш») деб атала бошлаган. Китобнинг муқаддимасида айтилишича, Ибн Сино мазкур асарни Хоразм шохининг бош вазир Абул Ҳасан Муҳаммад ас-Саҳлийнинг таклифига биноан ёзган. Китоб ўз номидан келиб чиқиб, тиббий амалиётда ва ҳаётда хатоликларга йўл қўйиш натижасида пайдо бўладиган касаллик ҳолатларининг олдини олиш ва тузатишга бағишланган. А. Ирисовнинг ёзишича, Ибн Сино Абул Ҳасан ас-Саҳлийга «Уржуза фи-л-мантиқ» («Мантиққа онд уржуза») номли асар ҳам ёзиб берган.

Хоразмда Ибн Сино 7 йилча яшадн (1005—1911 йиллар). Бу йиллар унинг учун энг самарали йиллар эди. Лекин 1011 йилнинг ўрталарида Ибн Сино Хоразмни тарк этишга мажбур бўлди. Чунки қўшни мамлакат — Хуросоннинг ҳукмдори Султон Маҳмуд Ғазнавий (Яминиддин Маҳмуд ибн Сабуктагин) зўрайиб кетиб, Хоразмга таҳдид қила бошлади. (Хоразм унинг таъсирига тушиб қолган эди.) Маҳмуд Хоразм шохига мактуб ёзиб, унинг саройидаги олимларни Ғазнага, унинг саройига юборишни талаб қилади. У Берунийдек улуғ олим, Ибн Синодек буюк ҳакимнинг ўз саройида хизмат қилишларини истарди. Аммо султон Маҳмуд жуда диндор одам эди, у даҳрий, деб аталувчи эркин фикрли кишиларни ёқтирмасди. Ибн Сино эса «даҳрий» деб ном чиқарган эди. Шунинг учун унинг Маҳмуд саройига бориши хавфли эди. Абу Саҳл Масиҳий эса ғайридин (христиан) эди. Шунинг учун шох Маъмун Султон Маҳмуднинг хатини олимларга ўқиб бериб, ҳар ким бу масалани ўзи ҳал қилишини сўраганида Ибн Сино билан Масиҳий Султон Маҳмуд саройига бормасликларини билдирдилар. Улар шохнинг топшириғи билан вазир

Абул Ҳасан ас-Саҳлий ёрдамида Хоразмдан яширинча чиқариб юборилдилар. Кўп тарихчиларнинг ёзишича, Беруний уларга Журжонга—Қобус ҳузурига ёки Райга Малика Сайида саройига бориб, ўша ерда хизмат қилишни тавсия этган ва уларнинг қўлига бу шоҳлар номига хат битиб берган. Хатда Беруний бу шоҳлардан Ибн Сино ва Масиҳийга зарур шароит яратиб беришни илтимос қилган эди. Абу Райҳон Беруний бир вақтлар Журжонда, Қобус саройида ва Райда Малика Сайида саройида хизмат қилиб, уларнинг ҳурматига сазовор бўлган эди. Шунинг учун уларга хат орқали мурожаат қилишга журъат этган.

Султон Маҳмуд ҳақиқатан диндор одам бўлганлиги ва даҳрийларни ёқтирмаганлиги тўғри. У ўз душманларига нисбатан жуда шафқатсиз бўлган. Лекин баъзи тарихчилар ёзганидек, ҳар қандай тараққиётга қарши жоҳил одам бўлган эмас. У мамлакат тараққиётида маънавиятнинг тутган ўрнини тушунарди. Илм-фан ва маданият давлатнинг шуҳратида оширишини ҳам биларди. Шу сабабдан фан аҳлларини қўллаб-қувватлаган. Уларга турли имтиёзлар ҳам берган. Масалан, Маҳмуд ўз саройида сидқидиллик билан хизмат қилган ҳаким Абул Ҳайр ибн Сивор Беҳномга «Ҳаммор» деган жойни ҳадя қилган. Шундан кейин бу олимнинг номига «ҳаммор» сўзи қўшилиб, у Абул Ҳайр Ҳаммор деб атала бошлаган. Тарихий маълумотларда ёзилишича, Маҳмуднинг ўзи ва унинг ўғли Масъуд ҳукмронлик қилган даврда улар қўли остидаги шаҳарларда кўплаб масжид-мадрасалар, хонақоҳлар, карвонсаройлар, касалхоналар барпо этилган. Масалан, Султон Маҳмуднинг ўғли Масъуд Ғазна шаҳрида катта шаҳар каласхонаси барпо эттирган эди. Унга бошлиқ қилиб ўша даврнинг кўзга кўринган ҳакимларидан бири — табиб Абу-Ҳамид ан-Наҳшийни тайинлаган. Баъзи маълумотларга кўра у Абу Райҳон Берунийни оғир хасталикдан операция қилиб тuzатган. Шоҳ саройида кўплаб ўша замоннинг кўзга кўринган олим ва фозиллари хизмат қилганлар. Бинобарин, Султон Маҳмуд Ибн Синони ўз саройига таклиф этганида уни ўлдиришни эмас, балки бу ҳаким унга хизмат қилишини кўзда тутган эди. Лекин Ибн Сино Масиҳий билан бирга Ғазнага эмас, Журжон томонга йўл олдилар. Урганч билан Журжон ўртасида даҳшатли Қорақум саҳроси ётарди. Бу саҳродан ўтишда Масиҳий йўл азобларига чидаш беролмай оламдан ўтди. Ибн Сино кўп қийинчиликларни бошидан кечириб,

ҳозирги Туркменистон ҳудудида бўлган Нисо шаҳрига етиб олади. Бир оз вақтдан сўнг Абиверд шаҳрига ўтади. Аммо бу шаҳарда ҳам узоқ турмайди, чунки Султон Маҳмуд Ибн Сино унинг саройига боришдан бош тортигани учун дарғазаб бўлиб, кўп шаҳарларга ўз айғоқчиларини юбориб, уларга Ибн Синони топиб, зўрлик йўли билан бўлса ҳам Ғазнага олиб келишни топширган эди. Шунинг учун Ибн Сино бир шаҳарда узоқ вақт қола олмасди.

Баъзи тарихчилар Султон Маҳмуд ўз саройида хизмат қиладиган кимёгар олим ва рассом Абу Наср Ироққа Ибн Синонинг расминини (ёддан) чиздириб, уни кўпайтириб кўп шаҳарларга юбортирган ва шу расмга қараб Ибн Синони топишни буюрган эди, деб ёздилар. Бу ҳақиқатга тўғри келмайди, чунки, биринчидан, одамнинг суратининг ёддан чизиш мумкин эмас, иккинчидан, мусулмон динида одамнинг суратини чизиш манъ этилган.

Ибн Сино ўз таржимаи ҳолида ёзишича, у Абиверддан Тусга, сўнг Шиққанга, ундан Самниқонга, кейин эса Жожурумга ўтиб, ниҳоят Журжонга етиб келган, аммо қўлидаги хатни Қобусга топшира олмаган. У Қобуснинг олдига кирмоқчи бўлиб турганида уни тахтдан тушириб, қалъага қамаб қўядилар. Шоҳ Қобус қалъада вафот этади. Шунинг учун Ибн Сино бу шаҳардан ҳам кетишга мажбур бўлади. У Журжондан унча узоқ бўлмаган Дехстонга боради. Бу ерда қаттиқ иситма касаллигига (безгак бўлса керак) учраб қолиб, Журжонга қайтиб келади.

Журжонда Ибн Сино Абу Убайд Жузжоний исмли ёш олим ва файласуф билан учрашиб, улар дўстлашиб қоладилар. Шу ерга келганда Ибн Синонинг ўзи айтиб берган таржимаи ҳоли тугайди. Бундан буёғини Абу Убайд Жузжоний давом эттиради.

Абу Убайд Жузжоний (Абу Убайд Абдул Воҳид ибн Муҳаммад ал-Жузжоний) асли Хуросонлик бўлиб, Хиротга яқин жойдаги Жузжон (баъзи тарихчилар Жузажон деб атайдилар) шаҳрида туғилган. Абу Али ибн Сино билан Абу Убайд Жузжоний Журжонда учрашиб қолиб, дўстлашиб олган кунларидан бошлаб, улар умр бўйи бирга бўладилар. Жузжоний Ибн Синонинг то вафотига қадар унинг содиқ шогирди бўлиб қолади.

Абу Убайд Жузжонийнинг ёзишича, Журжонда илм-фанни қадрлайдиган Абу Муҳаммад аш-Шерозий исмли бадавлат одам бўлган. У Ибн Синонинг мухлисларидан бири экан. Шу киши Ибн Синога бўлган зўр ҳурматини

ифодалаб, ўз ҳовлисига яқин жойдан уй сотиб олиб, унга Ибн Синони кўчириб олиб келади. Ибн Сино бу орттирган дўстларининг ёрдами билан Журжонда анча дуруст ва хатарсиз яшайди. Абу Муҳаммад аш-Шерозий Ибн Синога моддий жиҳатдан ҳам ёрдам бериб турган.

Тарихий маълумотларга кўра Ибн Сино Журжонга келганида бу шаҳарда аҳоли ўртасида қандайдир касаллик тарқалган экан. Ибн Сино тезлик билан беморларни даволашга киришади. Кўп беморлар ундан нажот топиб соғайиб кетадилар. Бунинг натижасида Ибн Синонинг обрў-эътибори ошиб кетади. Бу ерда Ибн Сино касалларни даволаш билан бирга улар устида кузатиш ишлари ҳам олиб боради. Ҳар хил дориларни синаб кўради, бўлғуси китобларига маълумот тўплайди. Буни Абу Убайд Жузжоний ҳам кўрсатиб ўтган.

Тарихий маълумотларга кўра ўша вақтда Журжонда шундай воқеа бўлиб ўтган: Ибн Синонинг Журжонга келгани ҳақидаги хабар подшоҳ саройига ҳам бориб етган. Журжон ҳукмдори Манучеҳрнинг жияни қандайдир номаълум касалга мубтало экан. Саройдаги табиблар унинг касаллини аниқлай олмадилар. Манучеҳр Ибн Синонинг дарагини эшитиб, касал жиянини кўрсатиш учун уни саройга чақиртиради. Ибн Сино беморни кўриб, унинг аъзоларида бирор касаллик аломатини топмайди. Шунда Ибн Синода бу ёш йигит севги дардига мубтало эмасмикин, деган фикр пайдо бўлади ва олим ўзининг бу фикрини усталлик билан (беморнинг руҳий-эмоционал ҳолатига таъсир этиб) исботлайди ва бу «касаллик»ни даволаш йўлини кўрсатиб беради*. Ибн Синонинг маслаҳати билан бу йигитни ўзи яхши кўрган қизга уйлантирадилар ва у тез кунда соғайиб кетади. Бундан кўп мамнун бўлган Манучеҳр Ибн Синога шаҳарда бемалол очиқ яшаб, ўз табиблик иши билан шуғулланиши учун рухсат беради. Ибн Синонинг табиблик фаолиятида бундай воқеалар кўп бўлган.

Абу Убайд Жузжонийнинг ёзишича, Ибн Сино Журжонда тўрт йилча (1012—1015 йиллар) яшаган. Бу давр Ибн Сино учун Хоразмдан кейин иккинчи осойишта ва тинч ҳаёт йиллари бўлган. Ибн Сино Журжонда шу тўрт йил ичида йигирмадан ортиқ катта-кичик асарлар ёзган ва кўп шогирдлар тайёрлаган. Жузжонийнинг гувоҳлик беришича, Ибн Сино ўзининг машҳур асари

* Бу ҳодисанинг тафсили бизнинг 1980 йилда босиб чиқарилган «Абу Али ибн Сино — ўртаасийлик буюк ҳаким» номли китобчамизда тўла келтирилган.

«Тиб қонунлари китоби»ни ҳам Журжонда ёза бошлаган. Жузжоний устозининг Журжонда ёзган муҳим асарларидан қуйидагиларни кўрсатиб ўтган: «Китоб ал-муҳтасар ал-овсат фи-л-мантиқ» («Ўртача қисқа мантиқ китоби»), «Китоб ал-муҳтасар ал-мажистий» («Ал-мажистийнинг қисқартмаси китоби»), «Ал-муҳтасар ал-асғар фи-л-мантиқ» («Мантиқнинг кичкина қисқартмаси»), «Китоб ал-қонун фи-т-тиб» («Тиб қонунлари китоби»)нинг бошланғич қисми, «Китоб ал-мабда ва ал-маод» («Нарсаларнинг дастлабки ва охири ҳолатлари ҳақида китоб»), «Китоб ал-арсод ал-куллиа» («Ўмумий кузатиш китоби»). Кейинги иккита китобни Ибн Сино ўзининг ҳомийси Абу Муҳаммад аш-Шерозийнинг илтимосига биноан ёзган ва унга тақдим этган.

Султон Маҳмуд Ибн Синони таъқиб қилишни тўхтатмайди. У олимнинг Журжонда эканлигини эшитиб, бу шаҳарга ҳам таҳдид солади. Бир вақт шаҳарда Султон Маҳмуд Журжонга қарши юриш қилармиш, деган хабар тарқалади. Бундан хавф олган Ибн Сино 1015 йилнинг охирида Журжондан чиқиб кетади ва Абу Райҳон Берунийнинг маслаҳатини эслаб, Рай*га томон жўнайди. Райда Ибн Синони яхши кутиб оладилар. Малика Сайида Абу Райҳон Берунийнинг хатини ўқиб, Ибн Синога унда илтимос қилинганидек яхши шароит яратиб беради.

Рай малikasi Сайиданинг Мажд уд Давла исмли ўгли бўлиб, у қандайдир руҳий касалликка учраган экан. Ибн Сино уни даволаб тузатади. Бундан мамнун бўлган малика Ибн Синога нисбатан яна ҳам дўстона муносабатда бўлади. Ибн Сионинг яшаши ва ижодиёти учун ҳамма зарур шароитни яратиб беради. Аммо Ибн Сино Райда жуда оз (бир йилча) яшайди. У шу оз вақтдан бўлса ҳам унумли фойдаланиб, «Китоб ал-маъод» («Қайтиб борниш китоби») номли асар ёзади.

Султон Маҳмуд Ибн Сионинг Райда эканлигини эшитиб, Сайидадан уни Ғазнага жўнатишни талаб қилади, акс ҳолда Райга ҳарбий юриш қилишини билдиради. Аммо ақлли ва тадбиркор аёл урушнинг олдини олишга муяссар бўлади. Тарихий маълумотларга кўра Сайида Султон Маҳмудга қуйидаги мазмунда хат юборган: «Агар уруш натижасида сиз мени енгсангиз одамлар Султон Маҳмуд бир ожиза аёлини енгди, дейдилар:

* Рай шахри Эронда, ҳозирги Техронга яқинроқ жойда бўлган.

холос. Агар мен сиздан ғолиб чиқсам, сиздек буюк шоҳга катта номус бўлади». Султон Маҳмуд бу хатни олганидан сўнг Рай устига қўшин тортишни тўхтатади. Тарихчилар бу хатнинг матнини Ибн Сино ёзиб берган, дейдилар. Тўғри бўлса керак. Аммо Ибн Сино Райда қололмайди.

Ўша даврда Эрон ерлари бир неча кичик-кичик давлатларга бўлинган эди. Шимолда знорийлардан бўлган Қобуснинг ўғли Манучеҳр, жанубда бувайхийлардан* Мажд уд Давла (Сайиданинг ўғли), Ҳамадонда Шамс уд-Давла, Хузистонда Бадр ибн Ҳасанвайх. Исфахонда Ало уд-Давла ҳукмронлик қилардилар. Ибн Сино шунлардан Султон Маҳмуднинг қўли етмайдиган бирортасига бориб, ўша ерда истиқомат қилиш ниятида эди. Бу масалада унинг учун энг қулай жой Ҳамадон подшоҳлиги эди. Бу мамлакат Султон Маҳмудга тобе бўлмай, ўзи мустақил сиёсат олиб борарди. Ибн Сино бир оз вақт Қазвинда яшаб, сўнг 1016 йилда Ҳамадонга келади. Бу ерда олим ўзи учун бир қадар тишчроқ яшаш шароитини топган эди.

Ҳамадон ҳукмдори Шамс уд-Давла тез-тез хуруж қилиб турадиган ичак касаллигига мубтало эди (унда сурункали колит бўлган бўлса керак). Шунинг учун у доимо тажрибали табиб ёрдамига муҳтож бўлган. Шу сабабдан у Ибн Синодек буюк табибнинг ўз шаҳрига келганлигидан хурсанд бўлиб, уни жуда яхши қабул қиладди. Ибн Сино шоҳни даволай бошлайди. Шамс уд-Давланинг касали жуда чуқурлашиб кетган бўлса керакки, Абв Убайд Жўзжонийнинг ёзишича, уни даволаш учун Ибн Сино шоҳ олдида «қирқ кеча-ю қирқ кундуз» қолиб кетган. Шамс уд-Давла соғайганидан сўнг Ибн Синодан кўп миннатдор бўлиб, унга қимматбаҳо совғалар тақдим этади ва ўзига шахсий табиб қилиб тайинлайди. Шамс уд-Давла Ибн Синони ўзидан узоқлаштирмасди. Олим унинг энг яқин кишиларидан бири бўлиб қолган эди. Ибн Синонинг ҳуқуқшунослик илми ва давлат тузилиши масалаларини яхши билишидан хабардор бўлиб, уни ўзига вазир қилиб ҳам тайинлайди. Вазир сифатида давлат ишларини бошқариш ва шоҳнинг шахсий табиби вазифасини бажариш Ибн Синонинг кўп вақтини оларди. Бунинг устига Шамс уд-Давла урушқоқ шоҳ эди. У қўшни ўл-

* Знорийлар ва бувайхийлар Эроннинг тоғли ўлкаси (Дайлам) да яшайдиган қабилалари.

калар шоҳлари билан тез-тез урушиб, кўпинча ҳарбий сафарларда бўларди. Ибн Сино ҳам бу сафарларда шоҳнинг ёнида бўлишга мажбур эди. Шу сабабдан унинг ўз шахсий ишлари, хусусан, илмий-ижодий фаолияти учун жуда оз вақт қоларди. Ибн Сино шу оз вақтдан бўлса ҳам унумли фойдаланишга ҳаракат қиларди. Ҳар бир бўш фурсатни бекор ўтказмай, бошлаб қўйган китобларини тугатиш ва янгиларини ёзиш билан шуғулланарди.

Ибн Сино Ҳамадонда 8 йилча (1016—1024) яшадди. Абу Убайд Жузжонийнинг ёзишича, олим шу давр ичида бу шаҳарда бир неча йирик асар тасниф этган. Хусусан, у Ҳамадонда ўзининг машҳур тиббий асари «Тиб қонунлари»нинг биричи китобини ёзиб тугатган. Бундан ташқари тибга оид «Ал-адвият ал-қалбия» («Юрак дорилари») номли китоб ҳам яратган. 18 жилдлик фалсафий асари «Китоб аш-шифо» («Шифо китоби»)нинг табиат фанлари ҳақидаги қисмини ёзган. Аристотелнинг фалсафий асарларига шарҳлар тузган. Бошқа табиий фанларга оид асарлар ҳам ёзишга киришган.

Ҳамадонда Ибн Синонинг кўпгина шогирдлари ва мухлислари бўлган. Олим кундузлари сарой хизмати билан банд бўлганлиги учун у шогирдлари билан кечалари шуғулланар экан. Бу ҳақда Жузжоний шундай хабар беради: «Кечалари Шайхнинг уйида толиби илмлар йиғилар эдилар. Мен «Аш-шифо»дан ўқирдим. Мендан бошқалар навбат билан «Тиб қонунлари»ни ўқирдилар»...*. Булардан бўшаганимиздан сўнг хонанда ва созандалар келишар, шу билан ўлтириш бошланиб, косаларга шароб сузиладди. Биз шогирдлар ҳар хил ишларини бажарардик»**. Демак, Ибн Сино яхши ишлашни, яхши ишлашдан кейин яхши дам олишни яхши билган. Аммо олим шароб ичишга берилиб кетишга мутлақо қарши бўлган. У, айниқса, ўз талабаларидан шаробдан узоқроқ бўлишни талаб қилган. Бу ҳақда шундай ривоят бор: Бир кеч талабалар тўйдами, йиғиндами ортиқча ичиб юбориб, эртаси кун дарсга бошларини оғритган, ҳолда келадилар. Улар буни бекитишга

* Шу ерда Байҳақий «Ал-Маъсумий — Ал-Қонуний», Ибн Зайлов «Аш-шифо»ни, Баҳманёр «Ал-ҳосил ва ал-маҳсул» китобини ўқур эдилар, деган сўзларини қўйган экан. Булар Ибн Синонинг бошқа мамлакатлардан келган шогирдлари эди. Масалан, Баҳманёр Озарбайжондан келган зўр қобилиятли шогирдларидан бири бўлган.

** Абу Али ибн Сино, таржимаи ҳоли. 1980. 18—19-бетлар.

қанчалық уринмасишлар, Ибн Сино уни сезади. Шунда у бугун дарс бўлмаслигини айтиб, талабаларни қайтариб юборади ва уларга дейди: Сизлар бу кеча ичкилик ичиб, бугун бир купингизни йўқогдингиз. Фанини эгаллашда эса бир кун, ҳатто бир соат ҳам эмас, балки бир дақиқа ҳам гавҳардек қимматдир. Маст кишидан ақл, ҳаё ва сабр кетади. Модомики, инсон шулардан махрум бўлар экан, у одамгарчилыкдан чиқади. Ибн Сино ўз талабаларидан донм ростгўй, пок ва ҳаққоний бўлишни талаб қилган. Ҳар хил манший ҳисларга берилмаслик, ҳар бир нарсада меъёр бўлишни уқтирган. Табиблик билими масаласида сўзлаб, бу билимни эгаллашни истаган киши камтарин, касалларга нисбатан меҳрибон, очиқкўнгил, хушмуомала, ширинсўз бўлиш зарурлиги, очкўз, таъмагир, ғаразгўй бўлмаслик кераклигини таъкидлаган.

Ибн Сино вазирлик вазифасига ўтгандан сўнг аҳолининг манфаатларини кўзлаб баъзи тадбирларни амалга оширди, ободончиликка аҳмият беради, саройдаги оргиқча дабдалар ва ҳаражатларни чеклаб қўяди. Сарой амалдорлари ва ҳарбийларнинг маошларни устидан назорат ўрнатади. Бунинг натижасида Ибн Синога нисбатан порозилик кучаяди. Сарой амалдорларининг гиж-гижлашлари оқибатида ҳарбийлар исён кўтарадилар. Ибн Сионинг уйига бостириб кириб, ҳамма ёқни вайрон қиладилар, олимнинг ўзини тутиб олиб, шоҳдан уни ўлдирishни талаб қиладилар. Аммо шоҳ Ибн Сионни ўлдирishга кўнмайдн. Лекин уни ўз вазифасидан четлатишга мажбур бўлади. Жузжонийнинг ёзишича, Ибн Сино дўстлари ёрдамида саройдан чиқиб кетиб, Абу Сайид ибн Даҳқуқ исмли бир таниш кишининг уйида қирқ кун яшириниб ётади.

Шу вақтда Шамс уд-Давланинг санчиқ касали қўзғаб қолиб, у Ибн Сионни топтириб саройга келтиради ва бўлиб ўтган воқеалар учун ундан узр сўрайди. Ибн Сино эса уни даволашга киришади. Шоҳ тузалганидан сўнг Ибн Сиондан ўзининг вазирлик вазифасини давом эттиришни сўрайди. Ибн Сино саройга қайтиб келиб, ўз вазифасини бажаришга киришади. Бу гал у давлат ишларини эҳтиётлик билан олиб боради.

Ибн Сино вазирлик вазифасини эгаллаб, уни яхши бажараётган бўлса ҳам ўзини снёсатчи арбоб эмас, биринчи галда олим деб ҳисоблайди. Шунинг учун ўз фаолиятида илмий-иждоий ишларини биринчи ўринга қўяди. У давлат ишлари орасида, ҳатто ҳарбий юриш-

лар вақтида ҳам қўлай фурсат бўлиб қолса, китоб ўқиш ва асар ёзиш билан шуғулланади.

Абу Убайд Жузжонийни ёзишича, Шамс уд-Давланинг одатдагидек ҳарбий юришларидан бирида қасали авж олиб кетиб, аҳволи жуда оғирлашиб қолади. Уни тузатиш учун Ибн Синонинг ҳар қанча уринишига қарамай, у Ҳамадонга қайтиш йўлида вафот этади. Шамс уд-Давланинг ўрнига тахтга ўлтирган ўғли Само уд-Давла Ибн Синога нисбатан унчалик илтифот қилмайди. Шунинг учун у вазирлик вазифасини тошириб, саройдан кетади. Олимнинг мақсади ўз илмий-ижодий ишларини давом эттириш эди. Аммо Ибн Синонинг олдида янги қийинчиликлар ва хавф-хатарлар пайдо бўлади. Саройдаги Ибн Синодан норози кишилар ва ҳарбийлар янги шоҳнинг олимга нисбатан илтифотсизлигидан фойдаланиб, унга ғаразли ишлар қила бошлайдилар. Ибн Сино бу ҳужумлардан қутулиш ва ўзининг ҳаёти ҳамда ижодий ишлари учун қўлай шароит топиш мақсадида бўлса керак, Исфахон ҳукмдори Ало уд-Давлага хат ёзиб, унга хизмат қилишга тайёр эканлигини билдиради. Бу хатдан Само уд-Давланинг вазирни Тоғ ул Мулк хабардор бўлиб, уни шоҳга маълум қилади. Само уд-Давла Ибн Синони ҳибсга олиш ҳақида фармон беради. Аммо олимнинг дўстлари уни Шайх Абу Ғолиб ал-Аттор исмли бир ишончли кишининг уйига жойлаштириб, яшириб қўядилар. Ибн Сино бу ерда ҳам вақтини бекор ўтказмай, ўз асарлари устида ишлашни давом эттиради. Бу ҳақда Абу Убайд Жузжоний қуйидагиларни ёзган: «Ўшанда Шайх Абу Ғолиб ал-Аттор деган кишининг уйида яшириниб ётарди. Мен у кишидан «Аш-шифо» китобини тугатиб беришини сўрадим. Шайх уй эгасидан қоғоз ва сиёҳ олиб келиб беришни илтимос қилди. У киши Шайхнинг сўраганларини келтириб берди. Шайх ўз қўли билан йнгирма қисмдан иборат саккиздан бир тобоқ қоғозга асосий масалаларни ёзиб чиқди... Бунда у бирорта китобга ҳам қарамади, бирорта манбаларга ҳам мурожаат қилмади, барчасини ёддан ёзди. Шайх даста-даста қоғозларни олдига қўйиб олиб, сарлавҳалари қўйилган ҳар бир мавзуга назар ташлардида ёзишга киришарди. Ҳар кун 50 варақ ёзарди*». Жузжоний бу ерда Ибн Синонинг учта муҳим хусусиятини кўрсатиб берган. Биринчидан, Ибн Сино ҳар қан-

* Абу Али ибн Сино, таржимаи ҳоли. Тошкент, 1980. 19—20-бетлар.

дай мушкул шароитда ҳам тушқунликка тушмаслиги. Иккинчидан, унинг зўр иш қобилиятига эга эканлиги. Учинчидан, унинг ўзига хос такомиллашган иш услуби борлиги. Буларга яна Ибн Синонинг ўз асарларини ёддан ёзишлигини қўшилса бу олимнинг ҳақиқатан буюк қобилият эгаси эканлигига гувоҳ бўламиз.

Ибн Сино ўшанда, яшириниб ётган жойида ўзининг «Қитоб аш-шифо» («Шифо китоби») номли асарини тугатиш арафасида эди. Аммо уни бу ердан топиб олиб, шаҳар чеккасидаги қалъага қамаб қўядилар. Олим бу қалъада тўрт ойча қамалиб ётади. Бу ерда ҳам у тушқунликка берилмай, ўзига хос матонат билан китоб ёзишни давом эттиради. Абу Убайд Жузжонийнинг ёзишича, Ибн Сино қалъада «Қитоб ал-ҳидоя» («Тўрри йўл-йўриқ китоби»), «Ҳайи ибн як-зон» («Ўйғоқ, ўғли тирик») ва «Қитоб ал-қуланж» («Йўғон ичак яллиғланиши» — колит) номли учта асар яратади. Буларнинг олдинги икkitаси фалсафага, кейингиси эса тиббга оиддир. Бу воқеа 1023 йилда бўлиб ўтган экан. Демак «Қитоб ал-қуланж» 1023 йилда ёзилган.

Бу вақтда Исфохон ҳукмдори Ало уд-Давла Ҳамадонга юриш қилиб, у ерга бостириб келади. Само уд-Давла билан Тож ул-Мулк қочиб кетадилар. Бунинг натижасида Ибн Сино ҳибсдан қутулади. Уни Абу Убайд Жузжоний кутиб олиб, бир таниш кишининг уйига жойлаштириб қўяди. Аммо Ибн Синонинг Ҳамадонда узоқ вақт қолиши хавfli эди. Само уд-Давла билан Тож ул-Мулк қайтиб келганларидан сўнг уни яна ҳибсга олишлари ёки бошқа йўл билан ундан ўч олишлари мумкин эди. Шунинг учун у шу ерга келган укаси Маҳмуд ва шогирди Абу Убайд Жузжоний билан Ҳамадондан яширинча чиқиб кетиб, Исфохонга жўнайдилар. Уларни Исфохон дарвозаси яқинида Ало уд-Давла юборган махсус кишилар кутиб олишади ва Қуниғумбаз маҳалласидаги Абдуллоҳ ибн Бобий исмли кишининг уйига жойлаштирадилар. Жузжонийнинг ёзишича, бу ҳозирланган жойда тирикчиликка зарур ҳамма ашё-анжом мавжуд бўлиб, хоналарга гилам ва палослар тўшалган экан. Бундан кўринадиги, Ало уд-Давла Ибн Синога нисбатан катта ҳурматни бажо келтирган.

Бир оз вақтдан сўнг Ибн Синони саройга чорлайдилар. Бу ерда уни Ало уд-Давла қабул қилиб сарой аҳлларига таништиради. Ало уд-Давла саройида «Маж-

лиси уламо» («Олимлар мажлиси») ташкил этилган бўлиб, унда саройдаги барча олимлар бирлашган экан. Ибн Синони ҳам бу анжуманга киритадилар. Бу «Мажлис» аъзолари ҳар жума кuni кечқурун йиғилишиб, фанининг турли соҳаларида суҳбатлар, мунозаралар ва баҳслар ўтказишиб турар эканлар.

Ало уд-Давланинг ўзи ҳам ўқимишли, билимдон киши бўлган. У кўп билимлар соҳасида чуқур маълумотга эга бўлган. Шунинг учун анжуманни кўпинча унинг ўзи олиб бораркан. Абу Убайд Жузжонийнинг ёзишича, «Мажлис уламо» аъзолари ичида ўз билимининг кенглиги ва чуқурлиги жиҳатидан Ибн Сино алоҳида ажралиб турган. Бу ердаги олимлар ичида Ибн Синодан ўтадиган киши йўқ экан. Шунинг учун Ало уд-Давла Ибн Синога алоҳида ҳурмат билан қараркан.

Исфахонда Ибн Сино 14 йилча (1024—1037 йиллар) яшаган. Бу ерда ҳам у ўз ижодий фаолиятини давом эттириб, турли соҳаларга онд кўпгина асарлар, шарҳлар ва китобларга қўшимчалар ёзган. Жузжонийнинг ёзишича, Ибн Сино Исфахонда «Аш-шифо»нинг маъниқ ҳақидаги қисmini ва «Ал-мажистий»ни тугатган. Эвклид ҳандасасини қисқартириб, унга «Усули илми хандаса» («Хандаса илми усуллари») деб ном берган. Яна «Аш-шифо»нинг риёзиёт қисмининг ҳар бир бўлагига қўшимчалар киритган. Жузжоний «Ал-мажистий»га Ибн Сино киритган қўшимчалар ҳақида сўзлаб, «Шайх унга шундай нарсаларни киритдики, буни Шайх гача ҳеч ким амалга оширмаган эди», — деб ёзади. «Аш-шифо» китобининг мусиқа ҳақидаги қисмига эса аввалгилар билмаган ва беҳабар бўлган кўпгина масалаларни қўшган.

Тархний маълумотларга кўра Исфахонда Ибн Сино Ало уд-Давланинг топшириги билан аниқроқ тақвим (йиллик жадвал) тузиш учун самовий кузатиш ишлари олиб борган. Бу шаҳарда Ибн Сино раҳбарлигида бир расадхона қурилган, деб кўрсатилади. Жузжонийнинг ёзишича, бу ерда у Ибн Сино раҳбарлигида 8 йил давомида самовий кузатиш ишлари олиб борган.

Биз юқорида Ибн Сино билим йўлида жуда ҳам тиришқоқ ва сабот-матонатли экани ҳақида ёзиб ўтган эдик. Абу Убайд Жузжоний Исфахонда бўлиб ўтган бир воқеа мисолида буни яна бир бор яққол исботлаб берган. Воқеа бундай бўлган экан. Ало уд-Давла саройида жума куллари бўладиган анжуман-

лардан бирида араб тилининг қондалари ҳақида сўз кетади. Шунда Ибн Сино ҳам ўз фикрини билдиради. Шу вақт араб тили соҳасида катта мутахассис ҳисобланган Абу Мансур ал-Жаббон исмли олим Ибн Синога ўғирлиб, «Сен файласуф ва ҳакимсан, лекин тил илмининг чуқур ўқимагансан. Шунинг учун сенинг тил ҳақидаги гапларинг бизни қониқтира олмайди», дейди. Бу гап Ибн Синога жуда оғир ботади. У уч йил давомида араб тили ва унинг қондаларига оид жуда кўп китоблар ва қўлланмаларни қунт билан ўқиб, бу қондаларни мукаммал ўзлаштириб олади. Сўнг араб тилининг қийин усулларида учта қасида ёзиб, уларни атай-лаб эскироқ муқовага солиб, шохдан буларни Абу Мансур ал-Жаббонга кўрсатиб, китобларнинг мазмунини айтиб беришни сўрашни илтимос қилади. Шох Ибн Синонинг илтимосини бажариб, китобларни Абу Мансур ал-Жаббонга кўрсатади ва уларда ёзилган сўзларнинг мазмунини айтиб беришни сўрайди. Абу Мансур ал-Жаббон эса буни айтиб беролмай қийналади. Шунда Ибн Сино Жаббонга низоҳ бериб, китобда нималар ёзилганлигини унга тушунтириб беради. Абу Мансур ал-Жаббон шох ва Ибн Сино олдида жуда ноқулай аҳволга тушиб қолади. Бу билан Ибн Сино билим бобида манманлик ва шошма-шошарликка берилган одам гафлатда қолиб, тиришқоқ ва саботли киши ҳолиб чиқишини яна бир бор исботлаб беради.

Абу Убайд Жузжонийнинг ёзишича, Ибн Сино араб тили ва унинг қондаларини ўрганишдаги ўша уч йиллик меҳнати натижасида бу тилнинг барча нозик томонларини мукаммал билиб олади ва бу ҳақда «Лисан ал-араб» («Араб тили») номли асар ҳам ёзади. Аммо бу асар оққа кўчирилмай қолиб кетиб, йўқолган экан.

Исфохонда Ибн Сино йигирма жыллик «Китоб ал-инсоф» («Инсоф-адолат ҳақида китоб») номли асар ҳам ёзган. Бу олимнинг сўнгги асари эди.

Ало уд-Давла ҳам урушқоқ шохлардан бўлган экан. У ҳам кўп вақтини ҳарбий сафарларда ўтказаркан. Ибн Сино эса бу шохни ҳам сафарларда кузатиб боришга мажбур бўлган. Шу сабабдан баъзи асарларини сафарда ёзган экан. Абу Убайд Жузжонийнинг гувоҳлик беришича, Ибн Сино ўзининг «Китоб ан-нажот» («Қутулиш китоби») номли фалсафий асарини ва «Китоб аш-шифо»нинг «Ан-набот» («Ўсимликлар») ва «Ал-ҳайвон» («Ҳайвонлар») деб аталган бобларини шундай сафарлардан бирида тугатган экан.

Тарихий маълумотларга кўра, Исфахонда Ибн Сино раҳбарлигида бир касалхона барпо этилган. Уни «Даволаш уйи» деб атаган эканлар. Касалхонага бундай ном берилишининг тарихи қизиқ бўлган. Ибн Сино томонидан тузилган лойиқада бу касалхона «Даволаш уйи» деб аталган экан. Лойиҳани тасдиқлашда Ало уд-Давла бу сўзни «Беморлар уйи» деб ўзгартириб қўйибди. Шунда Ибн Сино одоб ва мулоимлик билан Ало уд-Давлага касалхонани «Даволаш уйи» деб аташ мақсадга мувофиқ, chunkи бунда беморларда тузалишига умидсизлик ҳисси келиб чиқади, деб тушунтирибди ва қўшиб қўйибди: «Менинг кўп йиллик кузатишларим шуни кўрсатадики, хасталикдан қутулиш мумкинлиги ҳақида шунч борлиги бемор учун энг яхши дорилардан биридир». Шунда Ало уд-Давла Ибн Синога қараб бир оз ўйлаб туриб қолади, сўнг «Беморлар уйи» деган сўзни кескин ўчириб, «Даволаш уйи» деб ёзиб қўяди.

Абу Убайд Жузжоний Ибн Синонинг тиббий асарлари ва амалий табиблик фаолияти ҳақида унчалик кўп маълумот бермаган. Фақат олимнинг тибга оид баъзи асарлари қачон ва қаерда ёзилганлиги ҳақида қисқа-қисқа маълумот бериб ўтган. Бир жойда Шайх беморларни даволаш жараёнида кўп тажриба ҳосил қилди. Буларни у «Ал-қонун» китобига киритмоқчи бўлди, уларни бўлимларга ҳам ажратиб чиқди. Лекин улар «Қонун» китоби ёзиб бўлинишидан олдин турли сабаблар билан йўқолиб кетди, деб хабар қилган, холос. Ибн Синонинг амалий табиблик фаолияти ҳақида эса олим бир марта ўзини бош оғриғи касаллигидан тузатган эди ва хоразмлик бир аёлни ҳам сил касаллигидан даволади, деб ёзиш билан чекланган.

Биз мазкур китобнинг кириш қисмида ёзганимиздек, Ибн Синонинг тиббий фикрлари ва табиблик фаолияти ҳақидаги маълумотлар унинг тибга оид асарларида келтирилган.

Абу Убайд Жузжоний Ибн Синонинг 47 асарининг рўяхатини берган. Шуларнинг ичида тибга оиди олтитта, холос. «Тиб қонунлари» ҳам шу ҳисобга киради. Жузжонийнинг ёзишича, бу асар дастлаб 14 жилддан иборат бўлган. Хозир у ўзбек ва рус тилларида 6 жилд (5 китоб) қилиб чиқарилган. Расмий маълумотларга кўра, Ибн Синонинг тибга оид 31 та асари мавжуд. Шуларнинг ҳар бири тиб илмининг алоҳида мавзула-

рига бағишланган. Бу китоблар орасида энг муҳими ва энг каттаси «Китоб ал-қонун фи-т-тиб»дир.

Ибн Сино асосан шу китоби туфайли жаҳонга машҳур бўлиб кетган.

Биз ҳажми унчалик катта бўлмаган мазкур китоби-мизда Ибн Синонинг тибга оид асарларининг ҳаммасини шарҳлаб бериш имкониятига эга эмасмиз. Ибн Синонинг тиббий асарлари ичида энг мукаммали «Тиб қонунлари» китобидир. Биз шу асарни чуқур ўрганиб чиқлик ва шунга асосан мазкур китобни ёздик.

Ибн Синонинг кўпгина асарлари вақт ўтиши ва турли суронли воқеалар натижасида йўқолиб кетган. Масалан, олимнинг Исфакон кутубхонасида тўпланган китоблари 1136 йлда Ғазнага келтирилиб, бу ердаги сарой кутубхонасида сақланган экан. Аммо Ғур вилоятининг ҳукмдори Алоуддин Ҳусайн ғазнавийлардан ўч олиш мақсадида Ғазна шаҳрига ўт қўйди-ганда (1150 йлда) Ибн Синонинг деярли барча китоблари ҳам ёниб кул бўлибди.

Ибн Сино Исфаконда яшаган даврининг охирида бу шаҳарга Султон Масъуднинг (Маҳмуд Ғазнавийнинг ўғли) аскарлари бостириб кириб, шаҳарни талон-тарож қилганлар. Ибн Синонинг уйдаги буюмлари ва китоблари ҳам талаб кетилган экан. Жузжонийнинг ёзишича, бу тўполонда олимнинг сўнгги ёзган асари «Китоб ан-нисоф» ҳам ном-нишонсиз йўқолган. Шу ерга келганда Ибн Синонинг Абү Убайд Жузжоний томонидан ёзилган таржимаи ҳоли ҳам тугаган.

Ибн Сино ҳаётининг сўнгги ойлари ҳақида Жузжоний кўйидаги маълумотни берган: Ибн Сино жисмоний жиҳатдан жуда бақувват одам бўлган. Унинг гавдаси касалликларга нисбатан чидамли эди. Аммо Ибн Синода 425 ҳижрий (1035 милодий) йилининг ёзида қандайдир нчак касаллиги пайдо бўлиб, унга олим ҳар қанча муолажа қилса ҳам тузалмайди. Аксинча, касаллик оғирлашаверади. Бундай аҳвол бир йилдан ортиқ давом этади. Ниҳоят Ибн Синонинг дармони бутунлай қуриб, аҳвали ҳаддан ташқари оғирлашиб қолади ва уни даволаётган табибларнинг ҳар қанча уринишларига қарамай олим 428 ҳижрий (1037 милодий) йилининг 24 июнида оламдан ўтади.

Тарихчилар Ибн Сино қуланж (йўғон нчак яллиғланиши) касаллигидан вафот этган, деб ёзадилар. Бизнинг фикримизча, Ибн Сино ичакда пайдо бўлган са-

ратон (рак) касаллигидан вафот этган. Фикримиш шу нарса тасдиқлайдики, биринчидан, Ибн Синодек буюк ҳаким саратондан бошқа ҳар қандай касалликни муолажа усули билан даволай оларди. Айниқса, ўзини. Иккинчидан, касалликка ҳеч қандай дори-дармон қор қилмаган, чунки саратонни дори билан даволаб бўлмайди, уни операция қилиш керак. Табиийки, Ибн Сино ўзини-ўзи операция қила олмасди. Эҳтимол, Исфохонда ўша вақтда бундай операцияни қила олиш қўлида келадиган табиб топилмагандир. Учинчидан, саратон касаллиги билан оғриган беморнинг умри аксари ҳолда бир-икки йилдан ошмайди. Ибн Сино ҳам ўзида касаллик аломатлари пайдо бўлганидан сўнг икки йилча яшаган, холос. Шу далилларга асосан биз Ибн Сино саратон касаллиги билан оғриган ва шу касалликдан вафот этган, деган қатъий фикрдамиз.

ИБН СИНОНИНГ ТИББИЙ ФИҚРЛАРИ

Ибн Синонинг тиббиёт, унинг моҳияти ва вазифалари ҳақидаги илмий-назарий фикрлари асосан ўзи яшаган ўрта асрлар фани даражасида бўлган. Лекин у ўзининг ўткир зеҳни ва чуқур билими билан ўша даврдаги кўп олимлардан анча юқори туради. Ибн Сино тиббиёт фанининг моҳияти ва вазифаларини бошқалардан кўра чуқурроқ ва кенгроқ тасаввур қилган. Ўрта асрларда Шарқ мамлакатларида илм-фан Фарбий Оврўпога нисбатан катта натижаларга эришган эди. Лекин шу билан бирга баъзи муҳим камчиликлардан ҳам ҳоли эмасди. Асосий камчилик шундан иборат эдики, у вақтларда табиат ҳодисалари экспериментал усул билан чуқур текширилмаي кўпроқ бу ҳақда умумий фалсафий мулоҳазалар юритиш билан чекланиларди. Бундай ҳол тиббиёт соҳасига ҳам ёйилган эди. Кўпгина кўзга кўринган ҳакимлар тиббиёт ва унинг моҳияти масаласида кузатиш ва тажрибага асосланмай, кўпроқ бу ҳақдаги абстракт фалсафий фикрлар ва субъектив тасаввурларга асосланардилар. Ибн Синонинг тиббий қарашлари шундай қарама-қаршиликлар шаронтида шаклланди. Шунинг учун унинг тиббий фикрларида ҳам баъзи қарама-қаршиликлар кўзга ташланиб туради.

Абу Али ибн Синонинг тиббий фикрлари унинг тибга оид асарларида, хусусан, машҳур «Тиб қонунилари китоби»да ўз ифодасини топган. Биз Ибн Синонинг тиб-

бий фикрларини баён этишда шу китобни асос қилиб олдик.

Ибн Сино тиббиёт, унинг моҳияти ва вазифалари ҳақида сўз юритиб, аввало, тиббиётнинг ўзи қандай фан ва унинг вазифаси нимадан иборат, деган масалага тўхталади.

Ибн Сино тиб илмига шундай таъриф берган: «Тиб шундай бир илмки, у билан одам гавдасининг аҳволи соғлиқ ва касаллик жиҳатидан ўрганилиб, унинг мавжуд соғлиғи сақланади ва йўқотилгани тикланади*. Ибн Синонинг бу таърифида бир жуда муҳим фикр бор. У саломатликни сақлаш масаласини биринчи ўринга қўйган. Демак Ибн Синонинг тушуншича, тиббиётнинг асосий вазифаси кишилар соғлиғини сақлашдан иборат. Бу фикр юксак даражада ривожланган ҳозирги замон тиббиётининг асосий қондасига тамомла мос келади. Ибн Сино ўзининг бу фикри билан ўша замондаги кўпчилик тиббиёт намояндаларининг фикрларидан анча илгарилаб кетган эди.

Ибн Сино тиббиётнинг вазифаси саломатликни сақлашдан иборат, деган фикрни бошқа асарларида ҳам кўп марта таъкидлайди. Масалан, назм билан ёзилган «Уржуза фи-т-тиб» («Тиббий уржуза») китобида бу фикрни қисқа ва пхчам қилиб, «Тиббиёт — соғлиқни сақлаш ва касалликни тузатишдан иборат [фан]дир», деб ёзган. «Уржуза фи-т-тиб» мазмун ва ҳажм жиҳатдан «Тиб қонунари»дан сўнг иккинчи ўрнида турувчи катта шеърый асардир.

«Ибн Синонинг ўзи бу китоб ҳақида сўзлаб, мазкур асар барча назарий ва амалий тиббиётни ўз ичига олган. Унда мен тиб илми бўйича ҳамма билимни шеърда ифода этганман, деб ёзган. Ибн Сино тиббиётнинг моҳияти ҳақида ўз фикрини давом эттириб ёзади: «Тиб — одам гавдасининг соғлиғи ва касаллигини ўрганади. Ҳар бир нарсани билиш у нарсанинг сабабини ўрганиш орқали ҳосил бўлади ва камолатга етади. Шунинг учун тибда соғлиқ ва касалликнинг сабабларини билиш керак. Соғлиқ, касаллик ва уларнинг сабаблари гоҳо очиқ, гоҳо махфий бўлиб, унга ҳис билан эмас, балки белгиларга асосланиб фикр юритиш билан эришилади**. Ибн Синонинг бу фикри ҳозирги замон фани нуқтаи назаридан ҳам тўғри тушунчадир. Юқорида ай-

* Абу Али ибн Сино. Тиб қонунари. 1-китоб. 1983. 5-бет.

** Уша асар. 6-бет.

тиб ўтганимиздек, Ибн Сино яшаб ижод қилган ўша даврда (ўрта асрларда) фан муаммолари кўпроқ амалий тажриба ва кўздан кечиришлар асосида эмас, балки абстракт фалсафий фикрлаш ва субъектив ҳис қилиш билан ҳал қилинади. Шундай даврда Ибн Синонинг касаллик белгиларини кўздан кечириб, улар ҳақида хулоса чиқариш зарур деган фикрларни ҳақиқатан илғор фикрлар эди.

Бу ерда Ибн Сино саломатлик ва касаллик тушунчаларига ҳам таъриф берган. У ёзади: «Соғлиқ шундай малака ёки ҳолатдирки, у сабабни аъзолардан соғлом ишлар вужудга келади^{*}. Ҳозирги тил билан айтганда соғлом танада нормал физиологик жараёнлар амалга ошади. Касаллик масаласида Ибн Сино асосан локалистик принципга амал қилган. Унинг ёзишича касаллик инсон танасидаги ғайритабiiй ҳолат бўлиб, унда кишининг аъзоларидан бирига зарар етган бўлади.

Ибн Синонинг ёзишича, соғлиқ билан касаллик ўртасида соғлиққа ҳам, касалликка ҳам кирмайдиган учинчи ҳолат ҳам бўлади. Ибн Сино кўрсатган учинчи ҳолатда киши соғ ҳам эмас, касал ҳам эмас. Бундай ҳолатга мисол қилиб, Ибн Сино касалликдан тузалаётган кишини келтиради. Бундай киши касалликдан бутунлай тузалиб ҳам кетмаган, лекин илгаригидек касал ҳам эмас.

Ибн Сино тиб илмини назарий ва амалий қисмларга бўлган. Унинг кўрсатишича, назарий қисм тибнинг асосий қондаларини ўрганади. Хусусан, у касалликларнинг турлари ва сабабларини аниқлайди. Бундан ташқари, тибнинг назарий қисми мизожлар, хилтлар, қувватлар каби тушунчаларни ҳам ўрганади. Ибн Синонинг кўрсатишича, тибнинг махсус амалия деб аталган қисми тадбир ва амалининг қандай бўлишини кўрсатади. Буни Ибн Сино, ўз навбатида, иккига бўлган. Биринчи қисм соғлом гавданинг тадбирини билиш. Буни олим соғлиқни сақлаш илми, деб атайди. Иккинчи қисми касал гавданинг тадбирини билиш. Яъни касални даволаб, уни соғлом ҳолатга қайтарниш йўллари кўрсатиш. Буни Ибн Сино даволаш илми, деб атайди.

Ибн Сино назарий-тиббий билимлар доирасига унсурлар, мизожлар, хилтлар, қувватлар, аъзолар ва уларнинг вазифалари ҳақидаги тушунчалар-

^{*} Абу Али ибн Сино. Тиб қонунлари. I китоб, 1983. 6-бет.

ни киритган. Бу тушунчаларнинг ҳар бирн ўзига хос моҳият ва аҳамиятга эга.

УНСУРЛАР. Унсурлар ҳақидаги таълимот дастлаб Хитой ва Ҳинд натурфилософлари³¹ томонида ишлаб чиқилган эди. Қадимги Хитой натурфилософларининг фикрича, бутун коинотдаги борлиқ тўрт фазовий унсур (ер, сув, ҳаво, олов) ва ўсимликлар дунёсидан иборат*.

Шулар табиатдаги ҳамма нарсаларнинг таркибига киради ва уларнинг асосини ташкил этади. Одам организм ҳам шу унсурлардан ташкил бўлган.

Ҳинд натурфилософлари ҳам шу нуқтан назарда турганлар. Лекин булар Хитойларнинг «Ўсимликлар дунёси» ўрнига бошқа тушунча киритганлар. Ҳинд олимларининг тасаввурича, коинотдаги тўрт унсурдан ташқари яна илоҳий унсур ҳам мавжуд. Бу моддий хусусиятга эга бўлмаган унсур (эфир) дан иборат. Бу унсурлардан учтаси (ер, сув, олов) одам организмга овқат билан киради. Ҳаво эса ўпка орқали киради. Овқат ошқозон ва ичакларда суяқ қаймус (хилус) га айланади ва ҳазм бўлиб, барча аъзоларга тарқалади ҳам уларнинг асосини ташкил этади. Ҳаво эса ўлкадан юракка бориб, у ерда томирлардаги қонга аралашиб кетади. Қадимги Хитой ва Ҳинд натурфилософларининг бу тушунчаларини содда (примитив) материалистик тушунча дейиш мумкин. Ўша замондаги ҳакимлар бу таълимотни қабул қилиб, уни тиббиёт соҳасига татбиқ қилганлар. Шундай қилиб, одам организмнинг табиа-ти (тузилиши ва хусусиятлари) 4 фазовий унсур билан боғланган. Ибн Сино ҳам одам организмнинг табиа-ти масаласида шу унсурлар назариясига асосланган. Унинг ёзишича, унсурлар бўлинмас майда жисмлардир. Бу тушунча атомистик назарияга яқинлашиб боради. Ибн Сино ёзади: «Одднй жисмлар (унсурлар) шундай нарсаларки, улар шакли турлича бўлган бўлакларга бўлинмайди. Шу оддий жисмларнинг қўшилишдан коинотдаги турли шаклдаги навлар пайдо бўлади»**. Ибн Сино ўз фикрини давом эттириб, ер юзидаги бар-

* Баъзи манбаъларда Хитой олимлари борлиқнинг асосини ер, сув, олов, металл ва ёғоч ташкил этади деб ўйлаганлар, дейилади. Лекин инсон гавдасини ташкил этишда металл ва ёғоч ҳам ишти-рок этади, деб ўйлаш илмий жиҳатдан тўғри эмас. Улар металл ва ёғочни ҳосил қилувчи унсурлар қагнашади, деб ўйлаган бўла-лар керак.

** Абу Али ибн Сино. Тиб қонунлари. I китоб, 1983, 9-бет.

ча мавжудотлар, шу жумладан, одам ҳам шу унсурлардан ташкил топган, дейди. Ибн Синонинг кўрсатишича, унсурлар одам танаси ва бошқа мавжудотлар учун дастлабки бўлаклардир.

Ибн Синонинг бўлинмас унсурлар ҳақидаги фикрлари Демокритнинг³² классик атомистик назариясининг худди ўзиндир, дейиш тўғри эмас. Атомистик назарияда бир хил атом (битта материя) устида сўз боради. Ибн Синода эса тўртта унсур (атом), демак тўртта материя устида сўз юритилади.

Ибн Сино унсурларни оғир ва енгил турларга бўлган. Ер ва сувни оғир, ҳаво ва оловни енгил унсурлар қаторига киритган. Ибн Синонинг фикрича, оғир унсурлардан одам гавдасидаги аъзолар, енгил унсурлардан эса руҳ³³ пайдо бўлади. Демак одам гавдаси икки қисмдан — аъзо ва руҳдан иборат. Ибн Синонинг бу фикрлари шунини кўрсатадики, у одам гавдасининг тузилиши ва табиати (физиологик хусусияти) масаласида дуализм³¹ нуқтан назарида турган. Бу ерда Ибн Сино руҳни бошқа кўпчилик олимлар тушунганидек қандайдир илоҳий куч эмас, балки қонда айланиб юрувчи реал фактор сифатида тушунган*. Бунда у қадимги мисрликларнинг «иневма»³⁵ тушунчасини кўзда тутган бўлиши керак.

Қадимги Шарқ файласуфлари томонидан ишлаб чиқилган бу унсурлар назарияси сўнг Оврўпо мамлакатларига ҳам тарқалди. Хусусан, бу назария қадимги Юнонистон ва Рим олимлари томондан қабул қилинган эди. Машҳур Юнон ва Рим олимлари Эмпедокл³⁶, Ҳиппократ, Гален ва бошқалар одам организмнинг тузилиши ва табиати масаласида шу унсурлар назариясига асосланардилар. Эмпедокл унсурлар ҳақидаги таълимотини янада ривожлантириб, бу унсурлар абадий ўзгармас моддалардир, аммо уларнинг турли муносабатда бирикишлари натижасида табиатдаги ҳар хил нарсалар пайдо бўлади, деб тушунган. Бу унсурларнинг бирикиши ёки ажралиши бир-бирига қарши икки куч («яхшилик» ва «ёмонлик»)нинг таъсири остида содир бўлади. Эмпедоклнинг ёзишича, бу таъсирлар ўзтариб туради. Шунга қараб, унсурларнинг бирикиши ва ажралиши ҳам алмашиниб туради.

* Ибн Синонинг «Руҳ» ҳақидаги фикрларини чуқурроқ таҳлил қилишдан шундай хулоса чиқадики, у руҳни ўзига хос субстанция сифатида тасаввур қилган.

Унсурлар ҳақидаги тушунча Шарқ тиббиётида жуда узоқ вақт давом этди: Шарқ табиблари яқин асрларгача ҳам одам гавдасининг тузилиши ва табияти масаласида шу назарияга асосланардилар. Унсурлар назариясидан, ўз навбатида, бошқа тушунчалар келиб чиқди. Мизожлар, хилтлар ва қувватлар ҳақидаги тушунчалар шу унсурлар назарияси асосида ишлаб чиқилган. Шундай қилиб, Шарқ тиббиётида унсурлар ҳақидаги назария тиббиётнинг асосини ташкил этган. Ибн Сино ҳам ўзининг тиббиёт ҳақидаги назарий-илмий қарашларида шу унсурлар назариясини асос қилиб олган эди.

МИЗОЖЛАР. Мизожлар тушунчасининг келиб чиқиши жуда узоқ тарихга эга. Биринчи марта одам организмга қарама-қарши кучлар таъсир этиб туриши ва соғлиқ ҳамда касаллик шу кучларга боғлиқ эканлиги ҳақидаги тушунча қадимги Хитой тиббиётида пайдо бўлган эди. Хусусан, қадимги Хитой табиблари Ян (актив) ва Ин (пассив) номли ҳаётий омиллар мавжуд, деб ёзганлар. Таъқиқли тиббиёт тарихчиси Ф. Р. Бородилин қадимги хитойликлар «Ян» деганда ҳавони, «Ин» деганда томирлардаги қонни кўзда тутганлар, деб ёзади. Хитой манбаларида ёзилишича, Ян ўнчадан томирлар орқали юракка бориб, ундаги қонда иссиқлик пайдо қилади ва уни ҳаракатга келтиради. Ян ва Иннинг қувватлари ўзаро мувозанатда бўлса кишининг организми ўз соғлигини сақлайди. Агар булардан бири устун келиб қолса, мувозанат бузилиб, касаллик келиб чиқади, деб фараз қилганлар.

Қарама-қарши кучлар ҳақидаги тушунча кейин Ғарб мамлакатларига ҳам тарқалди. Масалан, эраמידан олдинги VI асрда яшаган қадимги юнон олими ва табиб Алкмеон* қарама-қарши кучлар ҳақидаги тушунчани давом эттириб, Ян ва Индан ташқари яна

* Шарқ мамлакатларида «Луқмон ҳаким» номи билан машҳур бўлган шахс шу Алкмеондир. Араблар юнон олимларининг асарларини таржима қилишда илмий атамаларни ўзларининг тилларига мослаб, ўзгартириб ёзганлар. Улар ҳатто олимларнинг исмларини ҳам араб тилига мослаб ўзгартирганлар. Масалан, Аристотелни — Аристу, Платонни — Афлотун, Ҳипократни — Буқрот, Галенни — Жоленус қилиб ўзгартирганлар. Бяъзи манбаларда айтилишича, Алкмеонни ҳам ўзгартириб, уни Ал-Луқмон, деб атаганлар. Ажам мамлакатларида (Арабистондан ташқари мамлакатлар) эса «Ал» деган олд қўшимча тушиб қолиб, бу исм фақат «Луқмон», деб аталган. Охирида эса «Луқмон» Шарқ мамлакатларида афсонавий шахсга айланиб кетган.

бир қанча қарама-қарши кучлар (иссиқлик — совуқлик, қуруқлик — ҳўллик, аччиқлик — чучуқлик ва ҳ. к.) мавжуд деб кўрсатган. Бу кучларнинг мувозанатдаги ҳолатини кразия, уларнинг мувозанати бузилишини дискразия, деб атаган. Сўнг бу тушунча ўрта ва якин шарқ мамлакатларига, шу жумладан, Урта Осиёга ҳам тарқалди. Барча борлиқнинг асосини тўрт самовий унсур (ер, сув, ҳаво, олов) ташкил қилади, деган натурфалсафий таълимот пайдо бўлгандан сўнг қарама-қарши кучлар шу унсурларга боғланди. Ҳар бир унсурнинг хусусиятини ўзига хос мизож, деб тушуна бошладилар. Масалан, ер қуруқ, сув ҳўл, ҳаво совуқ, олов иссиқ мизожнинг асосини ташкил этади, деб фараз қилганлар. Шундай қилиб, мизожлар тушунчаси келиб чиқади. Иссиқлик, совуқлик ҳақидаги тушунча ҳам дастлаб Хитой тиббиётида келиб чиққан эди. Масалан, қадимги Хитой табиблари баъзи касалликлар иссиқликдан, баъзилари эса совуқликдан пайдо бўлади, деб таъкидлаганлар.

Ибн Сино ҳам мизожлар масаласида шу унсурлар назариясига асосланган. Юқорида кўрсатиб ўтганимиздек, унсурлар ҳақидаги назарияга биноан мавжуд тўрт унсурнинг ҳар бири ўзига хос хусусият (кайфият) га эга. Модомики, одам гавдаси шу унсурлардан ташкил тошган экан, унда шу унсурларнинг хусусиятлари (иссиқлик, совуқлик, қуруқлик, ҳўллик) мавжуд. Ибн Сино ўзининг мизож ҳақидаги фикрига шу хусусиятларни асос қилиб олган. У бундай фикр юритади: «Тўрт унсур тўрт хил қарама-қарши хусусиятга эга. Бу хусусиятлар унсурларнинг энг майда бўлакчаларида жойлашган. Бу бўлакчалар донмо бир-бирларига таъсир кўрсатиб турадилар. Шу ўзaro таъсир бир чегарага етганида пайдо бўладиган хусусиятга мизож дейилади»*. Ибн Сино ўз фикрини давом эттириб, яна ёзади: «Унсурлар ўз қувватлари билан бир-бирларига таъсир қилишлари натижасида уларнинг ҳаммасига мос бир кайфият вужудга келади. Ана шу кайфият мизождир»**. Ибн Сино таъкидлайдики, инсон учун энг яхши ҳолат мизожнинг мўътадил бўлишидир. Бунда гавдадаги қарама-қарши хусусиятлар миқдор жиҳатдан ўртача бўлади. Агар қарама-қарши хусусиятлар тенг бўлмай ик-

* Абу Али ибн Сино. Тиб қонунилари. I китоб. 1983, 10-бет.

** Ўша асар. 11-бет.

ки томоннинг бирига, масалан, совуқлик ёки иссиқликка, ёхуд ҳўллик ёки қуруқликка, ёки эса ҳар иккисига мойил бўлса, мизож мўътадилликдан чиқади. Умуман, мизожлар ҳақидаги тушунча ҳам дастлаб Хитой тиббиётида келиб чиққан эди. Масалан, бундан икки минг йил илгари ёзилган «Ички (аъзолар) ҳақида трактат» номли китобда кишининг табнати (мизожи) танадаги беш унсурга боғлиқ, деб ёзилган эди. Ибн Сино мўътадил деган тушунчага қуйидагича таъриф берган:

«Мўътадиллик — мизож эгасининг бутун гавдасида ёки бир аъзосида унсурлар миқдори ва кайфиятлари билан одамнинг мизожига керагича энг тўғри тақсимланиб, энг тўғри исбатда тўла-тўқис бўлишганлигидан иборатдир»*. Демак, мўътадиллик (мўътадил мизож) ниссон гавдасида ва унинг айрим аъзоларида унсурлар ҳамда уларнинг хусусиятлари зарур даражада тўғри (баробар) тақсимланган ҳолатдир. Номўътадил мизож ҳақида Ибн Сино қуйидагича фикр юритган: «Номўътадил мизож шундай ҳолатки, унда танадаги иссиқлик ва совуқлик, ҳўллик ва қуруқлик хусусиятлари ўзаро мувозанатда бўлмай, уларнинг бири устун келиб қолган бўлади. Номўътадил мизож икки хил — содда ва мураккаб бўлади. Содда номўътадил мизожда хусусиятлардан биттаси керагидан ортиқча бўлиб қолади. Бундай ҳолат тўрт кўринишда намоён бўлади. Чунончи, керагидан ортиқ иссиқлик бўлиб, керагидан ҳўлроқ ва қуруқроқ бўлмайди. Ёки керагидан ортиқ қуруқлик бўлиб, керагидан ортиқ иссиқлик ва совуқлик бўлмайди. Ёхуд керагидан ортиқ ҳўл бўлиб, керагидан ортиқ совуқ ва иссиқроқ бўлмайди, ёнки керагидан ортиқ совуқ бўлиб, керагидан ортиқ қуруқ ва ҳўл бўлмайди. Бу тўрт ҳолат турғун эмас, улар ўзгаришлари мумкин. Керагидан ортиқ мўътадилликдан чиққан мизож бошқа мизожга ўз таъсирини кўрсатиши мумкин. Масалан, керагидан ортиқ иссиқлик танани ортиқча қуруқ қилиб, қўяди. Керагидан ортиқ совуқлик эса танани чет ҳўлликлар билан ортиқ даражада ҳўл қилиб юборади.

Мураккаб номўътадилликда икки хусусият бир вақтда керагидан ортиқ бўлиб қолади. Бу ҳам тўрт ҳолатда намоён бўлади. Масалан, мизож керагидан ортиқча иссиқ ва ҳўл ёки керагидан ортиқ иссиқ ва қуруқ, ёхуд керагидан ортиқ совуқ ва ҳўл, ёнки керагидан ортиқча совуқ ва қуруқ бўлиб қолади. Аммо мизож

* Абу Али ибн Сино, Тиб қонунлари, I китоб, 1983, 11—12-бетлар.

бир вақтнинг ўзида иссиқ ва совуқ ёки қуруқ ва ҳўл бўлмайди. Демак, номўътадил мизож саккиз кўринишда намоён бўлади. Шу саккиз турли номўътадил мизожларнинг ҳар бири моддали ёки моддасиз бўлиши мумкин. Моддалиси танадаги бузилган хил таъсирида пайдо бўлади. Бунга инсон танасидаги (бузилган) шиллиқ таъсирида унинг совуши мисол бўла олади. Моддасиз номўътадил мизожнинг келиб чиқишида хилтлар нштирок этмайди.

Ибн Синонинг кўрсатишича, ҳар бир тирик мавжудотнинг ўз турига хос мизож бўлади. Улардан энг мўътадил мизожга эга бўлган мавжудот одамдир. Аммо ҳар бир одамнинг ҳам ўзига хос (индивидуал) мизож мавжуд. Бундан ташқари, ҳар хил минтақада яшовчи одамларнинг мизожлари ҳам турличадир. Ибн Сино бунга ҳиндлар билан славянларнинг мизожларини мисол қилиб келтирган. Унинг кўрсатишича, ҳиндларнинг ўз мизожи бор. Улар шу мизожда бўлсалар соғломдирлар. Славянларнинг бошқача мизожи бор. Булар ҳам шу мизож билан соғломдирлар. Уларнинг мизожлари бир-бирига тўғри келмайди. Агар ҳинднинг мизожи славянда пайдо бўлса ва аксинча, славяннинг мизожи ҳиндда пайдо бўлса, уларнинг иккаласи ҳам касалликка учрайдилар.

Ибн Синонинг кўрсатишича, киши мизожининг қандай бўлишлиғи жуда кўп ички ва ташқи омилларга боғлиқ. Ички омиллар биринчи ғалда одам гавдасига унн ташкил қилувчи унсурлар билан кирган иссиқлик, совуқлик, ҳўллик ва қуруқлик хусусиятлардир. Шу омилларга яна ёш, жинс, ҳаракат ва ҳаракатсизлик, уйқу ва уйқусизлик ҳолатлари ҳам кирази. Ташқи омилларга жўғрофий ва иқлим шароитлари, овқатлар ва ичимликлар, қабул қилинадиган дори-дармонлар, йил фасллари ва об-ҳаво кирази. Бу ташқи омиллар одам гавдасига таъсир қилиб, унинг мизожини у ёки бу томонга ўзгартириши мумкин. Масалан, турли овқат маҳсулотлари, ичимликлар ва дори-дармонлар ўзларида мавжуд бўлган иссиқлик, совуқлик, ҳўллик ва қуруқлик хусусиятлари билан одам гавдасидаги шундай хусусиятларни кучайтиришлари ёки сусайтиришлари мумкин. Иқлим ҳам шундай. Иссиқ иқлим иссиқликни, совуқ иқлим совуқликни оширади. Шунинг учун жануб томонда яшовчилар иссиқ мизожли, шимол томонда яшовчилар совуқ мизожли бўладилар.

Ибн Синонинг ёзишича, дорилар ўз мизожлари билан турли танага турлича таъсир қилишлари мумкин. Масалан бир дори одам гавдасига қараганда совуқ, чаён гавдасига қараганда иссиқ бўлиши, ёки инсон гавдасига қараганда иссиқ, илон гавдасига қараганда совуқ бўлиши мумкин. Шунингдек, бир дори Эшмат гавдасига нисбатан кўпроқ иссиқ бўлса, Тошмат гавдасига нисбатан камроқ иссиқ бўлиши мумкин. Умуман, Ибн Синонинг фикрича ҳар хил омиллалар мизож масаласида ўзига хос рол ўйнайдилар.

Ибн Сино мизож масаласига катта аҳамият берган. У, айниқса, иссиқ мизожга кўпроқ ижобий баҳо берган.

Ибн Синонинг ёзишича мизож ёшга нисбатан ҳам ўзгариб туради. Ёш болалар ва ўсмирларнинг мизожини иссиқ ва ҳўл бўлади. Ўсишдан тўхтаган ёшда иссиқлик мизож озаяди. 40 ёшдан кейин совуқлик мизож кўпаяди. Қариликка бориб (60 ёшдан кейин) мизож қуруқ ва совуқ бўлиб қолади. Жинс масаласида эркеклар иссиқ, аёллар эса совуқ мизожли бўладилар.

Ибн Синонинг фикрича, бутун гавдага хос умумий мизождан ташқари ҳар бир аъзоннинг ҳам ўз мизожини бўлади, ҳатто битта аъзоннинг айрим қисмлари ҳам турли мизожга эга бўлишлари мумкин. Олимнинг кўрсатишича, энг мўътадил мизожли аъзо гўшдир. Гўшдан ҳам мўътадилликка яқин аъзо теридир. Ибн Сино бу фикрни давом эттириб, терининг энг мўътадил жойи қўл териси, бундан ҳам мўътадилли эса кафт териси (айниқса, кафтнинг ўртаси), бундан ҳам мўътадилли бармоқлар териси, яна ҳам мўътадилли кўрсаткич бармоқ териси, унинг энг мўътадил жойи бармоқ учининг терисидир. Ибн Сино бунни кўрсатиб ўтиб, шунинг учун бармоқларнинг учини тегиб биллинадиган нарсаларнинг даражаларини ҳақида ҳукм чиқарувчидир, деб ёзади. Бу ерда Ибн Сино тегиб сезишни мизож билан боғлаб (асаб системасининг ролин кўрсатмай) хато фикр юритади. Қўл панжаси ва бармоқлар терисининг ҳар бир қисми (нуқтаи) ўз мизож даражасига эгадир, деган фикрлари ҳам ҳақиқатга тўғри келмайди. Битта олимнинг бир томони ширин, иккинчи томони тордон бўлиши мумкин бўлмаганидек, битта қўл панжасининг бир бармоғи бир хил, иккинчи бармоғи бошқа хил мизожга эга бўлиши ҳам мумкин эмас.

Ибн Сино иссиқ мизожли аъзоларнинг баёнига ўтиб, биринчи ўринга юрак ва руҳни қўйган. Ундан кейинги ўринларда иссиқлик даражасига қараб қон, жигар,

ўпка ва бошқа аъзолар туради. Ибн Синонинг ёзишича, энг совуқ, мизожли нарса шиллиқдир. Ундан кейин чарви, ёғ, мўй, тоғай, пай, асаблар, орқа ва бош мия турадилар. Бу юқорида кўрсатиб ўтилган аъзолар иссиқ ёки совуқ бўлиши билан бирга ҳўл ёки қуруқ бўлишлари ҳам мумкин. Масалан, шиллиқ совуқ бўлиши билан бирга ҳўл ҳамдир. Қон ёғ, бош мия, орқа мия, ўпка, жигар, талоқ, буйрак ҳам ҳўллик хусусиятига эгадирлар.

Ибн Синонинг ёзишича, энг қуруқ мизожли нарса мўйдир. Ундан сўнг қуруқликда суяклар, тоғайлар, томирлар ва сезиш асаблари ўрин эгаллайдилар. Ҳаракат асаблари эса кўпроқ совуқ ва қуруқ мизожли бўладилар. Олимнинг кўреатишича, ҳар бир аъзонинг ўзига хос мизожи унинг учун мўътадилдир. Масалан, суякка хос мўътадил мизож қуруқлик, мияга хос мўътадил мизож совуқлик ва ҳўлликдир, юракка хос мўътадил мизож иссиқликдир ва ҳ. к.

Ибн Синонинг ёзишича, мизож овқатлар ва дориларга ҳам тааллуқли. Тўйимли (юқори калорияли), ўткир, ачиқ, ёки қовурилган овқатлар ва кўп ширинликлар иссиқ мизожли, кам калорияли, тўйимсиз овқатлар (масалан, сабзавотлар) совуқ мизожли деб ҳисобланган. Дориларга келганда кучли таъсир этувчи, физиологик жараёнларни фаоллаштирувчи, заҳарли, қитиқловчи, қиздирувчи дорилар иссиқ мизожли, уларга тескари хусусиятга эга бўлганлари совуқ мизожли дорилар, деб ҳисобланган.

Ибн Синонинг таъкидлашича касалликларни аниқлашда гавда ва унинг аъзоларининг мизожини билиш муҳим аҳамиятга эга. Мизожга қараб касалга ташхис қўйиш осон бўлади.

Ибн Синонинг кўрсатишича, одам танасининг ва ундаги аъзоларнинг ҳар бирининг мизожини аниқлашда ўн усулдан фойдаланилади.

Биринчиси, ушлаб кўриб таққослаш усули. Бунда табиб текшириладиган одамнинг танасини ушлаб кўриб, об-ҳавоси мўътадил бўлган мамлакатда яшовчи мўътадил мизожли соғлом одамнинг танаси билан таққослайди. Агар уларнинг танаси бир хил бўлса, текширилувчининг мизожи мўътадил ҳисобланади. Агар улар танасининг иссиқлик, совуқлик, юмшоқлик ва бошқа хусусиятларида фарқ бўлса, текширилувчининг мизожи мўътадил эмас. Бунда агар иссиқлик устун бўлса, танадаги қаттиқ ва дағал аъзо юмшоқ сезилади. Агар

совуқ мизож устуи бўлса юмшоқ аъзо қаттиқ сезпади ҳам у қуруққа ўхшайди. Совуқ мизожли кўп одамларда гавда юмшоқ сезилади. Чунки уларда хиллар етилмаган бўлади.

Иккинчи усул гўшт ва ёғдан олинадиган белгилар, қизил гўшт кўп бўлса, мизожнинг ҳўл ва иссиқлигидан далолат беради. Агар гўшт кўп бўлмаса, ёғ ҳам кам бўлса мизож иссиқ, лекин, қуруқ бўлади. Аммо мой ва ёғнинг кўпчилиги совуқликка далолатдир. Томирлар тор бўлиб, унда қон кам оқса, табиий қоннинг қуюқлашганлигини кўрсатади ва бу мизожнинг қуруқ ва иссиқлигидан далолат беради. Мойсиз ва ёғсиз тана иссиқ ва ҳўл мизожлидир.

Учинчи усул мўйлардан олинадиган белгилар. Бу ерда Ибн Сино ақлга тўғри келмайдиган фикрлар юритади. Аввало, мўйларнинг пайдо бўлиши ҳақида галати мулоҳазалар юритган. Унинг фикрича, тутунсимон буғ тери тешикларида қуюқлашиб қолганда, айниқса, бадан рутубати ёғсимон бўлиб, сувсимон ва лойсимон бўлмаса, ўша буғдан мўй пайдо бўлар эмиш. Ибн Синонинг ёзишича, кишининг мизожли мўйнинг ўсиш тезлиги ва секишлиги, кўплиги ва камлиги, ингичкалиги ва йўғонлиги, ёзиқлиги ва жингалаклигига ҳам боғлиқ. Масалан, секин ўсадиган ёки бутунлай ўсмайдиган мўй мизожнинг ўта ҳўллигини кўрсатади. Мўйнинг жингалаклиги иссиқлик ва қуруқликдан далолат беради. Қора, оқ, сарғиш, қизил мўйларнинг ҳар бири айрим мизожга характерли бўлади. Бу сўзларни ўқиб, уларни Ибн Синодек буюк ҳаким ёзганлигига кишининг ишонгиси келмайди.

Тўртинчи усул баданининг тусидан олинадиган белгилар. Бу ерда Ибн Сино бир қадар тўғрироқ фикр юритади. Унинг ёзишича, баданининг жуда оқлиги совуқлик билан бирга камқонликдан далолат беради. Агар қонда иссиқлик билан сафровий хилт кўп бўлса, бадан, албатта, сариқ бўлади. Баданининг қизил ва малларанглилиги қоннинг кўплиги ва мизожнинг иссиқлигидан далолатдир. Терининг буғдойранглилиги ҳам иссиқликдан далолат беради. Бақлажон ранглиси эса совуқлик ва қуруқликдан далолат беради, чунки бундай тус танага бузуқ савдонинг тарқалишидан келиб чиқади. Ибн Сино бу ерда яна ганч ранг, қўрғошин ранг, оҳак ранг, фил суяги ранг ва ҳоказо рангга эга бўлган териларнинг ҳам ҳар хил мизожларга мансуб эканлигини кўрсатади. Ибн Сино рангнинг мизож би-

лаш боғлиқ эканлиги ҳақидаги фикрни давом эттириб, уриб турган ва тинч турган томирнинг мизожини танаининг тусидан, миёнининг мизожини кўзининг рангидан билиш мумкин, деб ёзади.

Бешинчи усул аъзоларининг тузилишидан олинadиган белгилар. Ибн Синонинг ёзишича, нesiқ мизожли кишиларининг кўкраги кенг, оёқ-қўллари катта бўлади. Уларнинг қон томирлари бўртиб, аниқ кўриниб туради, улар йўғон бўлади. Мушаклари бўғимларга яқин жойлашган. Бурун тоғайларининг бўртиб чиққанлиги қуруқ мизожни кўрсатади.

Олтинчи усул аъзоларининг таъсири қабул қилиш тезлигидан олинadиган белгилар. Ибн Синонинг ёзишича, агар аъзо тезлик билан қизса, у нesiқ мизож, агар у тезда совуса совуқ мизожлидир. Ибн Сино ўз фикрини туғма нesiқлик ҳамма қушлар учун кўрсатади, совуқлик эса уларга зид бўлиб, фақат ёрдамчи йўл билан фойда келтиради, деб яқинлайди.

Еттинчи усул уйқу ва уйғоқлик ҳолатларидан олинadиган белгилар. Ибн Синонинг ёзишича, уйқунинг кўчилиги ҳўллик ва совуқликка далолатдир. Ортиқча уйғоқлик қуруқлик ва нesiқликни кўрсатади.

Саккизинчи усул ҳаракатлардан (аъзоларининг ишларидан) олинadиган белгилар. Ҳаракат ҳамма вақт табиий ҳолда воқе бўлса ҳамда тамомланган ва такомиллашган бўлса, мизожининг мўътадиллигини кўрсатади. У чекка чиқиб, ўзгарган ва ҳаддан ташқари ҳаракатга айланса, мизожининг нesiқлигидан гузоҳлик беради. Тез ҳаракат ҳам нesiқликни кўрсатади. Масалан, гавданинг ўсини тезлиги мўйлар ва тишларнинг тез бешиш. Ҳаракатлар сусти, кучсиз ва секин бўлса, мизожининг совуқлигидан далолат беради.

Тўққизинчи усул гавданинг чиқиндиларини чиқариб ташлаш ва чиқарилган нарсанинг сифатидан олинadиган белгилар. Бўшалиш, одатдагидек бўлса, бўшалаётган нарсалар (нажас, сийдик, тер ва бошқа чиқиндилар) ўз табиий ҳолатидек (одатдагидек) бўлса ва етилган бўлса мизожининг нesiқлигини кўрсатади. Бунинг тескариси мизожининг совуқлигидан далолат беради.

Учинчи усул нафесовий қувватларининг таъсир кўрсатишидан ёки таъсирини қабул қилиш қобилиятидан олинadиган белгилар. Кучли гизаб, сержаҳалик, зукколик, тушунувчанлик, яхши фикрлилик, ботирлик, қаттиқ

продамлиқ, дадлиқ, мардлиқ, кам таъсирчанлиқ пессик мизожини кўрсатади. Буларнинг акси мизожнинг совуқлигидан далолат беради.

Ибн Синонинг ёзишича, тушга қараб ҳам мизожнинг қандайлигини аниқлаш мумкин. Масалан, мизожли пессик кишилар тушларида оловда ёки офтобда қизибтгандек бўлади. Совуқ мизожли одамлар эса тушларида совуқ қотаётгандек, совуқ сувга ботаётгандек бўлади.

Ибн Сино мизожнинг қандайлигини кўрсатувчи бу ўн усулдан ташқари яна бошқа белгилар ҳам борлигини таъкидлайди. Бунда у, аввало, мизожнинг туғма ва аразий (кейин пайдо бўлган) гайритабiiий бўлиш-лигини кўрсатади. Туғма мизож, масалан, туғма пессиклик мизожли кишининг танасига фойдали таъсир кўрсатади. Аразий — гайритабiiий пессик мизож эса кишига азият берувчи алағаланиш, пессималар пайдо қилиш ва пессиклиқнинг қўзғалиши натижасида қувватнинг заифлиши, ҳаддан ташқари ташналиқ билан намоен бўлади. Гайритабiiий ҳўл мизожнинг аломатлари гайритабiiий совуқ мизожнинг аломатларига тўғри келади. Бунда сўлак ва бурундан назла оқиши, ичининг бўлиши, овқат ёмон ҳазм бўлиши, ҳўл нарсалар қабул қилинганда соғлиқнинг ёмонлашиши, уйқучанлик, қовоқларнинг салқини каби аломатлар пайдо бўлади. Гайритабiiий қуруқлиқнинг аломатлари терининг қовжираши, уйқусизлик, қуруқ нарсалар қабул қилганда ўзини ёмон сезиш, ҳўл нарсаларни қабул қилганда ўзини яхши сезиш каби аломатлар билан намоен бўлади.

Ибн Синонинг ёзишича, мўътадил мизожли одамнинг ҳамма ҳаракатлари мукаммал ва соғломдир, у одам тез ва яхши ўсади, бундай киши завқли бўлади, яхши тушлар кўради, ўзи одамшаванда, очик юзли ва ёқимтой бўлади. Овқат ва ичимликларга иштаҳаси яхши, ичак, жигар ва томирлари овқатни яхши ўзлаштиради, аъзолари мутаносиб, чиқиндилари ўз вақтида ва одатдагидек бўлади.

Бу ерда Ибн Сино қиздирувчи, совутувчи, ҳўлловчи ва қуритувчи омиллар ҳақида ҳам ўз фикрларини баён этган. Дастлаб мўътадил қиздирувчинини баён этади.

Қиздирувчилар. Буларга Ибн Сино мўътадил миқдордаги овқат, мўътадил пессик ҳаммом, мўътадил уйғоқлик ва мўътадил уйқу, мўътадил шодлик, мўътадил ҳаво, мўътадил уқалатишини киритган.

Совутувчилар. Буларга Ибн Сино ҳаддан ташқари ҳаракат, ҳаддан ташқари ҳаракатсизлик, овқат ва ичимликни ҳаддан ташқари кўп истеъмол қилиш ёки жуда кам истеъмол қилиш, совуқлик овқат ейиш, совуқлик дорилар қабул қилишни киритган.

Ҳўлловчилар. Ибн Синонинг ёзишича, ҳўлловчи омилларга ҳаракатсизлик, уйқу, газдадан чиқариб ташланниш керак бўлган нарсаларнинг тутилиб қолиши, қуритувчи хилтларнинг танадан чиқиб кетиши, кўп овқатланиш, ҳўлловчи овқатлар истеъмол қилиш, ҳўлловчи дорилар қабул қилиш, ҳўлловчи нарсалар билан тўқнашиш (масалан, ҳаммомдаги буглар) кабиларни киритган.

Қуритувчилар. Ибн Сино қуритувчи омилларга уйқусизлик, суюқликни тез-тез чиқариб туриш, жинсий алоқа, кам овқатланиш, қуруқ овқат истеъмол қилиш, қуритувчи дорилар қабул қилиш, руҳий-эмоционал ҳолатларнинг тез-тез ўзгариб туриши, қуритувчи нарсалар билан тўқнашиш, тез-тез ҳаммомга тушиш, қуритувчи сувда чўмилиш кабиларни киритган.

Ибн Синонинг мизожлар ҳақидаги фикрларидан шу нарса келиб чиқадики, у «иссиқлик мизож» деганда турли физиологик жараёнларни фаоллаштирувчи ва организмнинг реактивлигини оширувчи омилларни тушунган. Аксинча ҳаётий жараёнларни сустлаштирувчи омиллар совуқлик мизожли омиллар, деб тушунилган. Қуруқлик ва ҳўллик мизожларнинг моҳияти унчалик аниқ эмас.

Ибн Синонинг мизожлар ва уларнинг моҳиятлари ҳақидаги тушунчалари асосан шулардан иборат. Бу тушунчалар бирор тажриба (эксперимент) усули билан исбот этилмаган, мавҳум фикрларга асосланган тушунчалардир. Амалий жиҳатдан уларнинг аҳамияти йўқ. Умуман, «мизож» деган нарса ўзи кўз билан кўриб, қўл билан ушлаб бўлмайдиган мавҳум тушунчадир.

Шарқ тиббиётида жуда кенг тарқалган ва асрлар давомида табибларнинг миясини чулгаб келган мизожлар тушунчаси тиббиёт тарихида салбий рол ўйнади. У амалий тиббиётнинг ривожланиши йўлида тўсқин бўлди. Табиблар доривор моддаларнинг кимёвий ва физиологик хусусиятларини ўрганиб, улардан фойдаланиш ўрнига уларда йўқ мизожларни ахтариб, кўп вақтларини бекор ўтказдилар. Шарқ тиббиётининг бир ерда қотиб қолиб, ғарб тиббиётига нисбатан жуда ҳам

ортда қолиб кетганлигининг сабабларидан бири шу «мизожлар назарияси» эди.

Хилтлар. Хилтлар (рутубатлар) таълимоти қадимги юнон олимлари томонидан ишлаб чиқилган эди. Хусусан, бу таълимотнинг асосчиси Ҳиппократ ҳисобланади. Ибн Синонинг рутубатлар ва уларнинг моҳияти ҳақидаги фикрлари шу таълимотга асосланган. Унинг таърифича, хилтлар ҳўл, суюқ, оқувчан жисмлардир. Улар сифат жиҳатидан икки хил бўлади. Улардан бири фойдали, яхши хилт. Бу хилт танага сингиб, тарқалиб кетган нарсаларнинг ўрнини босади. Хилтнинг иккинчиси паст сифатли, ортиқча суюқлик бўлиб, у организмга жуда кам фойда келтиради. Унинг қўл қисми кераксиз нарса сифатида чиқариб ташланади.

Ибн Сино хилтларни тўрт жинсга бўлган. Булар — қон, сафро, савдо ва шилликдир. Ибн Синонинг ёзишича, улар истеъмол қилинган овқатдан пайдо бўладилар. Бу жараён қуйидагича амалга ошади: овқат дастлаб ичилган суюқлик ёрдамида қаймус (хилус) га айланади. Қаймус меъда ва ичаклардан чарвилардаги томирларга шимилади. Овқатнинг суюқланган қисми ма-сарикче томирлари орқали жигар дарвозасига бориб, жуда майда томирларга тарқалади. Шу вақтда қаймус пишади ва ундан кўпик ва қуйқага ўхшаш нарсалар пайдо бўлади. Кўпикка ўхшагани сафро, қуйқага ўхшагани эса савдодир. Пишини ниҳоясига етганда қуйиндига яқин бир нарса ҳам пайдо бўлади. Бу қуйин-дининг суюқ қисми ёмон сафро, қуюғи ёмон савдо бўлиб, булар ғайритабiiийдир. Пишмай хом қолгани эса шилликдир. Шуларнинг ҳаммасидан етилгани ва тўлиғи қондир. Қон жигардан чиққандан сўнг у ортиқча сув моддасидан ажралади. Яхши тоза қон жигардан чиқиб, аъзоларга тарқалади. Қон кўпиги, яъни сафронинг фаол сабаби мўътадил иссиқликдир. Қуйган сафронинг сабаби жуда ҳам кучли иссиқликдир. Шиллик-нинг фаол сабаби етарли бўлмаган ҳароратдир. Савдонинг фаол сабаби, агар у қуйқали бўлса иссиқликдир. Қуйган савдонинг сабаби мўътадилликдан ўтган ис-сиқликдир. Жигарнинг иссиқлиги, талоқнинг кучсиз-лиги, котирувчи совуқнинг кучлилиги ва узоқ вақт хилт-ларнинг қамалиб қолиши ҳамда хилтларни ҳалок қи-лувчи касалликлар сабабли савдо кўпаяди. Иссиқлик ва совуқлик бoshқа сабаблар билан бирга хилтларнинг пайдо бўлишига сабабдирлар. Мўътадил иссиқлик қон-

ли пайдо қилади. Ортиқ даражадаги ниссиқлик сафронни пайдо қилади. Жуда ҳам ортиғи савдони пайдо қилади. Совуқлик шиллиқни пайдо қилади. Жуда ортиқ даражадаги совуқлик кучли даражада қотириши сабабли савдони пайдо қилади. Руҳий кечинмалар ҳам хилтларни қўзғатади.

Энг яхши сифатли хилт қондир, у ниссиқ ва ҳўл мизожга эга бўлади. Қон икки турга — табиий ва ғайритабиий хилларга бўлинади. Табиийсининг ранги қизил, мазаси ширин бўлади, унда ёмон ҳид бўлмайди. Ғайритабиийси ташқаридан бирор ёмон хилт аралашиб ёки бўлмаса ўз-ўзидан мизожни ўзгартиб, бузилган қондир. Бундай қоннинг суяқ қисми сафрога, қуюқ қисми эса савдога (қора ўтга) айланади. Ғайритабиий қон ёмон ҳидли, мазаси аччиқ бўлади. У шўр ва нордондир. Шиллиқ ҳам икки хил — табиий ва ғайритабиий бўлади. Табиийси тўла етилмаган қондир. Шиллиқ совуқ мизожли хилтдир. Ғайритабиий шиллиқ таъсирсиз бўлади. У кўпинча ёпишқоқ модда ва тунук сифатида намоён бўлади. Табиий шиллиқ ўз ҳусусияти билан қонга яқин туради. Шунинг учун у баъзан қоннинг ўрнини босади. Масалан, бирор аъзога меъда ва жигардан келадиган модда келмай қолса шу шиллиқ қонга айланиб, озиқлик вазифасини ўтайди. Ибн Сино ғайритабиий шиллиқни бурундан оқиб тушадиган назлага қиёс қилади. У сувдек суяқ ва қуюқ бўлиши мумкин. Мазаси бурун назласи каби шўр бўлади. Баъзиен нордон ёки тахир мазали бўлиши ҳам мумкин. Ранги шишасимон тиниқ бўлади. Бурундан оқиб тушадиган назласимон шиллиқ ҳам шиллиқдир. Сафро ҳам табиий ва ғайритабиий бўлади. Табиийси қоннинг кўнгилдан иборат бўлиб, тоза, қизил рангли, енгил, ўткир ҳидга эгадир. Табиий сафро жигарда пайдо бўлади ва икки қисмга бўлинади. Бир қисми қонга аралашиб кетади. Иккинчи қисми соф ҳолида қолиб, тиниб ўт қончасида йиғилади. Қонга аралашиб кетгани ўзига сафро керак бўлган аъзога боради. Масалан, ўлкага бориб, уни озиқлантиради. Ўт қончасида қолгани ҳам тана учун керак. Бу сафро танани ортиқча чиқиндилардан тозалайди. Масалан, ичакларни қуйқа, ғализ ва ёпишқоқ хилтлардан ювади. Сафро ўз ички сабаби билан, ёки ташқи томондан савдонинг таъсири натижасида куяди. Сафронинг энг ниссиқ тури зангори ранглидир.

Савдо ҳам табиий ва ғайритабиий бўлади. Табиий-сп тоза қоннинг дурди, яъни тагига чўккан қуйқасидир. Мазаси ширинлик билан тахирлик ўртасида. Савдо ҳам жигарда пайдо бўлади ва икки қисмга бўлинади. Бир қисми қон билан қўшилб кетади. Иккинчи қисми талоқ томонга боради. Қонга қўшилган қисми ўзига савдо хилти керак бўлган аъзоларни (масалан, суякни) озиклантиради. У яна қонни пишиқ қилиб кучайтиради ва қуюқ қилиб тарқалишдан сақлайди. Савдонинг талоққа борган қисми ҳам танага манфаат келтиради. Масалан, танани ортиқча нарсалардан тозалайди, талоқнинг ўзини озиклантиради, меъданинг оғзини пишиқ, қаттиқ ва кучли қилади. Нордонлиги билан меъда оғзини қитиқлаб, уни очликдан огоҳлантиради, ҳам иштаҳани қўзғайди.

Ғайритабиий савдо куйиб кулга айланган сафродир. Сафро қондан ажратилса тезда сасийди. Бунда унинг суюғи тарқалиб кетиб, қуюғи савдога айланади. Ибн Синонинг ёзишича, савдо шиллиқдан ҳам пайдо бўлиши мумкин. У шиллиқ кули ва шиллиқ куйиндисидан иборат бўлади.

Ибн Синонинг таъкидлашича, юқорида келтирилган тўрт хил нчида энг ёмони (зарарлиси) савдодир. Айниқса, ёмон сафродан пайдо бўлгани зарарлидир.

Ҳар бир хилтининг ўз аҳамияти бор. Қон мураккаб хилтдир. Унга бошқа хилтлар аралашган бўлади. Қон томирдан чиқарилиб, бир идишга солиб қўйилса, бошқа хилтлар ундан ажралиб чиқади. Дастлаб кўникка ўхшаган бир нарса ажралади. Бу сафродир. Сўнг тухум оқига ўхшаган нарса ажралади. Бу шиллиқдир. Ундан кейин қуйқа ва чўкма ажралади. Бу — савдодир. Сўнг сувга ўхшаган бир нарса ажралади. Бу — сувли рутубат бўлиб, унинг ортиқчаси сийдик билан чиқиб кетади. Бу сўнггиси хилтларга тегишли эмас, чунки у озик бўлмайдиган ичимликлардан пайдо бўлади. Бўнинг вазифаси озикни суюлтириб, уни ўтказишдир. Хилтлар эса овқат ва озиклардан пайдо бўлади. Бу ерда Ибн Сино қоннинг компонентларини тўғри ифодалаб берган. Маълумки, қон томирдан чиқарилиб, бирор идишга, масалан, пробиркага, солиб қўйилса, бир оз вақт ўтгандан сўнг у турли компонентларга ажралади. Хусусан, у плазма, шаклли элементлар, фибрин ва эритроцитар массага бўлинади. Ибн Сино қоннинг бундай компонентлардан иборат эканлигини бил-

маган бўлса ҳам уни турли қисмлардан ташкил топганлигини яхши тушунган.

Ибн Синонинг қоннинг қисмлари ҳақидаги фикрларидан шу нарса маълум бўладики, қадимги табиблар қора ўт (савдо) деганда идишнинг тагига чўкувчи эритроцитлар массани тушунганлар. Лекин буни ўзлари билмаганлар, унинг организмдаги роли ҳақида нотўғри фикр юритганлар.

Ибн Синонинг хилтлар ҳақидаги тушунчаси шулардан иборат. Шу хилтлар тушунчасига асосан табибётда рутубатлар патологияси назарияси ишлаб чиқилган. Бу назарияга биноан гавдадаги тўрт суюқлик (қон, савфро, савдо ва шидлик) ўзаро миқдор ва сифат жиҳатидан мувозанатда бўлсалар кишининг соғлиги сақланади. Агар улар ўртасидаги мувозанат бузилса, касаллик келиб чиқади. Ибн Синонинг ёзишича, бунда ҳар бир хилтнинг ўз ўрчи бор, яъни ҳар бир суюқликнинг ортиб кетиши ёки сифати бузилиши ўзига хос касаллик келтириб чиқаради. Хилт ўзгариши (кўпайиши) умумий ва ҳар бир хилт учун алоҳида, яъни ҳусусий бўлиши мумкин. Умумий кўпайиш ҳақида Ибн Сино бундай деб ёзди: хилтлар ва руҳлар (Ибн Сино томирда хилтлардан ташқари руҳлар ҳам айланиб юради, деб ўйлаган) кайфиятлари (ҳусусиятлари) билан яхши (нормал) бўлсалар ҳам, аммо миқдорлари билан кўпайиб, томирларни тўлатиб юборадилар ва кенгайтирадилар. Бунинг натижасида тутқаноқ, сакта ва томоқ оғриғи касаллиги келиб чиқиши мумкин. Бунинг давоси тезда қон олишдир. Қучга онд тўлиш — бу хилтларнинг миқдор жиҳатдангина эмас, балки сифатларининг ярамаслиги жиҳатидан ҳам азият етказишдир. Ибн Синонинг ёзишича, бундай умумий тўлишнинг аломатлари қуйидагилардан иборат: аъзода оғирлик сезиш, ҳаракат сустлиги, туснинг қизариши, томирларнинг бурчиши, терининг тараңглашиши, томир уришининг қаттиқлашиши, сийдикнинг рангланishi ва куюкланиши, иштаҳанинг пасайиши, кўзнинг заңфланиши, оғир юк тагида қолгандек тушлар кўриш ва ҳ. к.

Айрим хилтларнинг кўпайиб кетиши

Қоннинг кўпайиб кетиши. Ибн Синонинг ёзишича, қон кўпайганда қуйидаги аломатлар пайдо бўлади:

гавдада оғирлик сезиш, керишиш. эснаш, ҳисларнинг кучсизланиши, зеҳннинг ўтмасланиши, тез чарчаш, танада чипқонлар, оғиз бўшлиғида чиққлар пайдо бўлиши. кеп томбирининг осон ёриладиган бўлиб қолиши, бурундан, орқа тешикдан ва милклардан тез-тез қон оқиб туриши.

Шилликнинг ортиб кетиши. Ибн Синонинг ёзишича, шиллик кўпайиб кетганда қуйидаги аломатлар пайдо бўлади: юз оқариши, тананинг юмшоқланиши, терининг совуқлиги, сўлакнинг кўплиги ва ёпишқоқлиги, ташналикнинг камлиги, овқатнинг суст ҳазм бўлиши, нордон кекириш, сийдикнинг рангсизланиши, кўп уйқу босиши, асабларнинг бўшашишлиги, томир уришининг юмшоқлиги, секинлиги ва сийраклиги.

Сафронинг ортиб кетиши. Ибн Синонинг ёзишича, сафро кўпайиб кетганда қуйидаги аломатлар пайдо бўлади: юз ва кўзнинг сариқ тус олиши, оғизда аччиқ маза пайдо бўлиши, тилнинг ғадир-будур бўлиб қолиши ва қуруқлиги, бурун ичининг қуриши, қаттиқ ташналик, томир уришининг тезланиши, иштаҳа камлиги, танада ишча санчгандек сезги пайдо бўлиши, бадан туқларининг хурпайиши.

Савдонинг ортиб кетганлиги. Ибн Синонинг ёзишича, савдо кўпайиб кетганда қуйидаги аломатлар пайдо бўлади: Терининг қуруқлиги ва рангсизлиги, қоннинг қоралиги, ортиқча вас-васага тушиш, ўйчанликка берилиш, меъда оғзининг ачиниши, ёлғон иштаҳа пайдо бўлиши, кингил ёки қора қуюқ сийдик, ҳар хил ярачақа ва чиққлар чиқиши.

Ибн Синонинг ўзи айтганидек, бу белгиларнинг кўрсатиши тахминийдир. Булар бирор тажриба йўли билан исбот этилган эмас.

Биз юқорида айтиб ўтганимиздек, рутубатлар назариясининг асосчиси машҳур юнон ҳакими Хипократ эди. Унинг фикрича, инсон организмдаги тўрт суюқликнинг ҳар бири ўзига хос хусусиятга эга. Шу хусусиятлар одам танасининг табиатини (конституциясини) белгилайди. Шу билан бирга, бу суюқликлар ўзига хос касалликлар ҳам пайдо қилади. Масалан, Хипократ шиллик (флегма) ҳақида сўзлаб, бундай деб ёзди: флегма мияда жойлашган бўлади. Ў ортиб кетса, пастга томон йўналиб, бурун ва оғиз бўшлиғидаги аъзоларда шамоллаш (яллиғланиш) касаллигини пайдо қилади. Агар яна ҳам пастга тушса, ўпка ва ичакларда яллиғланиш ҳолатларини келтириб чиқаради.

Ортиқча сафро шиллиқ пайдо қиладиган касалликларнинг аксини келтириб чиқаради. Хусусан, сафро ўткир касалликларни пайдо қилади.

Ортиқча савдо ҳам шиллиқ, ҳам сафро келтириб чиқарадиган касалликларни пайдо қилади.

Қон масаласига келганда, у касаллик пайдо қилишда бошқа суюқликларга нисбатан камроқ рол ўйнайди. Умуман танасида қон устуи турган кишилар камроқ касалланадилар.

Ҳипократнинг касалликларнинг келиб чиқиши танадаги суюқликларга боғлиқ, деган фикри тўғри фикр эмас эди. Бу фикр ҳам бирор тажрибага асосланмаган ва небот этилмаган тушунчадир. Рутубатлар назарияси ҳам мизожлар тушунчаси сингари амалий тиббиётнинг ривожланиши йўлида катта роль бўлиб келди. Аммо рутубатлар назарияси ўз замонасида маълум даражада ижобий рол ҳам ўйнаган эди. У ўздан олдинги даврдаги тиббий тушунтиришларга нисбатан бир қадар олдинга қўйилган қалам эди. Масалан, ибн Сино жамоа даврида касалликларнинг келиб чиқиш сабаблари қандайдир мавҳум гайритабиий кучларга боғланар эди. Ҳуморал назария эса касалликни моддий сабаб билан боғлади. Аммо бу сабабнинг роли нотўғри тушунилган эди.

ҚУВВАТЛАР. Ибн Синонинг ёзишича, инсон гавдасидаги жараёнлар (ўсиш, ривожланиш, овқат ҳазм қилиш, мускуллар ҳаракати, фикрлаш ва ҳ.к.)ни бошқарувчи қувватлар (кучлар) бўлади. Уларни Ибн Сино уч турга бўлган. Булар: 1) нафсоний қувват; 2) табиий қувват ва 3) ҳаётин (биологик) қувват. Бу қувватларнинг ҳар бири ўзига хос вазифани бажаради. Умуман организмдаги физиологик жараёнларни шу қувватлар бошқарадилар. Ибн Синонинг ёзишича, ҳар бир қувват бирор таъсирнинг бошланишидир. Таъсир (ҳаракат, фаоллик) шу қувватдан пайдо бўлади.

Қувватлар ҳақидаги тушунчага машҳур Рим ҳакими Клавдий Гален асос солган эди. Ибн Синонинг қувватлар ҳақидаги тушунчалари кўпроқ шу олимнинг фикрларига асосланган. Хусусан, Ибн Сино Галеннинг ҳар бир қувват бир бошқарувчи аъзода пайдо бўлади. Шу аъзо мазкур қувватнинг манбандир, деган фикрларини асос қилиб олган.

Ибн Синонинг ёзишича, нафсоний қувватнинг манбаи миёдир, унинг таъсири шу аъзодан келиб чиқади.

Нафсоний қувват. Ибн Сино нафсоний қувватни

икки турга бўлган. Улардан бири идрок қилувчи қувват, у ташқи ва ички идрок қилувчи қувватларга бўлинади.

Ташқи идрок қилувчи қувват ҳис қилиш қувватидан иборат бўлиб, у бештадир. Булар — кўриш, эшитиш, ҳид сезиш, таъм билиш ва тегиб сезиш қувватларидир.

Ички идрок қилувчи қувватга Ибн Сино умумий сезиш (хаёл) ва фикрлаш қувватини киритган. Ташқи идрок қилувчи қувватлар орқали сезилганларнинг ҳаммаси умумий сезиш қувватига келиб тўхтайдди. У бу қувватларни қабул қилиб олиб сақлайди. Шу сақланган қувватларни фикрлаш қуввати бирлаштиради. Идрок этиш қувватига Ибн Сино яна фаҳм қилиш қувватини ҳам киритган. Олимнинг ёзишича, фаҳм қилиш қувватини сезиладиганлар тўғрисида, уларнинг сезги орқали билинмайдиган маънолари ҳақида ҳукм юритади, ҳулоса чиқаради.

Ҳаракат қилдирувчи қувват қўл-оёқ найларини тортиб уларни ҳаракатга келтиради. Ҳаракат қилдирувчи қувватнинг кучи мушакларга асаб томирлари орқали ўтади. Бу ерда Ибн Сино бош мия ва периферик асаб (исрв) тизимининг фаолиятини тўғри кўрсатиб берган. Аммо бу фаолиятнинг рефлектор усулда амалга ошишини билмай, уни мавҳум куч (қувват) билан боғлаган. Бундай тушунча ҳаго эди, албатта. Бироқ сезиш ва билиш жараёнларини асаб тизими билан боғлаш ўша давр учун муҳим ютуқ эди.

Табиий қувват. Ибн Сино табиий қувватни ҳам икки турга бўлган. Биринчи тури шахсни сақлаш қувватидир. Бу қувватнинг асосий иши озиқлантиришни бошқариш. У инсон боласининг ўсиш даври тугагунга қадар унинг ўсишига ёрдам беради. Табиий қувватнинг жойлашган аъзоси жигардир. Табиий қувватнинг иккинчи вазифаси навни сақлаш. Бунда у кўпайиш ишини бажаради, гавдадаги уруғ моддасига шакл беради. Навни сақловчи қувват моякда жойлашган.

Ибн Сино табиий қувватни яна икки гуруҳга — хизмат қилувчи ва хизмат қилдирувчига бўлган. Ўз навбатида, хизмат қилувчи табиий қувват яна икки жинсга бўлинади. Булардан бири шахснинг ҳаётини сақлаш учун хизмат қилувчи қувват. Бу яна, ўз навбатида, озиқлантирувчи ва ўстирувчи деб аталувчи икки турга бўлинади. Озиқлантирувчи қувват турни сақлаш мақсадида озиқлантиришни тартибга солади. Озиқлантирувчи

қувват озиқ моддаларини озиқланувчи аъзога ўхшаш ҳолатга келтириб, танада сарф бўлган моддаларнинг ўрнини қоплашга хизмат қилади.

Ўстирувчи қувват тана ҳажмининг табиий нисбатда ўстириб, уларнинг тўла камолотга етишига хизмат қилади. Озиқлантирувчи қувват уч вазифани бажаради. Биринчиси, организмда сарф қилинган нарсанинг ўрнини тўлдирувчи модда ҳосил қилиш. Ибн Сино бу моддани қон ва хилт дейди. Иккинчиси, ҳосил қилинган моддани тугал ишлаш билан озиққа айлантириш ва организмнинг бўлагига мослаш. Учинчиси, ҳосил қилинган моддани аъзонинг қисмига айлантиргандаш сўнг унга ҳамма нисбатда, ҳатто таркиб ва тусда ҳам тамомила ўхшашлик пайдо қилиш.

Ибн Сино туғдирувчи қувватни ҳам иккига бўлган. Бир эҳкакларда урут, аёлларда тухум туғдирувчи қувват. Иккинчиси, уруғдаги қувватни айириб, ҳар бир аъзога хос қилиб турлича ўзгартиришни пайдо қилиш.

Шакл берувчи қувват аъзоларининг суратини, шаклини, силлиқ ва ғадир-будурлигини белгилайди. Яна ҳайдовчи қувват ҳам бор. У фойдаланиб тамомланган ёки оқатланиш учун яроқли бўлмаган чиқиндиларни ҳайдайди.

Ҳаётний қувват. Ибн Синонинг кўрсатинича, ҳаётний қувватнинг турар жойи юракдир. Бу қувват аъзоларни ҳис, ҳаракат ва фаоллиқни қабул қилишга тайёрлайди. Қўрқинш ва ғазаб ҳаракатлари ҳам шунга киради. Рух ҳам шу қувватга мансубдир. Рухда ҳам сиқилиш ва ёзилиш ҳолатлари мавжуд. Ибн Синонинг фикрича, ҳаётний қувват инсон ҳаётида бошланғич нуқтадир. Бошланғич қувват руҳда бўлади ва у руҳ хилтларининг энг латиф қисмидан пайдо бўлганида вужудга келади.

Ибн Синонинг ёзишича, юқорида келтирилган тўрт хил қувватга тўрт кайфият (мизож) хизмат қилади. Иссиқлик ҳамма қувватга умумий хизматни бажаради. Совуқлик уларнинг баъзиларига аразий хизмат қилади. Қуруқлик ҳайдовчи қувватга ёрдам беради. Ҳўллик ҳазм қилувчи қувватнинг ишига ёрдам беради.

Қувватлар назарияси мизожлар ва рутубатлар назарияларидан ҳам узоқ умрли бўлиб чиқди. Ҳатто Оврупо мамлакатларида ҳам XIX асрнинг ўрталарига қадар бу тушунича давом этиб келди.

XIX асрга келиб одам организмда содир бўладиган ҳар хил физиологик жараёнлар экспериментал усул билан текширилиб, ҳар бир аъзоннинг функцияси аниқлаб берилди. Масалан, қон айланиш системасининг иши, нафас олиш физиологияси, овқат ҳазм қилиш, мускуллар ҳаракати, нерв (асаб) системасининг ишлари аниқланди. Аммо бу аъзоларнинг функциялари қандай амалга ошишлиги, уларда содир бўлувчи жараёнларни ким ёки нима бошқариши номаълум эди. Бунга жавоб тополмаган физиологларнинг йилга орқасига чекиндилар. Улар Галенининг қувватлар назариясини қайтадан тикладилар ва унга янгича ном бериб, витализм³⁷ (vita — ҳаёт сўзидан) деб атадилар. Бу назария тарафдорлари тирик мавжудотлар организмдаги барча жараёнларни шунинг «ҳаётий куч» (қувват) бошқаради, деб тушунардилар. Бу тушунчага рус физиолог-олим И. М. Сеченов (1829—1905) аниқлик киритди. У ўзининг ишлаб чиққан рефлектор назарияси³⁸ билан тирик мавжудотлар организмда содир бўлиб турувчи физиологик жараёнлар «қувватлар» ёки «ҳаётий куч» деб аталувчи мавҳум кучлар томонидан бошқарилимай, рефлектор усулда амалга ошишини исботлаб берди. Ҳозир бу назария барча физиологлар томонидан қабул қилинган.

Бизнинг асримизга келиб, кеч бўлса ҳам, экспериментал текшириш усулига асосланган ҳозирги замон илмий тиббиёти Шарқ мамлакатларига ҳам кириб кела бошлади. Шундай қилиб, тиббиёт уни кўн асрлар давомида ривожлантиришдан тўхтатиб келган абстракт натурфалсафий тушунчалардан қутулиб, янгича ривожланиш йўлига кириди.

АЪЗОЛАР. Ибн Сино аъзолар, уларнинг тузилиши ва функциялари масаласини ҳам назарий тиббиёт доирасига киритган. Унинг фикрича, аъзолар яхши сифатли хилларнинг қўшилишидан пайдо бўлган жисмлардир. Хиллар эса, ўз навбатида, унсурларнинг дастлабки қўшилишларидан вужудга келган жисмлардан иборат. Демак, аъзолар хиллар орқали пайдо бўлган унсурлардир. Ибн Синонинг ёзишича, бу жараён мизожларнинг иштирокида амалга ошади.

Ибн Сино аъзолар ҳақида фикр юритиб, уларнинг организмда тутган ўрни ва вазифасини биринчи ўринга қўяди. Сўнг эса аъзоларнинг тузилиши (анатомияси) ва бошқа хусусиятларини баён қилади.

Ибн Сино аъзоларни оддий ва мураккаб турларга бўлган. У оддий аъзога таъриф бериб, оддий аъзолар шундай аъзоларки, улардан қайси бўлагини олсангиз у исм ва таърифда бутун аъзо билан бир хил бўлади. Яъни оддий аъзонинг бутун ўзи ҳам, унинг бир кичик бўлагини ҳам шу аъзони ифода этади, деб ёзади. Бунга мисол қилиб олим асаб, суяк ва гўштни олади. Ибн Сино асабнинг ўзи ҳам, унинг бўлаклари ҳам асаб, суякнинг бутун ўзи ҳам, унинг бўлаклари ҳам суяк ва гўштининг бутун ўзи ҳам, бўлаклари ҳам гўштдир, деб ёзади. Мураккаб аъзога Ибн Сино бундай таъриф берган: мураккабларни шундай аъзоларки, улардан қайси бўлагини олсангиз на исмда, на таърифда бутун аъзо билан бир хил бўлмайди, яъни мураккаб аъзонинг бир бўлагини шу аъзони тўла ифода этмайди. Ибн Сино бунга мисол қилиб, қўл ва юзнини олади ва ёзади: юзнинг бир бўлагини юз эмас, шунингдек, қўлнинг бир бўлагини ҳам қўл эмас. Ибн Сино мураккаб аъзолар қаторига жигар, талоқ, ўпка ва шулар каби паренхиматоз аъзоларни ҳам киритган.

Умуман олганда, Ибн Сино одам организмнинг ва ундаги аъзоларнинг тузилишини ифодалаганида Галеннинг фикрларига асосланган. Лекин ўзидан ҳам баъзи нарсаларни қўшган. Масалан, Ибн Сино томирларнинг тузилишини Галендан кўра тўлиқроқ баён этган. Бурун суякларининг юқори жағ суягидан ажратиб алоҳида баён этган. Ҳатто Ибн Синодан 500 йил кейин яшаган машҳур анатом Андреас Везалиус³⁹ бу суякни юқори жағ суягининг бир қисми, деб ёзган эди. Ибн Сино ўрта аср тиб олимлари қаторида биринчилардан бўлиб, ўмиров суяғи фақат одамда бўлишлигини кўрсатган. Гален билан мускулнинг бир қоринчали бўлади, деб ёзган эди. Ибн Сино эса унинг икки қоринчали эканлигини кўрсатиб берган. Гален одам меъдаси қорин бўлишлигининг ўртасида жойланган, деб ёзган эди. Ибн Сино бу хатонини тузатиб, меъда чан томонга қийиниқ ҳолда жойлашганини кўрсатиб берган. Ўпкаларнинг тузилишида ҳам Ибн Сино болиқа ҳакимлардан тўғрироқ фикр айтган. Масалан, Андреас Везалиус ўпканинг ҳар иккала томони иккитадан бўлакка бўлинган, деб ёзган эди. Ибн Сино ундан беш аср ilgari ўнг ўпка уч бўлакдан иборатлигини кўрсатган эди. Юракнинг жойланишини ҳам Ибн Сино Галенга нисбатан аниқроқ кўрсатган. Гален юрак кўкракнинг қоқ ўртасида жойланган, деб ёзган эди. Ибн Сино бундай деб ёзади: «Юрак

кўкракнинг ўртасида жойлашган, лекин жигарга ўрин бериш учун чап томонга энгашиб туради». Бу келтирилган мисоллар шунинг кўрсатадигани, Ибн Сино одам гавдасининг тузиллиши масаласи билан чуқур шуғулланган. Аммо унинг ўзи шахсан анатомик текширишлар олиб борганлиги маълум эмас. Баъзи тарихчиларнинг ёзишича, Ибн Сино ўзи даволаган, лекин тузалмай вафот этган касалларнинг нимадан ўлганлигини билишни жуда истаган. Шу мақсадда у ўз қўлида ўлган баъзи касалларнинг жасадни яширинча ёриб кўрган. Эҳтимол шундай ёришларда Ибн Сино баъзи аъзоларнинг анатомияси билан ҳам танишгандир. Шунга асосан у айрим аъзоларнинг тузиллишини бошқалардан кўра аниқроқ билган бўлса керак. Бироқ Ибн Сино одам танасидаги аъзоларнинг тузиллишини баён этишда Галенга эргашиб, кўпгина хатоларга ҳам йўл қўйган. Масалан, Гален одамнинг пастки жағи бир-бирига ҳаракатсиз бўлгани орқали қўшилган икки суякдан иборат, деб ёзган эди. Ибн Сино ҳам шундай деб ёзди. Аслида эса пастки жағ битта бутун суякдан иборат. Гален одамнинг тўш суяги етти бўлакдан ташкил топган, деб ёзган эди. Ибн Сино ҳам бу фикрни тасдиқлайди. Аслида эса тўш учта суякдан ташкил топган. Шунингдек, Ибн Сино Галенга эргашиб, думгаза учта суякдан ташкил топган, деб ёзди. Аслида эса у бешта суякдан ташкил топган. У яна Галенга эргашиб, вена қон томирлари жигардан чиқиб тарқаладилар ва аъзоларга озик модда олиб борадилар, деб ёзди. Бундай веналарда қон жигардан чиқиб аъзолар томон оқади, деган хулоса чиқади. Аслида эса вена томирларида қон перифериядан жигар томон оқади.

Галеннинг энг катта хатоси шундан иборат эдики, у қон ҳар гал қабул қилинган овқатдан жигарда пайдо бўлиб, гавдага тарқатади ва айрим аъзоларга бориб, ўша ерда шимиллиб йўқ бўлиб кетади, деб фараз қилган. Ибн Сино ҳам шу фикрни тасдиқлайди. Гавдадаги қоннинг ҳаммаси юрак орқали ўтади. Юрак эса бир суткада бир тоннадан ортиқ қонни ўтказиб беради. Демак юракдан ўтиб, аъзоларга бориб синадиган 1 тонна қон пайдо бўлиши учун киши бир суткада бир тоннадан ортиқ овқат истеъмол қилиши керак. Бу эса ҳеч қачанга тўғри келмайди. Қадимги Хитой тиббиётида эса қон томирларида тўхтовсиз айланиб юради, у ҳеч қачерде йўқ бўлиб кетмайди, деб тўғри кўрсатилган эди.

Ибн Сино одам гавдасидаги аъзоларни, уларнинг

вазифалари нуқтаи назаридан, бошқарувчилар ва хизмат қилувчиларга бўлган. Унинг ёзишича, бошқарувчи аъзолар шахс ҳамда турнинг сақланишида зарур бўлган гавдадаги дастлабки қувватларнинг манбаидир.

Иби Сино шахсни сақловчи бошқарувчи аъзоларга юрак, мия ва жигарни киритган. Турни (насли) сақловчи бошқарувчи аъзога мойкни киритган.

Ибн Синонинг ёзишича, хизмат қилувчи аъзолар тайёрловчи ва ўтказувчи вазифани бажарадилар. Масалан, юракнинг тайёрловчи ходими ўлкадир. Ўтказувчи ходими эса артериялардир. Миянинг тайёрловчи ходими жигар ва бошқа овқатлантирувчи аъзолардир. Ўтказувчи ходими эса асаб томирларидир. Ўз навбатида, жигарнинг тайёрловчи ходими меъда, ўтказувчи ходими эса веналардир. Мойкнинг тайёрловчи ходими ундан олдин эрлик уруғини пайдо қилувчи аъзолар, ўтказувчи ходими эрларда сийдик йўли ва мойклар ўртасидаги томирлардир. Хотинлардаги ўтказувчи ходим ҳомиладаниш жойига эрлик уруғи борадиган йўлдир.

Бу ерда Ибн Сино эмбриология масалаларига ҳам тўхталиб ўтади ва бу масалада ғалати фикрлар юритади. Унинг ёзишича, аъзолар ичида одам уруғидан пайдо бўладиганлари ҳам, қондан пайдо бўладиганлари ҳам бор. Чарви билан гўшт ҳайз қонидан пайдо бўлади. Уруғ (маний) ва аёл тухуми ўзларидан пайдо бўлувчи бола моддасининг бир бўлагидирлар. Ҳомиладор хотиннинг ҳайз қони бачадондаги ўсаётган бола учун озик моддасига айланади. Унинг бир қисми тухум моддасига ва тухумдан пайдо бўладиган аъзолар моддасига ўхшаб, уларни ўстирувчи овқат вазифасини ўтайди. Ҳайз қонининг бошқа бир қисми гўшт ва чарвига айланади. Микроскоп ва биокимёвий текшириш усуллари маълум бўлмаган ўша даврдаги Ибн Синонинг бу фикрлари табиийдир.

Ибн Сино айрим аъзоларнинг функциясига тўхталиб, суякни мисол қилиб олади ва унинг бир қанча вазифаларини кўрсатиб беради. Чунончи, Ибн Синонинг ёзишича, умуртқа устини гавдага хос бўлиб, гавда унда кема дастлаб ёғоч устига қурилгани каби қурилади. Баъзи суяклар гавдага нисбатан, қалқон ва ҳимоя хизматини ўтайди. Баъзи суяклар зарба ва азият берувчи нарсаларни қайтарадиган қуролга ўхшайди. Баъзи суяклар бўғинлар ўртасидаги оралиқни тўлдириб турадилар (бу ерда Ибн Сино бўғинлар орасидаги тоғай-

ларни кўзда тутган бўлса керак). Умуман, суяклар гавда таянчи бўлиб хизмат қиладилар.

Ибн Сино нисон гавдасининг ва ундаги аъзоларнинг тузилиши ва вазифалари ҳақида тўғри фикр юритиш билан бирга, кўпгина хатоларга ҳам йўл қўйган. Бунинг сабаби шуки, Ибн Сино махсус анатомик текшириш ишлари олиб бормаган. Бу, табиийдир. Мусулмон Шарқи мамлакатларида одам жасадини ёриб, текширишлар ўтказиш умуман олиб борилмаган. Буни Қуръон таъқиқ этган. Иккинчидан, Ибн Сино доим таъқиб остида яшаб, шаҳардан-шаҳарга кўчиб юриб, анатомик текширишлар билан шуғулланишга имконияти ҳам, вақти ҳам бўлмаган.

ИБН СИНОНИНГ ТАБИБЛИК ФАОЛИЯТИ

Ибн Сино амалий тиббиёт билан ҳам эрта шуғуллана бошлаган. Биз юқорида кўрсатиб ўтганимиздек, у ўн олти ёшидапоқ касалларни қабул қилишга киришган ва уларни муваффақиятли даволаб, катта ҳурматга сазовор бўлган.

Ибн Сино амалий тиббиётнинг асосий вазифаси кишиларнинг саломатлигини сақлаш ва касалликларнинг олдини олишдан иборат, деб тушунган. У ўзининг табиблик фаолиятида бу вазифани биринчи ўринга қўйиб, саломатлиكنи сақлаш ва касалликларнинг олдини олишга қаратилган кўп муҳим тадбирлар ишлаб чиққан ва уларни амалга ошириш йўллари кўрсатиб берган. Биз бу қисми шу масаладан бошладик. Хусусан, бу ерда Ибн Сино томонидан ишлаб чиқилган ва тавсия этилган саломатлиكنи сақлаш ва касалликларнинг олдини олишга қаратилган усул ва тадбирлар баён этилади.

САЛОМАТЛИКНИ САҚЛАШ ТАДБИРЛАРИ

Ибн Сино соғлиқни сақлаш ишнинг санъат, деб атайди. Унинг вазифаси ҳар хил фойдали тадбирларни қўллаб, одамларни табиий ўлим ёшигача етказишдир, деб таъкидлайди.

Ибн Сионинг кўрсатишича, саломатлиكنи сақлаш учун биринчи галда қуйидаги етти тадбирни амалга ошириш керак: 1) киши мизожини мўътадил ҳолга келтириш; 2) ейиладиган ва ичиладиган нарсаларни тўғри танлаш; 3) одам гавдасининг тўғри тузилишини сақ-

лаш; 4) танани чиқиндилардан тозалаб туриш; 5) нафас олинадиган ҳавони етарли ва яхши қилиш; 6) та-нага ва мавсумга мувофиқ кийим таппаш; 7) жисмо-ний ва руҳий ҳаракатларни мўътадил қилиш. Булар қаторига Ибн Сино яна мўътадил уйқу ва уйғоқликни қўшган. Ибн Сино бу тадбирларни янги туғилган чақа-лоқдан бошлаб, то қариликкача бўлган ҳамма даврда қайси усул ва йўллар билан амалга оширилишини ба-тафсил баён этган.

Ибн Сино соғлиқни сақлаш тадбирларидан бирин-чи ўринга бадантарбияни, яъни жисмоний ҳаракатлар-ни қўйган. У бадантарбияни соғлиқни сақлашнинг асо-сий омилли деб ҳисоблаган. Иккинчи ва учинчи ўринга овқат тадбири (режими) ва уйқуни қўйган.

Ибн Сино бадантарбиянинг аҳамияти ҳақида сўз-лаб, мўътадил равишда ва ўз вақтида бадантарбия билан шуғулланувчи киши касалликларнинг давосига муҳтож бўлмайди, яъни касал бўлмайди, дейди. Олим бадантарбия машқларини қуйидаги усулларга бўлган: кичик ва катта, кучли ва кучсиз, тез ва секин, суст ва шиддатли. Бундан ташқари, бадантарбиянинг қуйида-ги турларини кўрсатган: тез юриш, чопиш, сакраш, қи-личбозлик, камондан ўқ узиш, отда юриш, қўл ва оёқ билан ҳар хил ҳаракатлар қилиш, човган ўйини, коп-ток ўйини, кураш, тош кўтариш, найза санчиш ва ҳ. к. Бадантарбия ҳар бир киши учун алоҳида тайинла-нади. Бунда унинг ёши, жинси, қуввати, имконияти ва соғлиқ даражаси ҳисобга олинади. Ибн Синонинг таъ-кидлашича, бадантарбияни бошлашдан олдин қозуқни ва ички бўшатиш зарур. Бадантарбиянинг давомийли-ги кишининг кучи, ҳолати ва соғлиғи даражасига қа-раб белгиланади.

Ибн Сино бадантарбия турлари қаторига уқалаш (массаж) ни ҳам киритган. Унинг кўрсатишича, уқалаш тўрт хил — мўътадил, кучли, кучсиз ва давомли хил-ларга бўлинади. Кучлиси гавдани бақувват қилади, кучсизи юмшатади, давомлиси оздирadi, мўътадили тапани яйратади.

Ибн Синонинг бадантарбиянинг таъсири ва фойда-си ҳақидаги фикрларида хатоликлар ҳам мавжуд. Ма-салан, унинг ёзишича, гўёки беланчакка ётқизиб тебра-тиш уч кунлик ва иккиликли иситмани тузатади. Ниқрис, буйрак касаллиқари билан оғриган кишиларга ҳам наф қилади. Қайиқ ёки кемада соҳилга яқин жой-да сайр қилиш мохов, иситиқо, сакта, меъда мизожин-

нинг совуши ва унинг кўнчилиши каби касалликларда фойдали. Бу фикрлар, албатта, нотўғридир.

Овқат тартиби. Ибн Синонинг таъкидлашича, овқат биринчи гада сифатли бўлиши керак. Бунинг учун у сифатли маҳсулотлардан тайёрланиши лозим. Гўшт масаласига алоҳида эътибор берган. Унинг кўрсатишича, энг яхши гўшт бузоқ ёки қўнчоқнинг гўшtidир. Иккинчидан, овқат овқатланувчининг мизожига мос бўлиши керак. Учинчидан, киши маълум вақтларда овқатланиши зарур. У қайси соатларда ва бир кунда неча марта овқатланишга ўрганга бўлса, бу режими ўзгартирмаслиги керак. Акс ҳолда, яъни бу режим бузилса овқатнинг ҳазм бўлиши қийинлашади ва меъдада касаллик ҳолати келиб чиқади. Ибн Синонинг бу фикри ҳозирги замонда «шартли рефлекс» деб ном олган тушунчага мос келади.

Ибн Синонинг кўрсатишича, кишининг саломатлигига энг яхши, фойдали таъсир қиладиган овқат энг лаззатли ва мизожига мос келадиган овқатдир. Ибн Сино саломатлиكنи сақлашда хўш мева ва сабзавотларнинг аҳамиятини ҳам кўрсатиб ўтган. Ибн Синонинг таъкидлашича, уларни овқатдан олдин истеъмол қилиш яхшироқ.

Бу ерда Ибн Сино шароб масаласига ҳам тўхталарди. Унинг ёзишича оз миқдордаги шароб кишига фойдалидир. Кўпи эса турли касалликлар келтириб чиқаради. Масалан, шаробни кўп истеъмол қилувчи кишиларда жигар касаллиги, асаб бузилиши касалликлари, сакта пайдо бўлиши ва киши тўсатдан ўлиб қолиши мумкин.

Уйқу ва уйғоқлик тадбири. Ибн Синонинг ёзишича, уйқу саломатлик учун зарур омиллардан биридир. Уйқунинг энг фазилатлиси тўлиқ, давомли ва чуқур тунги уйқудир. Кундүзги уйқу кишини бўшаштиради. Оч қоринга ухлаш ҳам зарарли.

Ҳамом тадбири. Ибн Сино ҳаммомни фақат ювиниш жойи эмас, шу билан бирга саломатлиكنи мустаҳкамлаш омилли ҳам деб билган. Унинг ёзишича, ҳаммом танга иситувчи, совутувчи, ҳўлловчи ва қуритувчи сифатда таъсир қилади. Ибн Синонинг таъкидлашича, ҳаммомга тушишнинг ҳам ўз қондалари бор. Масалан, ҳаммомга тушишдан олдин меъда ва жигардаги озиқларни ҳазм қилиш керак. Жуда оч қорин ёки жуда тўқ қоринда ҳаммомга тушиш мумкин эмас. Ибн Синонинг фикрича, ҳаммом баланни тозалаш билан бирга та-

надаги чиқиндиларни тарқатади, қуюқ моддаларни суюлтиради, уйқуни яхшилайдн. Ибн Синонинг ёзишидан маълум бўладики, ўша вақтларда ҳаммомда ванна ҳам бўлган. Масалан, у бундай деб ёзган: «Обзан (ванна) да фақат тери қизариши ва бўртишга етгунча туриш кифоя»*. Ибн Сино ҳаммомдан нотўғри фойдаланиш натижасида кишига зарар етиши ҳам мумкинлигини таъкидлаган.

Шарқ табobatiда ҳаммомдан баъзн муолажа усулларини амалга ошириладиган жой сифатида ҳам фойдаланилган. Масалан, ҳар хил бўғим касалликлари, миезит ва невралгияларни даволаганлар. Бунда беморни ҳаммомнинг иссиқ хонасига олиб кириб, терлатиб сўнг унинг оғриқ жойларига ҳар хил суртма дорилар суртганлар.

Кексалар тадбири. Ибн Синонинг таъкидлашича, кексалар соғлом ва бардам бўлишлари учун, биринчи галда, овқат режимига риоя қилишлари керак. Оз-оз миқдорда яхши ҳазм бўладиган овқатлар истеъмол қилишлари лозим. Ичкиликлардан кексалар учун энг яхшиси эски шаробдир. Эски шароб кўпроқ дори сифатида таъсир қилади. У бардамлик ва қувват беради. Ибн Сино кексалар учун махсус бадантарбия тавсия этган. У тошмай, аста-секин амалга оширилади. Ибн Сино шу қоидаларга амал қилган кексалар соғлом ва бардам бўладилар, деб уқтиради.

Сафар қилувчилар тадбири. Ибн Сино сафарга чиқувчилар учун, биринчи галда, гавдани чиниқтирувчи тадбирларни тавсия этган. Ибн Сино сафарда киши баъзан тўқ, баъзан оч, баъзан совуқ, баъзан иссиқ, баъзан уйқу одатдагидек, баъзан уйқусизлик каби ҳолатлар бўлиб туришини таъкидлайди. Шунинг учун сафарга чиқувчилар шу ҳолатларга чидамли бўлишлари керак. Айниқса, сафарда ташналик оғир аҳвол. Шунинг учун сафарга олинадиган овқат маҳсулотлари ташналик пайдо қилмайдиган бўлиши зарур. Умуман, сафар овқатининг ҳажми кичик, тўйимлилиги юқори бўлиши керак. Сафардагилар учун мева шарбати ҳам жуда фойдалидир. Сафарда бошни ва кўкракни офтоб нуридан сақлаш керак. Сафар олдида пиёзни қаттиққа тўтраб еб олиш керак.

Совуқ вақтда сафар қилувчилар, биринчи галда, танани совуқ урмаслиги чорасини кўришлари зарур.

* Абу Али ибн Сино. Тиб қонунилари. I-китоб. 1983, 323-бет.

Бунинг учун махсус суртмалар бор. Совуқ кунда сафарга чиқувчи киши мутлақо оч қолмасин. Совуқ ургап қўл ёки оёқ қорайиб бузила бошласа, дарҳол уни кесиб ташлаш керак. Акс ҳолда бу бузилиш бугун танага ёйилиб кетиб, киши ҳалок бўлади.

Бу ерда Ибн Сино денгизда сафар қилувчиларнинг ҳам тадбирини кўрсатган. Асосан, кемада чайқалиш ҳақида сўз юритган. Бундай ҳолатда сафардаги киши нордон ва хушбўй мевалар ҳамда овқатлар истеъмол қилиш зарурлигини таъкидлаган.

Ибн Сино сафардагилар ичадиган сув масаласига алоҳида тўхталиб ўтган. Унинг ёзишича, сафарда пайдо бўладиган энг оғир қийинчилик сув танқислигидир. Йўлга олинган сув етмай қолганида чўллардаги кўлмак сувлардан фойдаланишга тўғри келади. Бундай сувни аввал тозалаб, ичишга яроқли қилиш керак. Ибн Сино сувни тозалашнинг бир неча усулини кўрсатган. Унинг ёзишича, сувни тозалашнинг энг яхши усули уни буғлатиб, сўнг қайтадан сувга айлантиришдир (дистилляция). Бунинг иложи бўлмаганида сувга тоза сөг тупроқ солиб, уни чайқатиб аралаштириб, сўнг тиндирилади. Шунда сувдаги чпқиндилар тупроқ билан бирга идиш тагига чўкиб, сув тозаланadi. Сувга тўғраб солинган ливез ҳам уни тозалайди. Сирка ҳам сувнинг зарарини йўқотadi.

Ибн Синонинг таъкидлашича, сафарда саломатликни сақлаб қолиш ва бирор касалликка йўлиқмаслик учун шу юқорида санаб ўтилган тадбирларнинг ҳаммасига риоя қилиш керак. Энг муҳим тадбир, киши ўз танасини олдиндан сафарда учрайдиган ҳолатларга чидамли қилиб чиниқтиришидир.

Турли фаслларда қилинадиган тадбирлар. Бу масалада Ибн Сино қуйидаги тавсияларни берган: эрта баҳорда зарурат ва одатга қараб, томирдан қон олдириш ва сурғи қилиш. Қусдириш тадбири ҳам қилинади. Кучли қиздирувчи ва кўп ҳўллантирувчи гўштлар ҳамда ичимликлардан сақланиш керак. Енгил овқат истеъмол қилиш, мўътадил бадантарбия билан шуғулланиш жуда фойдали. Ҳаддан ташқари тўйиб овқат емаслик керак. Ҳар хил шарбатлар ва чанқовни босувчи ичимликлар ичиш яхши. Аччиқ, ўткир мазали ва шўр нарсалардан сақланиш керак.

Ёзда овқатлар, ичимликлар ва бадантарбия машқлари камайтирилади. Дам олиш, истироҳат қилиш, соясалқин жойларда бўлиш фойдали.

Кузда гавдани қуритувчи нарсалардан, совуқ сув ичиш ва совуқ сувда чўмилтишдан, совуқ сувда бош ювишдан, салқин ва совуқ ерда ухлашдан сақланиш керак. Ибн Сино бу ерда қандайдир галати тавсияни ҳам беради. Масалан, кузда жинсий алоқадан сақланиш керак эмиш. Мева шарбатларини истеъмол қилиш ҳам мумкин эмас, дейди.

Қишда овқатни кўпроқ истеъмол қилиш керак. Агар қиш илқ келса, овқат миқдори озайтирилади. Кўпроқ жисмоний меҳнат билан шугулланиш фойдали эканини уқтиради.

Ибн Сино ташқи муҳитнинг инсон саломатлигига кучли таъсир этишини кўрсатиб ўтган. Хусусан, у турли жўғрофий минтақалар, иқлим, ҳаво, сув манбалари, турар жойлар организмга ҳам ижобий, ҳам салбий таъсир этиши мумкинлигини кўрсатган. Ибн Синонинг ёзишича, шимолнинг табиати кишилар саломатлигига ижобий таъсир этади. У ерда овқат яхши ҳазм бўлади. Шунинг учун шимолда яшовчиларнинг таналари соғ, гавдалари кучли, қонлари тоза бўлади, дейди. Ибн Синонинг таъкидлашича, шимол томонда яшовчиларнинг гавдаларида туғма касаллик кўп бўлади. Шунинг учун улар узоқ умр кўрадилар.

Жануб томоннинг табиати киши организмга салбий таъсир этади. Бу ерда яшовчиларнинг овқат ва ичимликларга нисбатан иштаҳалари оз бўлади. Мия ва меъдалари кучсиздир. Ичлари донмо бузилиб туради.

Ғарб томоннинг табиати ҳам киши организмга салбий таъсир этади. Чунки бу ерларга шамоллар кечикиб келади ва улар ҳавони ўз вақтида тозалай олмайди. Ёмон ҳаво эса касалликлар келтириб чиқаради.

Ибн Синонинг ёзишича, саломатлик учун энг яхши жўғрофий минтақа шарқ минтақасидир. Чунки шарқ томондан эсувчи шамол ва бу томоннинг ҳавоси тоза, соғлом ва очикдир. Шарқда қуёш ҳамма ёқлардан олдди кўтарилади ва бу томонда яшовчиларнинг бошларига биринчи бўлиб ўз нурларини сочади ҳамда бу ернинг ҳавосини тозалайди. Қуёш ер юзига латиф шамолларни юборади, бу эса киши саломатлигига жуда фойдали таъсир кўрсатади. Шунинг учун ер юзининг шарқий қитъасида яшовчи одамлар соғлом, тетик ва бақувват бўладилар.

Ибн Синонинг турли қитъаларнинг одам организмга турлича таъсир кўрсатиши ҳақидаги фикрлари

ҳам Ҳиппократнинг шундай фикрларига тамомила мос келади. Ҳиппократ кишиларни тўрт қитъадан қайси бирида яшашларига қараб, уларни тўрт тоифа (конституция)га бўлган эди. Ҳар бир тоифага кирувчи кишиларнинг гавдалари ўзига хос хусусиятга эга. деб кўрсатган эди.

Ибн Синонинг ёзишича, инсонларнинг саломатлигига таъсир қилувчи табиий шаронтлардан яна бири иқлимдир. Унинг кўрсатишича иқлим уч хил — иссиқ, совуқ ва мўътадил бўлади. Энг фойдалиси мўътадил иқлимдир. Бундай иқлимли жойларда яшовчиларнинг мизожи ҳам мўътадил бўлади. Улар соғлом ва бақувват бўладилар. Аммо бу одамлар ўз мўътадил мизожларини сақлаб қолиш учун мўътадил овқатлар ва мўътадил ичимликлар истеъмол қилишлари лозим. Иссиқ иқлим иссиқ мизожни оширади. Шўнинг учун иссиқ иқлимли жойда яшовчилар совуқлик овқатлар ва ичимликлар истеъмол қилиб юришлари керак.

Совуқ иқлимда яшовчилар бунинг акси — иссиқ мизожли овқатлар ва ичимликлар истеъмол қилиб юришлари керак. Шўнда уларнинг мизожлари баробарлашиб, саломатликлари сақланади.

Ибн Синонинг таъкидлашича, саломатлик учун энг муҳим бўлган омиллардан бири ҳаводир. Унинг ёзишича, яхши ҳаво ҳеч бир буг ва тутун каби ёт парасалар аралашмаган ҳаводир. Бу осмон тагидаги очиқ ҳаво. Бу ҳаво тоза ва тиниқ бўлади. Ибн Синонинг ёзишича, ҳаво иссиқ, совуқ, ҳўл ва қуруқ бўлиши мумкин. Иссиқ ҳаво қонни ташқарига тортиб, бетни қизартиради. Агар унинг иссиқлиги ҳаддан ташқари бўлса, кишининг рангини сарғайтиради.

Совуқ ҳаво ҳазми кучайтиради. Ҳўл ҳаво терини юмшатиб, газдани ҳўллайди. Қуруқ ҳаво терини ҳам, гавдани ҳам қурилади.

Ибн Синонинг ёзишича, энг фойдали мўътадил ҳаво экватор ҳавосидир. Бу ердаги ҳаво қуёш нурларининг тик тушиши туфайли соф ва мўътадилдир. Бу ерда Ибн Сино йилнинг тўрт фаслида ҳавонинг инсон организмга қандай таъсир қилиши, қайси фаслда қандай касалликлар кўпроқ тарқалиши ва уларга қарши қандай чоралар кўриш кераклигини ҳақида муфассал маълумот берган.

Ибн Сино сув масаласига ҳам жуда катта аҳамият берган. У озикланиш билан боғлиқ, бўлган ҳар бир иш сув иштирокисиз бўлмаслигини таъкидлаб, сувнинг

сифатига эътибор бериш зарур, деб ёзади. Ибн Синонинг ёзишича, энг яхши сув булоқ сувидир. Иккинчи ўринда оқар сув туради. Ибн Синонинг таъкидлашича, сув оққанда у ўз-ўзидан тозаланади. Ёмғир суви ҳам яхши сувларга киради. Айниқса, момақалдиरोқли булутлардан ёғгани яхшидир. Қудуқ ва ер ости сувлари булоқ сувига нисбатан ёмонроқдир. Қўрғошин қувурлардан оққан сувлар энг ёмон сифатлидир. Қўлмак сувлар ва тўқай сувлари ҳам энг ёмон сувлар қаторига киради. Бу ерда Ибн Сино яхши сувнинг фойдали, ёмон сувнинг зарарли таъсирларини баён этган. Ёмон сувлардан қандай касалликлар пайдо бўлиши мумкинлигини кўрсатган.

Ибн Сино инсон саломатлигини сақлашда турар жойларнинг аҳамиятини ҳам кўрсатиб ўтган. Бунда турар жойларнинг баланд ёки пастлиги, тоғли жойдами ёки ясси ердами эканлиги, тушроқнинг ҳолати, дарахтзорлар, ўрмонлар борлиги ёки йўқлиги, сув манбаларининг қандайлиги (оқар сув бор ёки йўқлиги), кушхона ва қабристоннинг узоқ ёки яқинлиги ҳисобга олиниши кераклигини, бу омиللар кишиларга ижобий ёки салбий таъсир этишлари мумкинлигини таъкидлаган.

Ибн Сино турар жойнинг ўзига (типи, архитектура-си ва ҳ. к.) ҳам аҳамият беради. У ҳар хил типдаги турар жойларни санаб ўтиб, уларга характеристика берган. Иссиқ, совуқ, намлик, қуруқлик, баландлик, пастлик жойларда қурнлган турар жойларнинг ижобий ва салбий томонларини кўрсатган. Қорли тоғлар ва денгизларга яқин жойлардаги турар жойлар ҳақида ҳам сўзлаб ўтган. Ибн Синонинг таъкидлашича, турар жойлар ва жамоат бинолари (масжид, мадраса, касалхона ва ҳ. к.) қуришда юқорида кўрсатиб ўтилган омиللар ҳисобга олиниши лозимлигини таъкидлаган.

Ибн Синонинг таъкидлашича, ҳар бир хонадоннинг уйи ҳам маълум қоидага биноан қурилиши керак. Биринчидан, уни заҳкаш ердан тепароқ, қуруқ жойда бино қилиш зарур. Чунки, — дейди Ибн Сино — заҳкаш ер ҳар хил касалликлар келтириб чиқаради. Иккинчидан, уй шундай қурилиш керакки, унинг ҳар бир бурчагига қуёш нури тушадиган бўлсин. Шу мақсадда эшик ва деразалар шарқи-жануб томонга қараган бўлишлари керак. Уй ёзда иссиқдан, қишда совуқдан сақлансин. Ҳовлида соя-салқин дарахтлар бўлсин, донмо

ариқда сув оқиб түрсин. Чиқиндиларни (супуринди, ахлат ва ҳ. к.) уйдан узокроқ жойга тўплаш ва уларни йўқ қилиш лозим. Шу юқорида санаб ўтилган қондаларга биноан қурилган турар жойларда яшовчи кишилар соғлом бўладлар, улар жуда кам касалланадилар.

Ибн Сино инсоннинг саломатлиги яна бир муҳим омилга — одамларнинг руҳий ҳолатига боғлиқ эканлигини алоҳида таъкидлаб ўтган. Унинг ёзишича, асабнинг мўътадил (нормал) бўлиши киши соғлигида етакчи ўрин эгаллайди, асаб бузилиши эса касалликка олиб келади. Ибн Сино ўзининг бу фикрини жуда оддий усулда исботлаб берган. У икки қўзичоқ олиб, бирини оддий шаронгта сақлаган. Иккинчисини бир катакка боғлаб қўйиб, катакнинг ташқарисига бир оч бўрнини қўйиб юборган. Бўри катакка кириб, қўзичоқни ейман, деб хамла қилаверган. Катакдаги қўзичоқ эса бундан қўрқавериб, кўп ўтмай чўлдек озиб кетган ва касалга йўлиқиб ҳалок бўлган. Оддий шаронгта сақланган қўзичоқ эса ҳеч нарса бўлмагандек яшайверган. Ибн Сино бу ҳодисани шогирдлари ва бошқа табибларга кўрсатиб, катакдаги қўзичоқнинг ўлимига сабаб қўрқув натижасида унинг асаби ишдан чиққанлиги эканлигини тушунтирган. Ибн Синонинг бу тажрибаси оддий бўлса ҳам, унинг моҳияти жуда чуқурдир. Демак киши соғлом бўлиши учун, биринчи гада, унинг руҳияти мўътадил (нормал) бўлмоғи керак. Шу мақсадда Ибн Сино бир қанча тадбирлар тавсия этган. Чунончи, руҳий кечинмалардан (қўрқув, ғазаб, тушқунлик ва ҳ. к.) холи бўлиш, кўпроқ ўзи ёқтирган кишилар билан бирга бўлиш, хотиржамлик, барқарорлик ва ҳ. к. Ибн Сино кишилар ҳар хил зарарли ҳаёлларга берилиб кетмаслик учун улар шахмат ўйини билан банд бўлишларини ҳам тавсия этган.

Ниҳоят, Ибн Сино саломатликка нжобий ёки салбий таъсир этиши мумкин бўлган яна бир муҳим омилни эслатиб ўтган. Бу — мамлакатнинг тинчлиги ва фуқароларнинг фаравон ҳаёт кечиришидир. Бу омилнинг жуда ҳам муҳимлигини ўз вақтида буюк ҳаким Хипократ кўрсатиб ўтган эди. У ҳагто *спёсий* тўзумни ҳам кишилар саломатлигига таъсир қилувчи омиллар қаторига киритган эди.

Ибн Синонинг саломатлигини сақлаш тадбирлари ҳақидаги фикр-мулоҳазалари ва тавсиялари асосан шулардан иборат. Бу мулоҳаза ва тавсиялар кўп жиҳатдан

тўғри ва фойдали бўлиши билан бирга улар камчилик ва хатолардан ҳам бутунлай ҳоли бўлмаган.

КАСАЛЛИКЛАРГА ТАШХИС ҚЎЙИШ

Амалий тиббиётда касалларни муваффақиятли даволаш учун, аввало, уларда найдо бўлган касалликни аниқлаш, яъни ташхис қўйиш керак. Ибн Сино ҳам бу масалага жуда катта аҳамият берган. Унинг таъкидлашича, беморнинг касалига тўғри ташхис қўйиш даволашнинг биринчи гаровидир.

Ибн Сино касалликларга ташхис қўйишда ўша вақтда маълум бўлган ҳамма усулдан фойдаланган. Урта аср шарқ тиббиётида ташхис қўйишнинг бир қанча усуллари қўлланилган. Шулардан энг асосийси томирни ушлаб кўриб текшириш ҳисобланган. Ибн Сино бу усулни жуда мукамал билган.

Ибн Сино томир уришини текшириш усулини баён қилишда дастлаб соғ одамда томир урушини ўзгартирадиган омилларга тўхталади. Буни билиш ва ҳисобга олиш ҳар бир табиб учун биринчи галдаги вазифа эканлигини таъкидлайди. Бунда томир уришини аввал мўътадил мизожли соғлом одамда синаб кўриш керак, деб уқтиради.

Ибн Сино соғ одамда томир уришини ўзгартирувчи омиллардан қуйидагиларни кўрсатган: ҳар хил ҳаяжонли ҳолатлар (қўрқув, ғазаб, ғамгинлик ёки бўлмаса кучли шодлик, лаззатланиш), жисмоний ҳаракат, жинс, ёш, иқлим, об-ҳаво, ҳаво ҳарорати (иссиқ кун), йил фасли, уйқу, уйқусизлик, ошқозоннинг очлиги ёки ўта тўқлиги, овқатнинг хили (қиздирувчи ёки совитувчилиги), ичимликлар ва ҳ. к. Ибн Сино шу санаб ўтилган омилларнинг ҳар бири томирда қандай ўзгариш пайдо қилишини батафсил баён этган. Чунончи унинг ёзишича, ғазаб томир уришини катта, жуда баланд, тез ва кетма-кет қилади. Лаззатланиш эса томир уришини секин ва сийрак қилади. Қўрқувда томир уриши тез, қалтироқ, потекис ва тартибсиз бўлади. Жисмоний меҳнат вақтида томир уриш тез ва кучли бўлади. Баҳорда томир уриши ҳар тарафлама мўътадил ва кучда ортиқ бўлади. Қишда томир уриши сийрак, секин ва заифроқдир. Кузда томир уриши потекис ва бироз заиф бўлади ва ҳ. к.

Ибн Сино томир уришига қуйидагича таъриф берган: Томир уриши томирнинг сиқилиши ва кенгайишидан ҳосил

бўладиган ҳолатдир. Ҳар бир сўзлаш ва ҳар бир кенгайишнинг охирида тиниш (пауза) бўлади. Демак Ибн Синонинг кўрсатишича, томир уриши икки ҳаракат (кенгайиш ва сиқилиш) ва икки тинишдан ташкил топади. Томирнинг кенгайишнинг бармоқ учи билан сезиш осон, лекин унинг сиқилишнинг билиб бўлмайди, дейди Ибн Сино. Унинг ёзишича, буни фақат Гален билар экан. Ибн Синонинг фикрича, томир уришидаги сиқилиш ва кенгайиш ҳаракати юракдан қоннинг итарилиб келиши ёки юракка қараб тортилиши натижаси бўлмай, балки томир (артерия)нинг ўз жисмидаги кенгайиш ва сиқилиш натижасидир.

Ибн Синонинг кўрсатишича, томир уришида қандайдир мусиқий табиат мавжуд. Ибн Сино бу ҳақда сўзлаб, ёзади: «Мусиқа санъати овозларнинг ўткирлик ва оғирлик (нигичкалик ва йўғонлик) бўлишча ўзаро маълум муносабатда қўшилиши билан ҳамда торларга тушаётган зарбаларни ажратувчи вақт оралиғининг меъёри доиралари орқали камолотга етгани каби, томир уриши зарбаларининг аҳволи ҳам худди шундайдир»*.

Ибн Синонинг ёзишича, томир уришнинг текширишда унинг қўйидаги ўнта белгиси ҳисобга олинади: 1) томирнинг кенгайиш миқдори; 2) томирни текширувчининг бармоғига урилиш сифати; 3) ҳар бир томир уриш ҳаракатининг давом этиш даври; 4) томир уришининг қаттиқ ёки юмшоқлиги; 5) томирнинг тўлаллиги ёки бўшлиги; 6) томир текшириладиган жойнинг ҳарорати; 7) тиниш (пауза)нинг давомлилиги; 8) томир уришининг текислиги ёки нотекислиги; 9) нотекисликда тартиб борлиги ёки йўқлиги; 10) томир уришининг вази. Ибн Сино томир уришини уч ўлчовга бўлган: Булар – томир уришининг кенглиги, узунлиги ва чуқурлиги. Булардан ташқари, Ибн Сино яна чувалчангсимон, чумолисимон, аррасимон, сиққон думисимон томир уришлар ва «стилувчи», «зиқ», «сийрак», «суст», «ғовак» деб аталувчи тинишлар бўлади, деб ёзган. Бундай хил томир уришлар ва тинишлар ҳозирги замоннинг юксак даражада ривожланган клиник тиббиётига ҳам маълум эмас. Афтидан, Ибн Сино бу хил томир уришлар ва тинишлар ҳақидаги маълумотларни қадимги Хитой тиббиёти манбаларидан олган бўлса керак. Тиббиётда томир уришини текшириш усу-

* Абу Али ибн Сино. Тиб қонунилари. I китоб. 1983. 248-бет.

лини ишлаб чиққан қадимги Хитой табиблари жуда кўп хил томир уришлар бўлишини кўрсатганлар. Масалан, томир уришини текшириш усулига асос солган қадимги Хитой ҳакимларидан бири Ван Шу Ҳе⁴⁰ 24 хил томир бўлишини кўрсатган эди. Ибн Сино шу Ван Шу Ҳе маълумотига асосланган бўлса керак.

Шундан сўнг Ибн Сино турли касаллик ҳолатларида томир уришининг ўзгариши масаласига ўтади. Бунда дастлаб ҳар хил мизождаги одамларда томир уриши қандай бўлишини кўрсатади. Ибн Синонинг ёзишича, иссиқ мизожли кишиларда томир уриши катта (юқори) бўлади. Совуқ мизожли одамларнинг томир уриши секин ва сийрак бўлади. Хўл мизожда томир уриши тўлқинсимон ва кенг бўлади. Қуруқ мизож томир уришини тор ва катта қилади. Касаллик ҳолатларидан иситмалар, летаргус, ёмон хилтларнинг кўпайиб кетиши, меъдада ёмон хилт пайдо бўлиши, озиб кетиш, ўйқусизлик, бўҳрон, мушакларнинг таранглашиши, овқатнинг ёмон ҳазм бўлиши, қувватнинг сустлашиши, томирдаги қон ёпишқоқлигининг ошиши, асаб бузилиши (ғамгинлик) ва бошқа касалликларда томир уришининг қандай ўзгаришини кўрсатган.

Ибн Синонинг таъкидлашича, томир уришини тананинг ва қўл-оёқнинг ҳар бир нуқтасида текшириш мумкин. Лекин кўпроқ билак томирини ушлаб текширилади. Ибн Синонинг ёзишича, бунинг уч афзаллиги бор. Биринчидан, билак томирини топиш осон. Иккинчидан, касаллар (айниқса, аёллар) уни кўрсатишдан тортинмайдилар. Учинчидан, у юракка яқин жойлашган. Шунинг учун аниқроқ белги беради. Томирни билак ён томонга ётган ҳолатда текширилади. Томирни текшириладиган киши ҳар хил ҳаяжонли ҳолатлардан, жисмоний ҳаракатлардан холи бўлиши лозим. Унинг меъдаси тўқ ёки аксинча жуда оч бўлмаслиги керак. Умуман, бемор касалликдан ташқари томир уришини ўзгартирувчи ҳамма ҳолатлардан холи бўлиши зарур. Шундагина унинг томири қандай касаллик натижасида ўзгарганлигини аниқлаш мумкин.

Ибн Сино томирни текшириб, касаллиكنи аниқлашда ўзига хос руҳий-ҳаяжонли синаш усулидан ҳам фойдаланган. Бу усулда табиб беморнинг томирини ушлаб туриб, унинг руҳий ҳолатига турли усуллар билан таъсир қилади ва беморнинг томир урушида пайдо бўлган ўзгаришларга қараб хулоса чиқаради. Ибн Сино Журжон ҳукмдори Манучеҳрнинг севги дардига мубтало бўлган

жиянининг «касалн»ни аниқлашда шу усулдан фойдаланган эди.

Шарқ тиббиётида томир уришини текширишдан кейин иккинчи ўринда одам танасидан чиқариб ташланадиган чиқиндиларни текшириш турган. Бундай чиқиндиларга сийдик, ахлат, тупук (балғам), тер ва қусуқ кирган. Ибн Сино ҳам бундай текширишлар муҳим эканлигини таъкидлайди. Бундай текширишларда ҳам дастлаб чиқиндиларни суяғий равишда ўзгартирадиган омилларни бартараф қилиш зарур. Бу омиллар қуйидагилардан иборат: сийдиги текшириладиган киши эрта билан сув, чой ичмаслиги, овқат емаслиги, бирор дори ва сийдикка ранг берувчи нарса истеъмол қилмаслиги керак. Сафро ва шиллиқни ҳайдовчи нарсалар ҳам истеъмол қилмаслиги лозим. Жисмоний иш ва жинсий алоқа ҳам қилмаслиги керак. Қайф берувчи нарса ҳам қабул қилмасин.

Текшириш учун фақат эрталабки сийдик олинадн. У бир соатдан ортиқ туриб қолмаслиги керак. Сийдикни текширишда унинг ранги, тиниқлиги, қуюқ-суяқлиги, кўп ёки камлиги, ҳиди, қандай чўкма бериши аниқланадн. Сийдикни текшириб жигар, сийдик йўллари ва бошқа ички аъзоларнинг аҳволи ҳақида маълумот олинади. Масалан, сийдик қизил ёки малларанг бўлса қоннинг кўплигини кўрсатади. Агар сийдик заъфарон тусни олса, у жигар ўти кўнайганидан дарак беради. Оловранг сийдик иссиқнинг ошганидан далолат беради. Ибн Синонинг ёзишича, сийдикка қараб мизожни ҳам аниқлаш мумкин. Масалан, иссиқ мизож ортиб кетган бўлса сийдик қора рангли ва ўткир ҳидли бўлади. Оқ сийдик совуқ мизожнинг аломатидир. Сийдик оқ ва шунинг билан бирга қуюқ бўлса, сийдик йўллари яллиғланганлигини кўрсатади. Савдоси ортиб кетган кишиларнинг сийдиги сассиқ ҳидли ва пордон мазали бўлади.

Ибн Синонинг ёзишича, турли ёш ва турли жинсдаги одамларнинг сийдиги турлича бўлади. Чунончи аёлларнинг сийдиги эркакларникидан қуюқроқ ва тиниқлиги камроқ бўлади.

Ахлатни текширишда унинг қуюқ-суяқлиги, миқдори, ранги, ҳиди, ёпишқоқлиги аниқланадн. Ибн Синонинг ёзишича, ахлат ейилган овқатдан кўн бўлса хилтларнинг кўпайганлигини кўрсатади. Қам бўлса ахлатнинг ушланиб (қамалиб) қолганлигини билдиради. Бу ҳайдовчи кучнинг заифлигидандир. Ҳўл-суяқ ахлат

ҳазмининг ёмонлигидан далолат беради. Ахлатнинг ранги соғ одамларда оловрангли бўлади. Агар ахлатнинг ранги бундан тўқ бўлса, сафронинг кўплигини кўрсатади. Оч рангли ахлат ўт йўлида тўсиқ борлигини билдиради. Ибн Синонинг таъкидлашича, сийдик ва ахлатни текшириш муҳим ташхис усулларидандир.

Ибн Сино ўша вақтдаёқ ҳозирги замон клиникаларида қўлланилган баъзи бир ташхис усулларидан ҳам фойдаланган. Масалан, тикиллатиб кўриш (перкуссия), эшитиб кўриш (аускультация), пайпаслаб кўриш (пальпация) усулларини ишлатган. Ибн Сино ишлатган бу усуллар у вақтда ҳозиргидек такомиллашган бўлмаса ҳам, ҳар ҳолда кўкрак ва қорин бўшлиғида жойлашган аъзоларнинг (ўпка, меъда, жигар ва ҳ.к.) касалликларини аниқлашда ёрдам берган. Масалан, Ибн Сино перкуссия усули ҳақида шундай деб ёзган: «Уриб (тикиллатиб) кўриш ёрдами билан мешсимон истисқо (асцит) билан ноғорасимон истисқо (метеоризм) ўртасидаги фарқ ажратилади*. Ибн Синонинг ёзишича, тегиб (пайпаслаб) текшириш (пальпация) усули ҳам муҳим диагностик аҳамиятга эса. Масалан, олимнинг кўрсатишича, бу усул билан ёғли ўсманни кўпчишдан ажратиш мумкин.

Ибн Сино ўз фикрини яна ҳам аниқроқ қилиб, «Шунинг борлигининг аломатларини аниқловчи ёки аниқлаб олишга ёрдам берувчиларга аъзо феолятнининг бузилиши ҳам кирази, деб кўрсатган. Аломатни тасдиқловчиларга эса, агар ушлаб кўришга имконият бўлса, шу аъзонинг атрофида кўпчиб шишганликни ушлаб кўриб сезиш керак**».

Аускультация ҳақида Ибн Сино ёзади: эшитиб кўриш орқали аъзолардан чиқадиган овозларни текшириб, унинг ҳолати аниқланади. Масалан, ичакларнинг қулдираши уларда ҳаво дам бўлиб қолганини кўрсатади. Бу эса овқат ёмон ҳазм бўлганининг нишовидир.

Ибн Сино бундан минг йил олгари қўллаган бу диагностика текшириш усуллари ҳозирги замон клиникаларида ишлатиладиган перкуссия, аускультация ва пальпация усулларидан жуда оз фарқ қилади. Ибн Сино бу усулларни тўғридан-тўғри, ўз сезги аъзолари (бармоқлари, қулоқлари, қўл кафти) билан амалга оширган. Ҳозир эса бу мақсадлар учун турли асбоблар (сте-

* Абу Али ибн Сино. Тиб қонунари. I китоб. 1983. 241-бет.

** Ўша асар, 242-бет.

тоскоп, фонендоскоп, плессиметр ва ҳ. к.) ишлатиларди, ҳолос.

Ибн Сино бу усулларни қўллаб ички аъзолардаги касалликларни аниқлашнинг қанчалик муҳим аҳамиятга эга эканлигини кўрсатиб, ички аъзоларда жойлашган кичиккина касаллик, тананинг юзасидаги катта жароҳатдан бир неча марта хавфли бўлиши мумкинлигини таъкидлайди. Масалан, рақ касаллиги шундайдир.

Ибн Сино ташхис қўйишда ҳар бир аъзонинг ҳолатига ва унинг ўз функциясини қандай даражада бажаришига қараб ҳулоса чиқариш кераклигини кўп марта таъкидлаган. Масалан, у мия ҳақида сезги ва эркин (ихтиёрий) ҳаракатларнинг даражасига, ҳиснинг ва фикрлашнинг қанчалик аниқлигига, фалажнинг бор ёки йўқлигига қараб, юрак ҳақида томир уришига ва нафас олишнинг осон ва қийинлигига қараб, жигар ҳақида нажас ва сийдикнинг тусига қараб ҳулоса чиқариш кераклигини алоҳида таъкидлайди.

Ибн Синонинг кўрсатишича, касаллик белгилари касаллик билан бирга бошланиб, касаллик туғандан сўнг улар ҳам йўқолади. Масалан, иситмадаги бош оғриғи каби. Баъзи белгилар касалликнинг сўнгига келиб чиқади. Масалан, бўҳрон аломатлари. Белгиларнинг баъзилари ташқи аъзоларда намоён бўлади. Масалан, баъзи касалликларда бемор юзининг туси, терисининг қаттиқ-юмшоқлиги, ҳарорати, совуқлигининг ўзгариши кабилар. Баъзи белгилар аъзоларнинг шакли, ҳажми ва вазиятининг ўзгариши билан намоён бўлади. Масалан, ҳаракатнинг бузилиши, тиришишлик, кўз олағини тутқаноқ касаллигининг далиллари-дир. Қасалда пайдо бўлган эсанш, ҳиқичоқ тутиш, тукларнинг ҳурпайиши, бадан увишиши, аксприш каби белгилар ҳам бирор касалликдан дарак беради. Табиб бемордаги оғриққа ва унинг хил-тарига, шншга, аъзонинг вазиятига ҳам аҳамият бериш керак. Энг муҳим белгилардан бири аъзо ўз иш фаолиятини қандай бажаристганлигидир. Фаолият насайиши ёки бутунлай йўқолиши мумкин. Масалан, фалажда фаолият бутунлай йўқолади. Нажас, сийдик ва бошқа чиқиндиларнинг чиқмай қолиши ёки ўзгариши, уларнинг туси, миқдори, ҳиди, қуюқ-сууқлиги ҳам муҳим диагностика белгилардир.

Ибн Сино касалликларга ташхис қўйишда яна бир муҳим омилни кўрсатган. Бу — дифференциал (тақ-

қослаш) диагностика, яъни баъзи белгилари бир-бирига ўхшаш бўлган турли касалликларни бир-биридан ажратиб олиш усулидир. Бу масалада Ибн Сино жуда тажрибали бўлган. У илгари бошқа табиблар белгиларни бир-бирига ўхшаш бўлганлиги учун бир касаллик, деб фараз қилган кўпгина касалликларни бир-биридан ажратиб берган. Масалан, Ибн Сино плеврит (ўпка пардасининг яллиғланиши) билан зотилжам (ўпканинг ўзини яллиғланиши), қизамик билан чечак, менингит (мня пардаси яллиғланиши) билан мнянинг яллиғланиши, вабо билан тўун (чума), сабаб иситма билан касаллик иситма каби касалликларни бир-биридан ажратиб берган. Бундан ташқари, Ибн Сино касалликларнинг қайси бири асосий, қайси бири иккинчи даражали, қайси бири олдин пайдо бўлган, қайси бири кейин келиб чиққан эканлигини аниқлаш усуллариин ҳам ишлаб чиққан.

Ибн Сино шу юқорида келтирилганларнинг ҳаммасига яқун ясаб, саломатликнинг сақланишига ёки касалликнинг келиб чиқишига сабаб бўладиган омилларни тўрт гуруҳга бўлган. Биринчи гуруҳга моддий сабабларни киритган, иккинчи гуруҳни фаол сабаблар деб атаган. Учинчи гуруҳга шаклий сабабларни киритган. Тўртинчи гуруҳни тугалловчи сабаблар деб атаган.

Моддий сабабларга Ибн Сино аъзолар, хилтлар, унсурлар, руҳ ва мизожни киритган. Фаол сабаблар гуруҳига кирувчи омилларни Ибн Сино киши танасини ўзгартирувчилар, деб атайди ва буларга овқатлар, жисмоний ва ақлий меҳнат, ёш, жинс, касб ва турар жойларларни киритган. Шаклий сабаблар гуруҳига кишининг мизожига таъсир қилувчи қувватлар ва таркибларни киритган. Тугалловчи сабаблар гуруҳига кирувчи омилларни Ибн Сино фаолият кўрсатувчилар, деб атайди. Буни асосан «ўзида функционал қувватларни ташувчи» руҳ билан боғлайди.

Ибн Синонинг таъкидлашича, шу омиллар инсон танасига ижобий таъсир этиб, унда мўтадиллик пайдо қилса, киши соғлом қолади, агар салбий таъсир этиб мўтадилликдан чиқарса кишида касаллик пайдо бўлади. Аммо бу тўрт гуруҳ сабабларининг ўртасида аниқ ва равшан чегара йўқ. Масалан, «моддий» сабаблар гуруҳига Ибн Сино мизожни ҳам киритган. Мизож моддий омил эмас, ҳолатдир. «Шаклий сабаблар»га эса қувватни киритган. Қувватнинг шакли бўлмайди-ку?

Хулласи, Ибн Синонинг бу мулоҳазалари унча аниқ ва равшан эмас.

КАСАЛЛАРНИ ДАВОЛАШ

Ибн Сино касалларни даволаш масаласига ўтиб, дастлаб касалликлар ҳақидаги ўз фикрларини баён этади, сўнг уларни даволаш усулларини кўрсатади.

Ибн Сино касалликларни содда (оддий) ва мураккаб хилларга бўлган. Унинг кўрсатишича; содда касалликлар асосан айрим аъзоларда учрайди ва мизож бузилиши, таркиб ўзгариши ва узлуксизлиқнинг узиллиши каби ҳоллар билан намоён бўлади. Мураккаб касаллик содда касалликлар қўшилиши натижасида пайдо бўлади. Аммо у содда касалликларнинг оддий йиғиндиси эмас, балки янги ҳолатдир. Ибн Сино мураккаб касалликларга мисол сифатида ҳар хил шишлар, яллиғланишлар ва ўсмаларни кўрсатган.

Касалликларни Ибн Сино яна сиғил ва оғир турларга бўлган. Бундан ташқари, айрим ўлкалар ва халқларга хос касалликлар ҳам бўлишини таъкидлаган. Бу жиҳатдан Ибн Синони ўлка касалликлари фанининг асосчиси деб аташ мумкин.

Ибн Синонинг ёзишича, касалликлар ўз ривожланиши ва тугалланиши жиҳатидан тўрт босқични босиб ўтади. Биринчи босқич касалликнинг бошланиш даври, иккинчи босқич касалликнинг зўрайиш даври, учинчи босқич касалликнинг ниҳоясига етган даври, тўртинчи босқич касалликнинг пасайиш даври. Бу схема баъзи юқумли касалликларга нисбатан тўғри бўлса ҳам, уш ҳамма касалликларга нисбатан татбиқ этиш мумкин эмас, чунки касалликларнинг ҳаммаси ҳам шу тўрт даврни ўтмайди.

Ибн Сино касалларни даволашнинг асосий принципларини қуйидагича ифодалайди: «Соғлиқ ўзига мос нарса билан сақланади, касаллик ўзига зид нарса билан даволанади». Бу ерда Ибн Сино, албатта, мизожни кўзда тутган. Уша замон тиббиёти учун бу принцип тўғри ҳисобланган.

Ибн Сино амалий тиббиётда касалликларни даволашнинг икки асосий йўлини—умумий муолажа қондалари ва ҳар бир алоҳида касалликни даволаш усулларини ишлаб чиққан. Бу ҳар иккала усул Ибн Синонинг табиблик фаолиятида асосий ўрин эгаллайди.

УМУМИЙ МУОЛАЖА ҚОНДАЛАРИ

Умумий муолажа қондалари ҳар қандай касаллик танадаги хилтлар ва мизожларнинг ўзгариши натижасида келиб чиқади, бинобарин, даволашнинг асосий мақсади шу ўзгарган хилт ва мизожларни мўътадил ҳолатга келтиришдан иборат, деган тушунчага асосланган. Бунда Ибн Сино асосан икки мизожни — иссиқлик ва совуқликни кўзда тутган.

Иссиқлик мизожининг ошиб кетиши. Ибн Синонинг кўрсатишича, иссиқ мизожнинг ошиб кетиши уч хил бўлади: 1. Иссиқликнинг қуруқлик ва ҳўлликнинг мўътадиллиги шароитида ошиши. 2. Иссиқликнинг қуруқлик билан бирга ошиши. 3. Иссиқликнинг ҳўллик билан бирга ошиши.

Ибн Синонинг ёзишича, қуруқлик ва ҳўллик мўътадил бўлиб туриб, иссиқлик ошганда, у маълум бир чегарага борган, лекин ниҳоясига етмаган бўлади. Мизожнинг иссиқлиги қуруқлик билан бирга ошган бўлса, бундай ҳолат узоқ вақт сақланиб қолади. Агар иссиқлик ҳўллик билан бирга ошган бўлса, бу ҳолат узоқ чўзилмайди. Чунки ҳўллик иссиқликка таъсир қилиб, уни сўндиради. Баъзан эса аксинча, иссиқлик ҳўлликка таъсир қилиб, уни қуритади.

Иссиқликларни ошиб кетган кишиларга сийдикни ҳайдовчи ва бўшатувчи (сурғи) дорилар берилади. Уларни яхши қаймусли (осон ҳазм бўладиган) овқатлар билан овқатлантирилади. Тез-тез (бир кунда уч марта) ҳаммомга туширилади. Улар ҳар қандай қиздирувчи сабаблардан сақланишлари керак. Бадалларига ёғ суртиб туринилар. Оқ ва суюқ шароб иченилар. Уларга совуқ сув фойда қилади. Бу тадбирларни Ибн Сино иссиқликларни қуруқлик билан бирга ошган кишиларга тавсия этган. Иссиқликларни ҳўллик билан бирга ошган кишиларга у тавсиялардан чиқиндиларни чиқариб юбориш чорасини кўриш, қон олиш ва ҳаммомга тушириш тавсия этган. Совуқлиги ошган кишиларга Ибн Сино ҳўллик ва қуруқлиги ўртача бўлган овқатлар, қиздирувчи ёллар тавсия этган. Айвонларича рутубатлардан тозаланиш, ҳаммомга тушиш тадбирини ҳам кўрсатган.

Ибн Сино даволашнинг уч асосий усулидан фойдаланган. Булар—тадбир (режим), дорилар билан даволаш ва жарроҳий усул.

Тадбир. Ибн Сино «тадбир» сўзига низоҳ бериб, шундай ёзади: «Тадбир» сўзидан мавжуд бўлган омил-

ларин тартибга солиш тушунилади, овқат ҳам шулар жумласидандир.

Шарқ тиббиётида турли касалликларни даволашда беморларнинг овқат режимини тартибга солиш энг муҳим тадбир ҳисобланган. Ибн Сино ҳам шу фикрни тасдиқлайди. Унинг ёзишича, овқат тадбири қуйидагича: у касалликнинг турига қараб миқдор жиҳатидан баъзан камайтирилади, баъзан бутунлай манъ қилинади. Гоҳо ўртача қилинади, баъзан эса кўпайтирилади. У икки томонлама камайтирилади ёки кўпайтирилади. Биринчидан, миқдор. Иккинчидан сифат жиҳатидан шундай қилинади. Баъзан овқатнинг миқдори кўнайтирилиб, унинг ғизолиги камайтирилади. Масалан, сабзавот ва мевалар берилди. Баъзан эса овқатнинг миқдори камайтирилиб, унинг ғизолиги оширилади. Масалан, тухум, хўроз мойги. Турли касалликларни даволашда Ибн Сино овқатларнинг шу хусусиятларидан фойдаланган. Масалан, беморнинг иштаҳаси кучли бўлиб, унинг томирларидаги хилтлар етилмаган бўлса овқатнинг сифатини (ғизолигини) камайтириб, миқдорини кўнайтиришни тавсия этган. Ибн Синонинг фикрича, бунда меъдани тўлдириб, иштаҳа қондирилади. Томирларини эса кўп модда (овқат) билан машғул бўлишдан сақлайди, токи аввал томирлардаги модда етилиб улғурсин. Ибн Сино давом этиб ёзади: Баъзан овқатнинг ғизолиги кўпайтирилиб, миқдори камайтирилади. Бунда беморнинг қуввати сақланади. Масалан, бундай тадбир ўткир касалликларда қилинади. Эски сурункали касалликларда эса овқатнинг миқдори унча камайтирилмайди. Чунки бундай касалликларнинг бўҳрон узоқ давом этади. Агар беморнинг овқати жуда чеклаб қўйилса, унинг қуввати сусайиб, бўҳрон давомида тургунлиги етишмайди. Ўткир касалликларнинг бўҳрони қисқа. Бунда овқат касалликнинг тузалишидан бурун тугаб қолмайди. Шунинг учун ўткир касалликларда овқатни анча камайтириш унча хавфли эмас. Янги бошланган, лекин ҳали унча зўраймаган касалликни даволашда беморнинг қувватини ошириш учун уни яхши овқатлантириш керак. Касаллик зўрайиб, унинг белгилари кучайса, овқатни камайтирамиз. Касалликнинг тузалиши олдида ҳам овқат анча камайтирилади.

Ибн Сино овқат маҳсулотларига, кўпроқ уларнинг дорилик хусусиятлари нуқтан назаридан ёндашган. Бу жиҳатдан у парҳез масаласига алоҳида аҳамият

берган. Унинг ёзишича, шундай касалликлар борки, уларни фақат парҳез билан даволаш мумкин. Бунда беморга маълум вақтгача овқат берилмайди ёки эса жуда суюлтирилган енгил овқатлар (қайнатилган гурч суви, товуқ шўрва ва ҳ. к.) берилади. Бу даврда беморга лозим бўлган муолажа қилинади. Масалан, сургин дори берилади, ҳўқна қилинади, қон олинади ва ҳ. к. Шундан сўнг бемор аста-секин оддий овқатлар истеъмол қилишга ўтади.

Ибн Сино овқат маҳсулотларининг иссиқлик, совуқлик ва бошқа хусусиятларига катта аҳамият берган. Беморларнинг мизожини мўтадил ҳолга келтириш учун у ҳар хил дорилар қаторида овқат маҳсулотларидан кенг фойдаланган. Шарқ тиббиётида овқат маҳсулотларининг иссиқлик ва совуқлик хусусиятига эга бўлиши ҳақидаги тушунча жуда узоқ вақт давом этди ва бизнинг даврамизгача етиб келди.

Бўшатиш усули. Шарқ тиббиётида организмни турли ортиқча хилтлардан бўшатиш усули жуда кенг қўлланилган. Ибн Сино ҳам бу усулдан фойдаланган.

Бўшатиш усули ҳам хилтлар, мизожлар ва рутубатлар тушунчасига асосланган. Бунда кўпроқ тўрт усулдан фойдаланилган. Булар ич сурдириш, қон олиш, қусдириш ва ҳўқна қилиш. Ибн Сино шу усулларнинг ҳаммасини ишлатган.

Ибн Сино бўшатиш усулини қўллашда қуйидаги ҳолатларни ҳисобга олиш зарурлигини таъкидлайди: тўлиб кетини (имтило), беморнинг қуввати, мизожи, аҳволи, ёши, йил фасли, иқлим, бўшалишга одат қилинганлиги, бўшалишга муносиб ҳолат, беморнинг касби ва ҳ. к. Ибн Синонинг таъкидлашича, шу ҳолатларнинг бири ёки бир нечаси бўшалишга монелик қилмагандагина бўшатиш усулини амалга ошириш мумкин. Олим муносиб ҳолат масаласига алоҳида тўхталади. Бу тушунчага у беморда ич кетиш йўқлигини ҳам киритган. Чунки, — дейди Ибн Сино — агарда беморда ич кетиш бўлса, бунинг устига бўшатиш усулини амалга ошириш хавфлидир. Мизожлардан иссиқ-қуруқ мизожда, яъни қуруқлик билан кечган иссиқ мизож ошишида бўшатиш манъ қилинади. Совуқ-ҳўл мизожда ҳам шундай. Иссиқ-ҳўл мизожда бўшатиш мумкин. Жуда озғин ва жуда семиз кишиларда ҳам бўшатиш қилинмайди.

Еш масаласида балоғатга етмаганларда бўшатиш қилинмайди. Йилнинг қаттиқ иссиқ ва қаттиқ совуқ кунларида ҳам шундай. Иссиқ минтақали мамлакат-

ларда ҳам бўшатиш амалга оширилмайди, чунки сургиндориларнинг кўпи иссиқ мизожлидир. У иссиқ минтақали мамлакатларда беморнинг иссиқлигини янада оширади. Кўп терлаш билан боғлиқ бўлган касб эгаларида (масалан, темирчилар ва ҳаммомдаги ходимчиларда) ҳам бўшатиш усули қилинмайди.

Сурги дори ишлатиш. Шарқ тиббиётида қўлланиладиган дорилар қаторида энг кўп ишлатиладиган сургиндорилар бўлган. Деярли ҳамма касалликларда табиб беморни даволашда дастлаб унга сургин дори берган. Бундан асосий мақсад «танада кўпайиб кетган ва касалликка сабаб бўлган ортиқча хилтлар»ни чиқариб юберишдир. Ибн Сино ҳам ўз табиблик фаолиятида шу принципга асосланган. Унинг фикрича, сургиндорилар беморнинг танасини ортиқча рутубатлардан тозалаб, унинг даволашнинг учун замин тайёрлайди ва табибнинг ишини сингиллаштиради. Олимнинг ёзишича, ич сурдириш усулининг ҳам ўз қондалари бор. Улар асосан қон олдириш қондаларига мосдир.

Ибн Сино сургиндориларнинг таъсир этишига тўхталиб, улар ўзларидаги тортувчи қувват билан чиқарилаётгани бўлган хилтни ўзига тартиб олиб, суради-лар, деб тушунилади. Ҳар бир сургин дори дастлаб ўзига мос бўлган хилтни тартади. Сўнгга кўп-озликда ва совуқликда ўша сургинга яқин бўлган хилтни суради. Энг охирида қонни сўради. Бу ерда Ибн Сино буюм муҳим нарсани кўрсатиб ўтган. Унинг ёзишича, бўшатилишга эҳтиёж тушган ҳар бир ҳолатда ҳам сургин дори беравериш мумкин эмас. Чунки бу одат тусига кириб қолиб, оқибати ёмон бўлиши мумкин. Яъни бемор сургиндорисиз бўшала олмайдиган бўлиб қолади.

Сургин дори ўзининг хилтни эритиш, сиқиш, юмшатиш хусусиятлари билан таъсир қилади. Ҳар бир сургиндорининг табиатида бир даража заҳарли хусусият бўлиб, у табиатни мажбур қилиб суради.

Қусдириш. Шарқ тиббиётида ортиқча хилтларни ҳайдаш учун бошқа бўшатиш тадбирлари қаторида қусдириш усулидан ҳам фойдаланилган. Ибн Сино ҳам бу усулни ишлатган. Унинг ёзишича, бу усул шиллиқ ва сафронни чиқариб, меъдани тозалайди, бошда пайдо бўлган оғриқни йўқотади, кўзини равшан қилади. Меъдани мўътадил ҳолатга келтиради. Аммо Ибн Сино беморни қандай қусдириш йўллари кўрсатмаган.

Ибн Синонинг ёзишича, қусдириш усули жуда кўп касалликларни даволашда қўлланилади. Масалан, пестиско, тутқаноқ, меланхолия, мохов, никрис, ирқиннисо каби тузаланиш қийин бўлган касалликларни даволашда қусдириш усули ишлатилади. Бундан ташқари, олимнинг фикрича, қусдириш усули бўйрак ва қовуқда пайдо бўлган яраларни ҳам тузатади. Сарик касаллигида ҳам фойда беради. Ҳатто моховни ҳам қусдириш усули билан даволаш мумкин эмиш.

Ҳўқна қилиш. Ибн Сино ҳўқна ичакларни чиқиндилардан тозалайди, деб тўғри фикр юритади. У ҳўқна қовуқдаги шишларни ҳам тузатади, деб ёзади. Бу ерда Ибн Сино катетеризацияни кўзда тутган бўлса керак.

Қон олиш. Ибн Синонинг ёзишича, қон олиш усули икки хил ҳолатда ёки қоннинг миқдори ўз меъёридан ошиб кетганда ёки унинг сифати бузилганда амалга оширилади. Баъзан қоннинг ҳам миқдори ошиб кетади, ҳам сифати ўзгаради. Бунда ҳам албатта қон олиш керак. Ибн Синонинг фикрича, қонни баҳор пайтида олиш мақсадга мувофиқдир. Ибн Сино қуйидаги касаллик ҳолатларида қон олишни тавсия этган: ирқиннисо, қонли никрис, қоннинг кўпайиши натижасида ўпка томirlарининг ёрпиши, яъни қон тушуриш, сакта касаллиги, меланхолия, бавосир, ҳайз қонининг тўхтаб қолиши, иссиқ мизожлиги ошиб кетиши натижасида икки аъзоларда заифлик пайдо бўлиши. Ибн Синонинг фикрича, бир ердан қон оқаётган бўлса уни тўхтатиш учун бошқа ёқдан қон олинади. Масалан, бачадон, орқа тешик ва кўкрак (эмчак) дан оқаётган қонни тўхтатиш учун уларга қарши жойдан қон олинади. Бу ерда Ибн Сино муҳим хатога йўл қўйган. Масалан, у ҳайз кўраётган аёлдан «кўп қон кетиб қолмаслиги учун» қон олишни тавсия этган. Ибн Сино таъкидлайдики, шу юқорида кўрсатиб ўтилган ҳолатлар юз бериши биланок қон олиш керак. Акс ҳолда касаллик тез авж олиб кетиши мумкин. Бундай ҳол рўй берганда қон олишни тўхтатиш зарур. Лекин касаллик етилиб, дастлабки ва охири пайдан ўтган бўлса қон олиш мумкин, дейди. Аммо касаллик хуруж қилиб турган пайтда қон олиш мумкин эмас.

Ибн Синонинг фикрича, қон олиш тавбадаги чиқиндиларни суялтириб, чиқариб юборади ва унинг ўрнини тоза қон эгаллайди. Баъзан қон олишганда чиқа-

рилини лозим бўлган чиқинди чиқмай қолади. Бунда қон олишни такрорлаш керак бўлади.

Ибн Синонинг ёзишича, қуйидаги ҳолатлар қон олдиришга монеалик қиладилар: 1) ҳомиладорлик (олимнинг кўрсатишича ҳомиладор аёлдан қон олинса, унинг қориндаги ҳомила ўлиб қолиши мумкин экан); 2) иситма хуруж қилиб турган пайти, эт увишиб турган вақт; 3) танада қаттиқ оғриқ бўлиб турган вақт; 4) жинсий алоқадан кейин; 5) ёш болалар ва қари кишиларда; 6) жуда оғирлик ва жуда семизлик; 7) сурункали касалликлар; 8) меъданинг жуда тўналиги.

Ибн Сино қон олиш принципіга тўхталиб, жуда тўғри фикр баён этган. Унинг ёзишича, олиниши керак бўлган қонни бир мартада ва бир кунда эмас, балки оз-оздан бир неча кунда олиш керак. У бундай деб ёзган: «Олинмадиган қоннинг миқдорини оширишдан кўра, уни олиш сонини ошириш керак».

Ибн Сино қон олиш техникасига тўхталиб, уни ҳарликки томирдан—венадан ҳам, артериядан ҳам олиш мумкинлигини кўрсатган. Аммо,—дейди у,—артериядан қон олишда қон кўп кетиб қолиши хавфи бор. Қон асосан қўл томирдан олинади. Аммо Ибн Синонинг ёзишича, оёқ томирларидан ҳам олиш мумкин.

Олимнинг кўрсатишича, қон қай жойдан олинишига қараб турлича таъсир кўрсатади. Масалан, қўл артериясидан қон олиш жигар ва кўкрак-қорин тўсиғидаги сурункали оғриқларда яхши ёрдам беради. Оёқ томирларидан қон олиш бош томонга йўналаётган моддадан ва савдодан келиб чиқадиган касалликларда фойда қилади.

Ибн Сино қон олиш техникасини яхши ишлаб чиққан. Унинг ишлатган усуллари ҳозирги замон усулларига жуда яқин. Масалан, Ибн Сино қон олинмадиган аъзо (қўл) наштар уриладиган жойдан юқорироқдан боғланиши керак. Шунда томир бўртиб чиқади.

Ибн Сино қон олишнинг маълум учала усулидан фойдаланган. Булар—томирга наштар санчиш, қортиқ солиш ва зулук қўйиш. Ибн Синонинг ёзишича, биринчи усулда қон чуқурдаги аъзолардан чиқади. Иккинчи усули (терини бироз тилиб, ўша жойдан қонни қортиқ билан сўриб олиш)да қон юзадаги аъзолардан, хусусан, тери қаватларидан чиқади. Ибн Синонинг кўрсатишича, қортиқ орқали қонни сўриб олишда учта афзаллик бор. Биринчидан, қон шу қортиқ қўйилган аъзонинг ўзидан чиқади. Иккинчидан, бунда қондаги

руҳ моддаси чиқиб кетмайди, учинчидан, бошқарувчи аъзолардаги қон сақланиб қолади.

Зулук солиш. Ибн Синонинг кўрсатишича, зулук қортиқдан чуқурроқ жойдаги қонни сўриб олади. Зулукларнинг ичида заҳарлилари ҳам борлигини таъкидлайди. Ибн Синонинг ёзишича, зулук солиш ширинча, темиратки, сенкил, намаш (қизил доғ) касалликларида яхши ёрдам беради.

Дорилар билан даволаш қоидалари. Ибн Синонинг кўрсатишича, бу қоидалар учта: 1. Дорининг кайфиятига, яъни иссиқлик, совуқлик, ҳўллик ва қуруқлик хусусиятларига қараб танлаш. 2. Дориларнинг миқдорини белгилаш (дозировка). 3. Дориларнинг қабул қилиш вақтини белгилаш.

Ибн Синонинг таъкидлашича, дориларнинг кайфиятига қараб танлашда уларнинг касаллик хусусиятига (кайфиятига) қарама-қарши бўлгани олинади. Бундан ташқари дори тавсия этишда бемор аъзосининг табиа-ти, касаллигининг тури ва даражаси, касалнинг жинси, ёши, кўникмалари, табиий шароит, касалнинг касби, қуввати, йил фасли ҳисобга олиниши керак.

Ибн Синонинг кўрсатишича, касал аъзосининг табиа-ти тўрт нарсадан ташкил топади: 1) аъзосининг мизожи; 2) аъзосининг тузилиши; 3) аъзосининг ҳолати; 4) аъзосининг ўз табиий ҳолатидан қанчалик ўзоқлашгани. Танланган дорилар шу ҳолатларни мўътадил даражага келтириши керак.

Дориларнинг миқдорини (дозасини) белгилаш ҳам жуда муҳимдир. Айниқса, мураккаб дориларга кирувчи моддаларнинг ўзаро миқдорини тўғри аниқлаш муҳим. Бунда уларнинг таъсир қилувчи кучи ҳисобга олиниши керак. Дориларни қабул қилиш вақтига ҳам аҳамият бериш керак. Масалан, бир кунда неча марта ва қайси вақтларда қабул қилиш белгилаб олиниши зарур. Дорининг овқатдан олдин ёки кейин қабул қилинишини белгилаш ҳам муҳим.

Ибн Сино касалликларни умумий, яъни бутун гавданинг касаллиги ва хусусий, яъни айрим аъзоларнинг касаллиги, деб икки турга бўлган. Олимнинг ёзишича, умумий касаллик бирор аъзода чекланиб қолмай, бутун гавдани хасталикка учратади. Хусусий касаллик айрим аъзоларга жойланиб олиб, шу аъзода хасталик пайдо қилади. Бу айрим аъзолар касаллиги, деб аталади. Бу ҳар икки тур касаллигининг ўз хусусиятлари бор.

Ибн Сино касалликларни асосан локалистик принципи бўйича турларга ажратган. У одам гавдасини 22 қисмга бўлиб, шу қисмларда учрайдиган туркум касалликларни аниқлаш, ташхис қўйиш ва даволаш усулларини кўрсатган. Ибн Сино, аввало, шу қисм (аъзо)нинг функцияси, анатомик-физиологик хусусиятлари, табиати ва мизожини баён этади. Сўнг унинг касалликлари ва уларни аниқлаш ҳақида маълумот беради. Баъзи қўшимча маълумотлар ҳам келтиради. Кейин касалликни даволаш усулларини кўрсатади. Масалан, бош ва мия касалликларини баён этар экан, дастлаб миyaning функцияси ва қисмлари (анатомияси) ни баён этиб, сўнг унинг касалликлари, уларни аниқлаш йўллари ва даволаш усулларини кўрсатган. Бу ерда Ибн Сино яна бир қанча қўшимча маълумотлар ҳам келтирган: чунончи, бошнинг катта ёки кичиклиги, унинг шакли, сўир ёки енгиллиги ва улардан олинадиган дашлар ва ҳ. к. Умуман, Ибн Сино бош ва мия, уларнинг анатомик ва физиологик хусусиятлари, касалликлари, уларни аниқлаш ва даволаш масалаларига ўзининг «Ал-қонун» асарига жуда катта (74 фасл) ўрин берган. Ибн Сино мия ва асаб тизимига дахли бўлган бирорта ҳам масалани қолдирмаган. У ҳатто ишқ (севги)ни ҳам бош мия касаллиги қаторига киритган. Бу ҳақда Ибн Сино бундай деб ёзган: Ишқ васвасали ва меланхолияга ўхшаш бир касаллик бўлиб, бунда киши кўпинча маҳбубнинг баъзи бир кўринишлари ва хушқларини яхши кўришга ўз фикрини бўйсундирган бўлади. Дарҳақиқат, ошқнинг ҳаётидан маҳбубининг килёфаси ҳеч кетмайди. Умуман, ишқни қаттиқ ўрнишиб қолган шартли рефлекс дейиш мумкин.

Ибн Сино жуда муҳим бош мия касалликларидан менингитни кўрсатган. Бу касалликнинг белгиларини у бошқа ҳакимлардан аниқроқ ва тўларақ ифодалаб берган. Хусусан, Ибн Сино менингит касаллигида гардон мушакларининг тиричилишини биринчилардан бўлиб кўрсатган. Бундан ташқари, Ибн Сино бошдаги соч ва тукдан тортиб, то бош ва миёда содир бўладиган жуда кўп касалликларни баён этган. Уларни аниқлаш, ташхис қўйиш ва даволаш йўллариини кўрсатиб берган.

Ибн Сино «бошқарувчи» деб аталадиган аъзолар касалликларига алоҳида аҳамият берган. Бундай аъзоларга у бош мия, юрак, жигар ва мойкини киритган.

Ибн Синонинг ёзишича, энг муҳим бошқарувчи аъзо юракдир. Олим бу аъзонинг касаллиги жуда хавфли эканлигини кўрсатиб, у ёмон оқибатларга олиб келишини таъкидлайди. Ибн Сино юракнинг носоглом эканлигини кўрсатувчи қуйидаги ҳолатларни санаб ўтган. Булар томир ўриши ва нафаснинг ўзгариши, кўкрак тузлиши бошқача бўлиши, баданни ушлаб кўрилганда унда бошқача ҳолат сезилиши, гавданинг кучсизланиши, мўйларнинг бошқача бўлиши, кишида ҳар хил ҳаёллар пайдо бўлиши. Лекин бу ерда келтирилган аломатларнинг ҳаммаси ҳам юрак касалликларига тегишли эмас. Масалан, Ибн Синонинг «кишининг кўкрагидаги жуи (тук)нинг қалин ёки сийраклиги юрак касаллигидан далолат беради», деб ёзиши ҳақиқатга тўғри келмайди. Тукнинг ранги (туси) ҳам юрак касаллигидан далолат бермайди.

Ибн Сино юрак касалликлари ҳақида сўзлаб, дастлаб бу аъзода ҳам бошқа аъзоларда бўлганидек уч туркум касаллик (мизож бўзилиши, қурол касаллиги ва жароҳатлар) бўлишини кўрсатган. Бундан ташқари юракнинг ўз жузый касаллиги бўлишини ҳам таъкидлаган. Буларга Ибн Сино хафақон, юракдан бўладиган беҳушлик, тўсатдан қувватнинг заифланиши ва юракда бўладиган ишини киритган. Бу ҳолатларнинг сабаблари, белгилари ва даволаш чоралари кўрсатилган. Ибн Сино юрак касалликларини даволашда фойдаланиладиган дорилар ҳақида махсус «Юрак дорилари» («Ал-адвият ал-қалбия») номли асар ҳам ёзган. Бунда 64 хил дори баён этилган.

Ибн Сино яна муҳим аъзолардан жигар, ўпка, меъда, талоқ, бўйрак, ичак касалликларини кўрсатган. Умуман, Ибн Сино бошдаги сочдан тортиб, то товонларгача киши гавдасидаги ҳамма аъзолар касалликларини батафсил баён этган. Улар «Тиб қонунилари»нинг 1500 бетдан ортиқ бўлган III китобида баён этилган.

Жарроҳий касалликлар. Ибн Синонинг жарроҳий касалликлар ҳақидаги тушунчалари ва уларни даволаш усуллари В. Қ. Жумаевнинг 1965 йилда chop этилган «Хирургия Абу Али ибн Сино ва унинг исторические истоки» («Абу Али ибн Синонинг жарроҳиёти ва унинг тарихий манбалари») номли китобида батафсил баён этилган. Шунинг учун биз бу ерда Ибн Синонинг қандай жарроҳий касалликларни қандай усулда даволагани масаласига тўхталиб ўтирмай, унинг умуман жарроҳлик илмига бўлган мүнөсабати ва фикр-мулоҳазалари ҳа-

қида сўз юритамиз. Ибн Сино жарроҳий касалликларни уздуқсизлигининг бўзилиши, деб атайди ва уни икки турга бўлади: 1. Жароҳатлар. 2. Яралар.

Жароҳатлар. Ибн Сино жароҳатларга тананинг ма-жақлангани, сўяк синиши, бўғин чиқиши, қон оқиши, эзилиш, кўйиш, тери шилинишларини киритган, Шу-ларнинг ҳар бирини ифодалаб берган.

Ибн Сино жарроҳлик билан кам шуғулланган бўлса керак. У жароҳатларни операция усули билан даволаш-га жуда оз ўрин берган. Шунда ҳам Галенининг сўзига асосланиб, жароҳатланган жойдаги йиринг пастга то-мон оқиб тушиши учун қўлай бўлган томонга қараб, тери устидаги чиққич ва ажишларни ҳисобга олиб, ёриш керак, деб ёзади, холос. Қорни жароҳатига тўхтаб «бир олим (кимлигини айтмайди) уни қандай тикниш кераклигини кўрсатган», дейиш билан чекланган. Ти-киш усулини кўрсатмаган. Фақат қовуқдаги тошни чиқариб олиш усулини анча батафсил ёзган. Аммо бу усул қадимги машҳур жарроҳ Аппиэт ёзиб қолдирган усулга тамоман ўхшайди. Бинобарин, Ибн Сино бу операция усулини ёзишда шу олимнинг асарига асос-ланган бўлса керак. Совуқ шиш (ўсма)ни даволаш усулини ҳам анча батафсил ёзган. Чиққан-синганлар-ни даволаш усулларини тўлароқ кўрсатган. Бунда у кўпроқ Ҳиппократ ёзиб қолдирган усулларга асосла-нади.

Ибн Сино ҳар хил жароҳатланганларнинг оқибати ҳақида фикр юритиб, жароҳатланиш кўп ҳолда ўлим-га олиб келади, деб таъкидлайди. Юрак жароҳатла-нишида эса киши ҳеч тирик қолмайди, дейди. Ўша за-мон жарроҳияси учун бу табиийдир. Ибн Сино жаро-ҳатдан маълум миқдор қон оқиши фойдали, деб ёзади. Унинг фикрича, жароҳатдан бироз миқдор қон оқса бу ерда шиш пайдо бўлмайди. Бундан ташқари, у жароҳатланган одамдан қон олишни ҳам тавсия этган.

Жароҳатларни даволашда Ибн Сино кўпроқ эт ун-дирувчи дори-лар ишлатишни афзал кўрган. Унинг фикрича, эт ундирувчи дори соғлом қонни кўпайтириб, уни этга айлантиради. Ибн Сино эт битирувчи дорини ҳам тавсия этган. Унинг ёзинича, эт битирувчи дори шундай дорики, у жароҳат сиртини қуритиб, устида қурқ пўстлоқ пайдо қилади. Бу пўстлоқ табиий тери пайдо бўлганга қадар жароҳатланган жойни офатлар-дан (микроблардан) сақлайди.

Ибн Синонинг таъкидлашича, жароҳатларни даволашда ишлатиладиган дориларнинг мизожин жароҳат мизожига мос бўлиши керак. Агар жароҳатда қон йиғилган бўлса жароҳат мизожининг ҳисобга олган ҳолда қонни қуритиш хусусиятига эга бўлган дори ишлатиш керак. Сўнг жароҳатланган жойни босиб (қисиб) боғлаб қўйиш лозим. Ибн Сино жарроҳий касалликларни операция усули билан даволаш масаласида кўпроқ Хиппократ, Гален ва бошқа ҳақимларнинг фикрларини баён этган.

Яралар. Ибн Синонинг ёзишича, узлуксизликнинг бузилиши, яъни жароҳат узоқ давом этса ва йиринг боғласа у ярага айланади. Ярадан чиқаётган йирингнинг суюқ қисми зардоб, қуюғи эса чирк дейилади. Зардоб хилларининг суюқ қисмидан, чирк эса уларнинг қуюқ қисмидан пайдо бўлади. Зардоб кўпинча шиш пайдо қилади. Зардобга қарши қуритувчи дори ишлатилади. Чиркка қарши тозаловчи дори қўллаш керак. Чирк қуюқлашиб қотган модда бўлиб, оқ ёки қорамтир рангга эга бўлади.

Ибн Сино яраларни чуқур ва юза, ҳавфли ва ҳавфсиз хилларга бўлган. Уларни даволаш масаласида травматик яралардан бошқасини қуритиш йўли билан даволашни тавсия этади. Яраларни даволашда уларнинг четларини яқинлаштиришни, дорини сақлаб қолиш чорасини кўриш кераклигини таъкидлайди. Ярадаги чирк чиқариб олиниши лозим. Агар яра пайдо бўлган жойда шиш бўлса, дастлаб шу шишнинг даволаш чорасини кўриш керак.

Зардобли яраларни даволашда дастлаб қуритувчи дорилар ишлатилиб, яра зардобдан тозаланади. Сўнг эт ундирувчи дори қўйилади. Чиркли яраларни даволашда ҳам у аввал чиркдан тозаланади. Хоналаб кетган (кўпкўзли) ярани даволашда, унда эт ундириб, шу кўзларни битириш керак. Кўпкўзли ярада зардоб оқиб чиқсин учун яранинг паст томонини очиш зарур, деб кўрсатган.

Яраларни ювиш ва тозалаш учун Ибн Сино шароб (спирт) ишлатишни тавсия этган. Демак у спиртнинг бактериостатик таъсирини билган, дейиш мумкин. Ибн Синонинг ёзишича, шароб тозаловчи, буриштирувчи, қуритувчи хусусиятларга эга.

Ибн Сино носур (оқма) яраларга алоҳида тўхталди. Бундай яраларни кесиш ва олов (куйдириш) йўли билан даволаш керак деб ёзади Ибн Сино асаб томир-

лари жароҳатларини даволаш қийинлигини алоҳида таъкидлаган.

Суяк синиши ва бўғинлар чиқиши ҳақида Ибн Сино анча тўғри фикр юритган. Унинг таъкидлашича, гавдадаги деярли ҳамма бўғинлар чиқиши мумкин. Баъзилари тез-тез, баъзилари кам чиқади. Масалан, Ибн Синонинг ёзишича, бармоқ бўғинлари синса синадикки, лекин чиқмайди. Бўғинда суяк боши кириб турадиган чуқурча қанча ясси бўлса, шу бўғин шунча осон чиқади. Масалан, елка суяк бўғини. Бу ерда Ибн Сино пай чўзилишини ҳам кўрсатиб ўтган.

Ибн Сино бирор бўғиннинг чиққанлигини аниқ белгилаш учун шу бўғинни соғ кишининг шундай бўғинига солиштириб кўришни тавсия этган. Олим одат бўлиб қолган бўғин чиқишини ҳам эслатиб ўтган. Аммо бу ерда хато фикр юритади. Унинг ёзишича, бундай чиқиш рутубатларга боғлиқ эмис.

Суяк синишини Ибн Сино оддий ажраллиш ва мажақланишга бўлган. Суяк синиб, майда бўлақларга ажралиб кетса, уни мажақланиш, деб атаган. Суяк синиб, унинг бўлақлари ўз жойида қолса уни ёрилиш деган. Суякнинг дарз кетишини ҳам эслатиб ўтган.

Ибн Сино суяк синишини яна очиқ ва ёпиқ хилларга бўлган. Очиқ синишни даволаш анча қийин эканлигини кўрсатган. Синган суякни даволашда асосий қоида сифатида синиқ бўлақларини тортиб ўз жойига тушириб, сўнг мустаҳкам боғлаб қўйишни (тахтақлаш, гипслаш) тавсия этган. Боғланганда суяк (аъзо) ўзининг табиий ҳолатини олиши кераклигини таъкидлайди. Ибн Синонинг ёзишича, боғлаб қўйилган синган суяк қимирлатилмаслиги лозим. Аммо суяк (бўғин) қотиб қолмаслиги учун аъзо гоҳо-гоҳо астагина ҳаракатлантириб турилиши керак.

Ўмуман, Ибн Сино травматология масалаларини анча батафсил баён этган. Чиққан-синганларни даволашда ишлатиладиган дорилар қаторида мумиёни ҳам кўрсатган.

УМУМИЙ ГАВДА КАСАЛЛИКЛАРИ

Ўмумий касалликларни баён этишда Ибн Сино дастлаб иситмалар ва иситмали касалликлар устида тўхталади. У ўз асарларида биринчи галда «Тиб қонунлари»да бу масалага катта ўрин берган. Олим 60 дан ортиқ ҳар хил иситмалар ва иситмали касалликларни

баён этган. Фақат бир кунлик иситмадан 23 хилни кўрсатган. Уларнинг белгилари, кечинлари ва оқибатларини кўрсатиб берган.

Ибн Сино иситмага бундай таъриф берган: «Иситма юракда алангаланиб, артерия ва веналардаги руҳ ва қоннинг воситачилигида бутун танага тарқаладиган, натижада бадаида ҳам алангаланиб, кишининг табиий ҳолатига зарар етказадиган ёт ҳароратдир»*.

Демак Ибн Синонинг фикрича иситманинг дастлабки пайдо бўладиган жойи юракдир.

Ибн Сино иситмани икки хилга — касаллик иситмаси ва белги иситмасига бўлган. Унинг таъкидлашинча, иситма бирор касалликнинг белгиси бўлиши билан бирга, ўзи ҳам мустақил касаллик сифатида намоён бўлиши мумкин. Ибн Синонинг ёзишича, мустақил касаллик сифатидаги иситма шундай иситмадирки, буида иситма билан унинг касаллик деб ҳисобланмайдиган сабаби ўртасида боғланиш бўлмайди. Масалан, чирши иситмаси. Буида чирши иситманинг сабаби бўлиб, ўзи касаллик эмас. Шишлар ва бошқа касалликлар натижасида чиқадиган иситмани Ибн Сино белги иситмаси, деб атайдн. Буида иситма шиш натижасида пайдо бўлиб, унга эргашиб келади ва токи шиш мавжуд экан, у ҳам мавжуд бўлади. Буида асосий касаллик шишдир.

Ибн Синонинг ёзишича, иситмалар ҳарорат кўтарилишидан ташқари яна бир қанча белгилар билан кечади. Шулардан у томир уришининг тезлашиши, сийдик ва ахлатда ҳам ўзгариш пайдо бўлиши, бурун қонаши, қалтираш, эт уеишини, тер босиш, нштаҳа пасайиши, ташналик, нафас олишнинг қийинлашиши, бонн огриги, алаҳлаш, бетоқатлик кабиларни кўрсатган.

Ибн Сино иситманинг давом этиш мuddатини тўрт даврга бўлган. Биринчиси, иситманинг бошланган даври, иккинчиси, унинг зўрайиш даври, учинчиси, пикетасига етиб, тўхташ даври, тўртинчиси, пасайиш даври. Олимнинг ёзишича, бу даврлар ҳамма иситмалар учун умумийдир. Бундан ташқари, Ибн Сино иситмаларни бир кунлик, кўп кунлик, ҳолдан толиқдирувчи, вақт-вақти билан тутадиган хилларга бўлган. Ибн Синонинг таъкидлашинча, шу иситмаларнинг ҳар бири маълум

* Абу Али ибн Сино. Тиб қонунари. IV китоб. Тошкент, 1930, 11-бет.

касаллик ҳолларига хосдир. Масалан, ҳар бир юқум-
ли касаллик ўзига хос иситма келтириб чиқаради.

Ибн Сино баъзан ҳароратнинг кўтарилишига сабаб бўладиган омиллар ҳақида нотўғри фикр юритади. Масалан, у иситма чиқарувчи омиллар қаторига серуй-
қулик, ҳаяжонли ҳолатлар, ташналик, теришнинг қуриб-
дағаллашиши каби ҳолатларни ҳам киритган. Бу ерда
Ибн Сино астрологик мулоҳазалар ҳам юритади. Ма-
салан, ушнинг ёзишича, иситманинг узоқдаги сабаби
осмон жисмлари, яқиндаги сабаби эса ердаги ҳолат-
лардир. Ибн Сино ёзади: «Осмоннинг таъсир қилувчи
қувватлари билан ернинг таъсирланувчи қувватлари
ҳавода кучли рутубатлилик ҳосил қилганда буғ ва
тутунларни ҳавога кўтариб таркатади ва уларни куч-
сиз ҳарорат билан чирилатади. Мана шу ҳолатдаги ҳа-
во юракка етиб боради ва ундаги руҳ мизожини буза-
ди. Сўнг юрак теварагидаги рутубатлар чириydi ва
табiiийликдан ташқари ҳарорат пайдо бўлиб, ўз йўли
(томшлар) бўйича баданга тарқалади»*. Бундай исит-
мани Ибн Сино вабо иситмаси деб атайди. Уни даволаш
учун томрдан қон олиш, хилтларни ҳайдаш каби
чораларни тавсия этади. Ибн Синонинг ёзишича, бир
неча хил иситма бирлашиб, натижада мураккаб иситма
пайдо бўлиши ҳам мумкин.

Иситмали касалликлардан Ибн Сино вабо, чечак,
қизамиқ ва турли шишларни кўрсатган.

Вабо касаллигининг сабаби масаласида Ибн Сино
унчалик тўғри фикр юритмайди. Унинг ёзишича, ва-
бо ҳаво ва иқлимнинг ўзгаришидан келиб чиқади. Бун-
да осмон жисмларининг таъсири ҳам бор. Ёмон ҳаво
ва номўътадил иқлим танадаги хилтларни бузиб, вабо-
нинг келиб чиқишига сабаб бўлади, дейди. Ибн Сино
ўзининг шу фикридан келиб чиқиб, бу касалликни да-
волашда моддалар (хилтлар)ни қуритиш чорасини
кўришни тавсия этади. Моддаларни қуритишга эса
томрдан қон олиш ва бошқа хилтларни бўшатиш йўли
билан эришилади. Дорилардан кофур (камфора), совуқ-
лик ширали моддалар, қатик зардоб, ёғи олинган
қатик, пердон мазали қурт солиб ивчилган гул сувини
тавсия этган. Сув кўшилган сирка ҳам фойда беради,
дейди. Аммо бир йўла кўп миқдор совуқ сув ичишни
керак, деб жиддий хато қилади. Умуман, Ибн Сино

* Абу Али ибн Сино. Тиб қонунари. IV китоб, Тошкент,
1988, 182-бет.

таъсир этган вабо бу касаллик ҳақидаги бизнинг ҳозирги тушунчамизга тўғри келмайди.

Чечак. Ибн Сино чечакнинг белгиларини тўғри кўрсатиб берган. Аммо бу касалликнинг сабабини ҳам нотўғри тушунган. Унинг ёзишича, чечак касаллиги ёмон шамоллардан, айниқса, жағубнинг иссиқ шамолдан келиб чиқади. Ибн Синонинг фикрича, чечак бузилган қондан ҳам келиб чиқиши мумкин. У ҳатто чечак овқатдан ҳам пайдо бўлади, деб ёзган. Масалан, ачиб бузилган сут маҳсулотлари, айниқса, тўя ва бия сути чечак пайдо қилар эмиш.

Ибн Сино чечак тошмалари ҳақида сўзлаб, улар қора, қизил, кўк рангда бўлиши мумкин, дейди. Қора ранглиси хавфлироқ бўлар экан. Бу тошмалар баъзан иситмадан олдин, баъзан иситмадан кейин пайдо бўлиши мумкин.

Ибн Сино сувчечакни ҳам эслатиб ўтган. Унинг ёзишича, сувчечак қизамиқ билан чин чечак ўртасидаги ҳолатдир.

Қизамиқ. Ибн Синонинг ёзишича, қизамиқ бузилган сафродан пайдо бўлади. Унинг кўрсатишича, қизамиқнинг чечакдан фарқи шундаки, бу касалликда тошмалар чечакдагидек ғудда-ғудда бўлиб, теридан бўртиб чиқмайди. Қизамиқ чечакка қараганда хавфсизроқдир. Аммо иситма бунда баландроқ бўлади. Даво масаласида Ибн Сино қизамиқда ҳам биринчи галда қон олиш зарурлигини кўрсатган. Бундан ташқари, ички юмшатадиган дори беришни тавсия этган. Касалликнинг бошланишида қонни қуюлтирувчи дори беришни уқтирган. Ибн Синонинг ўзи ёзишича, у қизамиқ билан чечакни даволовчи махсус дори ихтиро этган. Бу дори таркибига 30 дан ортиқ ҳар хил моддаларни киритган экан. Аммо бу касалликларни даволашда Ибн Сино тавсия этган дорилар қаторида ҳеч қандай фойда бермайдиганлари ҳам бор. Масалан, куйдирилган суяк, қўйнинг эски қумалоғи, майдаланган сопол ва ҳ. к.

Ибн Сино чирпиш натижасида пайдо бўладиган шишларни ҳам иситмалли касалликлар қаторига киритган. Масалан, ички аъзолардаги сарамасдан пайдо бўладиган шиш шундайдир, дейди. Бу шиш қон билан сафроннинг аралашиб кетиши натижасида ташналик ва алангаланиш зўрайиши сабабли пайдо бўлар экан. Ибн Синонинг ёзишича, иситмаларнинг кучлилиги, давомийлиги ва қайталанувчанлиги шишларнинг қайси аъзода жой-

лашганлиги ва катта-кичиклигига боғлиқ. Аъзо юракка қанча яқин бўлса, унда пайдо бўлган шишнинг иситмаси шунча баланд бўлади. Ибн Синонинг кўрсатишича, бундай иситмаларни даволашда дастлаб шишга қарши талбирлар амалга оширилиши керак. Асосан совутувчи ва рутубатлантирувчи дорилар берилади. Ибн Сино энг муҳим шишлардан бири деб саратон (рак)ни кўрсатган. Уни совуқ шиш деб атаган. Ибн Синонинг ёзишича, бу ҳам умумий касалликлардан биридир. Ибн Сино саратон ҳақида умуман тўғри фикр юритган. Аммо бу шиш сафро моддасининг куйиндиси савдога айланган қисмидан пайдо бўлади, деб хато фикр юритади. Саратонни даволаш учун Ибн Сино совутувчи ва ҳўловчи моддаларни тавсия этган. У бошланаётган саратонни ярага айлантirmay ўз жойида тўхтатиб қўйиш мумкин, деб ўйлаган. Уни операция усули билан кесиб олиш усулини ҳам кўрсатган. Бунда операция жуда эҳтиётлик билан қилиниши кераклигини алоҳида таъкидлайди. Чунончи саратон ўсмасини бутунлайчи ҳамма илдишларни билан чуқур кесиб олиш керак, акс ҳолда унинг қолган қисми (илдизи)дан янги саратон ўсиб чиқишини таъкидлайди. Ибн Сино умумий касалликларга бир вақтлар Ўрта Осиёда кенг тарқалган ришта касаллигини ҳам киритган. Бу ерда шунини таъкидлаш керакки, Ибн Сино Ўрта аср табибларидан биринчи бўлиб, бу касалликни ташқаридан кирадиган тирик мавжудот (чувалчанг) пайдо қилишини кўрсатган. Машҳур ҳаким Гален эса бу касаллик томирлар касаллиги деган эди. Ибн Сино риштани тирик жонивор деб аниқ кўрсатиб берган ва уни даволаш усулини ишлаб чиққан.

Ибн Сино энг оғир ва хавфли юқумли касалликлардан бири қутуриш касаллигига ҳам алоҳида тўхтаб ўтган. Бу касалликнинг белгиларини жуда аниқ ва тўлиқ кўрсатиб берган. Масалан, бу касаллик билан оғирган беморда иситма пайдо бўлиши, безовталик, ғамгинлик, атрофидаги ҳодисаларга бепарволик ва сувдан қўрқишлик. Ибн Синонинг ёзишича, қутуриш касаллигига учраган одам бошқа кишиларни тишлашга интилади. Агар у бирор кишини тишлаб олса, бу кишида ҳам қутуриш касаллиги пайдо бўлади. Бунда касаллик қутурган кишининг сўлаги орқали юқади.

Мохов касаллиги. Ибн Синонинг ёзишича, мохов касаллиги савдонинг бутун баданга тарқалишидан пайдо бўладиган бир иллатдир. У кишида совуқ мизож

ошиб кетганда келиб чиқади. Бу касаллик аъзоларнинг қиёфаси, шакли ва узлуксизлигини бузади. Мизож ҳам ўзгаради. Ҳатто аъзолар чириб, узилиб тушиб кетади. Бу касаллик жуда узоқ давом этади. Ибн Сино мохов касаллигининг жуда юқумли касаллик эканлигини алоҳида таъкидлаган. Лекин касаллик бузилган ҳаводан пайдо бўлади, деб хато флкр юритган. Ибн Синонинг таъкидлашича, мохов наслий касалликдир. Бунда ота маннийси ва онанинг ҳайз қони асосий роль ўйнайди, дейди.

Ибн Синонинг ёзишича, мохов касаллигига ёмон овқатдан ҳам пайдо бўлиши мумкин. Чунончи, балиқнинг алоҳида тури. қоқланган гўшти овқатлар, эшак гўшти ва ҳ. к. Ибн Сино бу касаллиكنинг жуда оғир хасалик эканлигини таъкидлаб, уни даволаш жуда мушкул эканлигини эслатади. Ибн Синонинг ёзишича, бу касаллиكنи фақат бошланғич даврида даволаш мумкин. Касаллик гавдага ўрнашиб олгандан кейин уни даволаб бўлмайди. Ибн Сино мохов касаллигини тузатиш учун афъо илоининг гўштини тавсия этган.

Ибн Сино юқорида келтирилган юқумли касалликларнинг келиб чиқиш сабаблари ҳақида старалп тушунчага эга бўлмаган бўлса ҳам уларнинг белгиларини жуда аниқ ва анча тўлиқ кўрсатиб берган. Бинобарин, Ибн Сино бу касалликларни ўзи кўрган, текширган ва даволаган бўлиши керак.

Диабет. Ибн Сино диабет касаллигининг белгиларини жуда тўлиқ ва аниқ кўрсатиб берган. Аммо бу касаллигининг келиб чиқиш сабабини нотўғри тушунган. Ибн Синонинг ёзишича, диабет буйракнинг кучсизлигидан ва сийдик йўллариинг кенгайиб қолишидан ва ёмон хилтлардан пайдо бўлади.

Ибн Сино косметикага онд ўзгаришларни ҳам умумий касалликлар қаторига киритган. Бундай касалликлардан соч, кичрик ва бошқа тукларнинг тўкилиши, тери ва тирноқларнинг қуриб қовжираши, пс, темирлатки кабиларни кўрсатган. Бундай касалликларни текшириш, аниклаш ва даволаш усулларини баён этган.

Ибн Сино умумий касалликларнинг оқибати ҳусусида сўз юритиб, бўҳрон (криз) тушунчасига тўхталади. Унинг ёзишича, «бўҳрон» — ажрим қилиш маъносини билдирадиган ҳолатдир. У касалнинг соғайиш ёки унинг оғирлашиши томонга бурилишини кўрсатади. Бўҳроннинг далилларига қараб, касалнинг бўлажак ҳолати (тақдири) аниқланади. Бўҳрон бемор аҳво-

лининг тез ва шиддатли ўзгаришидир. Бунда касаллик ё тезда тузалиш йўлига ўтади, ёки эса у шиддатли оғирлашиш томонига бурилади. Ибн Синонинг ёзишича, оқибати ёмон бўлган бўҳронда қуйидаги аломатлар пайдо бўлади: бетоқатлик, кўнгил беҳузурлик, кўнгилташлик, у ёндан бу ёнга ағдарилавериш, бош оғирлиги, ақлининг қоринув, гардон тирниси, бош айланиши, кўз тиниши, кўзга хаёлий нарсаларнинг кўриниши, қулоқ шанғиллаши, юз учини, ташналик, хафақон, нафас қиснши, мушакларнинг учини, қоринда оғриқ пайдо бўлиши, қорин қўлдирати, қалтираш, томир уришининг ўзгариши. Оқибати яхши бўҳронда беморнинг аҳволи тезда соғайиш томонга бурилади: унинг кайфияти тез яхшиланади, томир уриши мўътадил ҳолатга келади, нафас олиши осонлашади, қуввати тикланади ҳамда бошқа яхши белгилар пайдо бўлади ва бемор тез кунда соғайиб кетади.

Биз юқорида кўрсатиб ўтганимиздек, Ибн Сино юқумли касалликни рамзий равишда ифодалаб, бундай деб ёзади: касаллик тана учун бир шаҳарга босиб кирган ташқи душман кабилдир. Агар душман (яъни касаллик пайдо қилувчи сабаб) енгса танада касаллик пайдо бўлади. Агар шаҳар мудофаачилари (яъни касалликка қарши турувчи куч) енгса, тана соғ қолади.

Ибн Сино умумий касаллик ҳолатига заҳарланиш ҳам киритган. У заҳарга шундай таъриф берган. Заҳар шундай дорик, у мизожни фақат элдлик билангина эмас, балки ўзидаги хусусият билан ҳам бузади. Демак, Ибн Синонинг фикрича, заҳар мизожни бузиш билан кишини заҳарлайди. Ибн Синонинг ёзишича, ўлдирувчи деб аталадиган дори ҳам бўлади. Бу дори мизожни ҳаддан ташқари бузилишига олиб келади.

Ибн Сино заҳарга нисбатан чиндамлик хусусияти пайдо қилиш мумкинлигини ҳам кўрсатган. Бу ҳақда у қуйидаги ривоятни келтирган: Бир подшоҳни ўлдирмоқчи бўлган киши подшоҳ билан алоқа қиладиган канизакка оз-оздан заҳар бериб, унинг танасини заҳарга ўргатган. Канизак заҳарга нисбатан шу қадар чиндамли бўлиб қолганки, унинг танасида ўрнашган заҳар ҳатто сўлагида ҳам пайдо бўлган. Шунда подшоҳ у билан алоқа қилганидан сўнг тез ўлиб қолган, канизак эса тирик қолган.

Ибн Синонинг ёзишича, бир аъзога таъсир қилувчи ва бутун танага таъсир қилувчи заҳар бўлади.

Ибн Сино қутурган ҳайвонлар, ҳатто қутурган одамнинг тишлашини ҳам заҳарланиш, деб атайди. У юзга яқин ҳар хил заҳарларни баён этган. Улар билан заҳарланишнинг аломатларини кўрсатиб берган. Ибн Сино баён этган заҳарларнинг 56 таси ўсимликлардан, 14 хили маъданлардан, 24 хили ҳайвонлардан олинган заҳарлардир. Ибн Сино нима учундир эрта билан наҳорга совуқ сув ичишни ҳам заҳарланишга киритган.

Ибн Сино заҳарли ҳайвонлар ҳақида сўз юритиб, биргина заҳарли илонлардан 25 хилини кўрсатган. Ибн Сино бу ерда қандайдир ақлга тўғри келмайдиган фикрларни ҳам айтган. Масалан, у қутурган одамлар шундай нарса сиядиларки, унда кичик ҳайвонларга ва қучқачаларга ўхшаш ажиб этлик жониворлар кўринади, деб ёзган. Рўза тутган иссиқ мизожли киши чаён устига тупурса, чаён шу заҳотиёқ ўлиб қолар эмиш. Бундай одамнинг тупуги илонни ҳам ўлдираар эмиш.

Ибн Сино заҳарланишларга қарши ишлатиладиган тадбирларни умумий ва ҳар бир заҳарланишга қарши алоҳида чорага бўлган. Умумий тадбирларни Ибн Сино тўғри кўрсатган. Булар заҳар танага тарқалиб кетмасдан олдин уни чиқариб юбориш тадбирларини қўриш, чунончи, беморни қусдириш, ичини сурдириш, хўқпа қилиш. Иккинчиси — заҳарни ўзига тортиб олувчи, уни суюлтирувчи, ўраб олувчи моддалар (сут, қатик, шароб ва ҳ. к.) ичириш. Булар заҳарланишга қарши умумий чоралар амалга оширилгандан сўнг берилади.

Ибн Сино касалларни даволашда шартли рефлекс ҳосил қилиш усулидан ҳам фойдаланган. Масалан, одат бўлиб қолган ва дорилар билан даволаб бўлмайдиган сурункали қабзият касаллигини даволашда беморларга ҳар кuni маълум соатда (яхшиси эрта билан) ични бўшатиш учун ҳожатхонага кириб, маълум вақт ўтиришни тавсия этган. Бу тадбир кўп марта қайтарилгандан сўнг шу соатда ич юриши келиб чиқади ва бу ҳам одат бўлиб қолади. Яъни ич юришига нисбатан шартли рефлекс пайдо бўлади. Ибн Сино баъзи касалликларини, хусусан асаб бузилиши билан боғлиқ бўлган касалликларни даволашда ҳозир иккинчи сигнал тизим, деб аталувчи сўз таъсиридан фойдаланиш усулини ҳам ишлатган. Масалан, ишқ (севги) хасталигини даволашда шу усулдан фойдаланган. Ибн Синонинг таъкидлашича ишқ дардига йўлиққан киши ақл-мулоҳазали бўлса, унга насиҳат қилиш, койиш, уялтириш, маҳбуба ҳақида сўз кетганида унга ҳар хил салбий хусусиятларни қў-

шиб тасвирлаш яхши натижа беради. Бундай вақтда сўз жуда кучли таъсир кўрсатади. Маҳбуб севги хас-талигидан қутулади.

Шундай қилиб, Ибн Сино касалларни даволаш чораларини бир қанча оригинал усуллар билан бойитган.

ИБН СИНОНИНГ ДОРИЛАР ҲАҚИДАГИ ФИКРЛАРИ

Ибн Сино ўзининг тибга оид асарларида, хусусан, «Тиб қонунилари»нинг иккинчи ва бешинчи китобларида 810 та содда (якка) ва 275 та мураккаб дориларни баён этган. Бунда жуда кўп мураккаб дориларнинг 2--3 ва ундан ҳам ортиқ нусхаларини (вариантларини) келтирган. Бундан ташқари, Ибн Сино 64 хил юрак дориларини алоҳида баён этган. Шуларнинг ҳаммасини ҳисобга олсак, Ибн Сино кўрсатган мураккаб дориларнинг сони 400 дан ортиб кетади.

Ибн Сино дориларнинг хоссалари ҳақида сўзлаб, биринчи галда, уларнинг иссиқлик, совуқлик, ҳўллик ва қуруқлик хусусиятларига тўхталади. Бу хусусиятларни у мизож, деб атайдн. Демак Ибн Синонинг фикрича, дори моддаларининг асосий хусусиятлари уларнинг мизожларидир. Унинг ёзишича, дориларнинг мизожи одам мизожидан фарқ қилади. Ибн Синонинг таъкилла-шича, одам мизожи одамдан бошқада бўлмайди. Шу-нингдек, дори мизожи ҳам ҳар бир дори учун ўзига хосдир.

Ибн Синонинг кўрсатишича, дорилардаги мизож икки хил бўлади. Биринчи хили унсурларда бўладиган дастлабки аралашма мизождир. Иккинчиси, ўзлари-нинг махсус мизожлари бўлган бир неча моддалар ара-лашмасидан пайдо бўлган ўртача мизождир. Масалан, тарёқ(қ)нинг мизожи шундайдир. Тарёқ таркибига кир-ган содда дорилардан ҳар бирининг ўзига хос мизожи бўлиб, булар аралашиб, иккинчи мизож ҳосил қилади-лар. Ибн Синонинг ёзишича, ҳар бир дорида ўзининг таъсир этиш қуввати бўлиб, бу хусусият одам организм-мида ўзгаришга учрайди. Бунда Ибн Сино ўша замон-даги дорилар ҳақидаги назарий тушунчага асосланган. Ўрта асрларда дориларнинг хусусияти ва таъсир этиш қуввати назарий жиҳатдан қўйидагича тушунилган: ҳар бир дори қабул қилинганидан сўнг инсон танасида ун-даги туғма ҳароратнинг таъсирида фаоллашади. Унда-ги қувват билқувва (потенциал) ҳолатдан билфесъл (ки-

нетик) ҳолатга ўтади. Шундан кейингина дори ўз таъсирини кўрсатади. Ибн Сино дориларнинг одам тапасига ва унинг касалликларига таъсири масаласига шу нуқга назардан қараган.

Ибн Сино бирор доридан фойдаланишдан олдин унинг таъсирини синаб кўриш кераклигини таъкидлайди. У дориларни синаб кўришнинг икки усулини кўрсатган. Биринчиси тажриба усули, иккинчиси солиштирма усули. Тажриба усулида синаб кўриш, албатта, одам танасида олиб борилиши керак, чунки бир дори одам гавдасига ҳайвон гавдасига нисбатан бошқачароқ таъсир кўрсатиши мумкин. Демак Ибн Синонинг фикрича, дори моддаларининг мизожи уларнинг қандай организмга таъсир этишига қараб турлича бўлади.

Ибн Синонинг таъкидлашича, тажриба усули билан дорини синаб кўришда маълум шароитлар мавжуд бўлиши керак. Биринчидан, тажрибадан ўтказиладиган доридо аразий (кейин пайдо бўлган, вақтинча) хусусиятлар бўлмаслиги керак. Иккинчидан, тажриба ўтказилувчи кишининг биргина касали бўлиши керак. Учинчидан, дори ўз кучи жиҳатидан ўзига тенг келадиган касалликка қарши ишлатилиши керак. Чунки баъзи дориларнинг иссиқлиги синалаётган касаллиكنинг совуқлигига кўра озлик қилиб қолиши мумкин. Тўртинчидан, дори таъсири маълум вақтга қадар узлуксиз давом этиш зарур.

Солиштириш йўли билан текширишда дориларнинг «олловликка айланishi», яъни қизишининг тезлиги ёки сустлиги, қотишининг тезлиги ёки сустлиги, шунингдек, улар ҳидларининг ўткирлиги ва мазалари солиштириб кўрилади. Моддасининг тузилишидаги сийраклиги ва зичлиги тенг бўлган дориларнинг қайси бири қизишни тезроқ қабул қилса, шуниси иссиқроқ бўлади. Қайси бири совуқлигини тезроқ қабул қилса, у совуқроқ бўлади. Бир хил тузилишга эга бўлган дорилардан қайси бири тезроқ қотса, шуниси совуқроқ бўлади. Уларнинг тезроқ ёнадигани иссиқроқ бўлади. Ибн Сино бу хусусиятларни туғма хусусиятлар, деб атайди.

Дориларни текширишда яна қайнатилиш, янчиш, оловда қизитиш, совуқда қотириш, ювиш, бошқа дориларга таққослаш усулларидан фойдаланилади. Шу йўллар билан дориларнинг хусусиятлари аниқланади ва уларнинг бир-биридан фарқи ажратилади. Ибн Синонинг таъкидлашича, бу ерда шунга эътибор бериш керакки, дорилар ичида жисмлари шундай зич тузилганлари

борки, улар қаттиқ қайнатилмагунча қувватлари ажралмайди. Улар ичида ўртача қайнатиш кифоя қиладиганларни (мўътадиллари) ҳам мавжуд. Агар улар қаттиқ қайнатилса, қувватлари тарқалиб кетади. Булар сийдик ҳайдайдиган дорилар. Рум райҳони ва шунга ўхшашлар. Дорилар ичида кучли янчиш натижасида бузиладиганлари ҳам бор, уларни аста янчиш керак. Дори қанча майдаланса, у ўз кучини шунча йўқотади.

Дориларнинг мазаси ҳам уларнинг қандай мизожли эканини кўрсатади. Масалан, аччиқ, ўткир мазали, ўткир ҳидли, шўр моддалар иссиқ мизожли бўладилар. Нордон, буруштирувчи ва мози мазали дорилар совуқ мизожлидирлар.

Ибн Синонинг кўрсатишича, дориларда саккиз хил маза (таъм) бўлади. Булар — аччиқ, чучук, ўткир мазалик, шўр, нордон, мози мазали, буруштирувчи таъмли, ёғли мазалилар. Мўътадил дори чучук мазали бўлади. Ибн Сино ҳар хил таъм ҳақида сўзлаб ғалати фикр юритган. Масалан, унинг фикрича, шўр маза аччиқ мазанинг мазасиз сувликда (суюқликда) эриши натижасида пайдо бўлган. Нордон маза эса ширин мазанинг иссиқлик етишмаслиги сабабли ўзгаришидан ва мози мазанинг ҳўллик ва иссиқлик ортиши сабабли етилишидан пайдо бўлган.

Ибн Синонинг ёзишича, ҳар бир таъмининг ўзинга хос таъсири бор. Масалан, ширинликнинг иши етиштириш, аччиқликнинг иши тозалаш ва дағаллаштириш. Мози мазанинг иши, агар унинг қуввати кучсиз бўлса, қуриштиш бўлиб, қуввати кучли бўлса, зичлаштиришдир. Буруштирувчи мазанинг иши буриштириш, зичлаш ва қотиришдир. Ёғ мазанинг иши юмшатиш, сирғантириш ва бирозгина етиштиришдир. Ўткир мазанинг иши эритиш, парчалаш ва чиритишдир. Шўр мазанинг иши тозалаш, ювиш, қуриштиш ва чиритишга йўл қўймасликдир. Нордон мазанинг иши совуштиш ва хилтларни парчалашдир.

Ибн Синонинг ёзишича, баъзан икки хил маза бир жисмда мужассамланади. Масалан, ўткир маза билан ширин маза қайнатилган болда; аччиқлик, ўткир маза ва буриштирувчи маза бақлажонда; аччиқлик билан мазасизлик сачиратқида тўпланган.

Ибн Синонинг ёзишича, дорилардаги ҳар хил таъмлар даво хусусиятига эга. Масалан, аччиқ маза билан мози маза аралашганда улар тозаловчи ва буриштирувчи таъсир кўрсатади. Бу бироз шишган (кўпчиган)

яраларни бириктириб, тиқилмалардан пайдо бўлган ич кетишда фойда қилади. Аччиқ маза талоқдаги касалликда ёрдам беради. Жуда аччиқ ва жуда ўткир мазаларга буриштирувчи маза қўшилса, қориндаги аъзолар касаллигида ёрдам беради. Мози мазали модда қуритиб ва буриштириб, яраларга эт ундирувчи таъсир кўрсатади.

Ибн Синонинг ёзишича, дорилар умумий ва хусусий таъсир қувватига эга бўладилар. Умумий таъсир — қиздириш, совутиш, ҳўллаш ва қуритишдир. Хусусий таъсири айрим касалликларга таъсир қилишдир. Дориларда яна увиштирувчи, жароҳатларни битирувчи, тортувчи, тойдирувчи, тўсиқларни очувчи, елимловчи, ички сурувчи, сийдикни йўналтирувчи, терлатувчи, овқатни ҳазм қилдирувчи, қонни юритувчи хусусиятлар ҳам мавжуд.

Ибн Сино замонида дорилар ўсимликлардан, маъданлардан ва ҳайвонлар аъзоларидан олинган. Синтетик моддалар бўлмаган. Ибн Синонинг ўзи ҳам асосан шу уч манбани кўрсатган. У ўсимликлардан олинadиган дориларга кўпроқ аҳамият берган. Уларни қай вақтда йиғиш, сақлаш, ишлатиш усулларини жуда батафсил баён этган. Бу умумий маълумотлардан кейин Ибн Сино оддий ва мураккаб дорилар устида алоҳида тўхталади.

Оддий дорилар. Ибн Сино оддий дориларни, уларнинг таъсири ва хоссасига қараб 64 хилга бўлган. Шулар орасида эритувчи, тозаловчи, етиштирувчи, овқатни ҳазм қилдирувчи, елларни ҳайдовчи, оғриқни қолдирувчи, қувват берувчи, буриштирувчи, хилтларни қуйилтирувчи, суюлтирувчи, шимдирувчи, увиштирувчи, ич сурувчи, яхши ғизоли ва ҳоказо дориларни санаб ўтган. Бу ерда Ибн Сино шу дориларга зид таъсир этувчи моддаларни ҳам кўрсатиб ўтган ва уларни ҳам дори деб атаган. Масалан, ушундайлардан саситувчи, хомга айлантирувчи, ички дам қилувчи, бўшаштирувчи, сўндирувчи, яра пайдо қилувчи, куйдирувчи, шилувчи каби моддаларни кўрсатган.

Ибн Сино турли касалликларда ишлатиладиган оддий дорилардан қуйидагиларни кўрсатган: шиш ва тошмаларда ишлатиладиган 42 хил дори, шулар жумласида саратон, тўун (чума)га қарши ишлатиладиган дорилар ҳам бор, Ибн Сино дабба (грыжа)ни ҳам шишлар қаторига киритиб, унга ҳам дори тавсия этган.

Бўғин касалликларида ишлатиладиган 23 хил дорини кўрсатган. Аммо нима учундир шу дорилар қаторига асаб касалликларида ишлатиладиган моддаларни ҳам киритган.

Бош аъзолари касалликларида ишлатиладиган 60 хил дорини баён этган. Бу ерда Ибн Сино бош аъзолари қаторига қулоқ, бурун, тиш, милк, тил каби аъзоларни ҳам қўшган. Яна Ибн Сино фойда берувчи дорилар билан бирга зарар келтирувчи дориларни ҳам санаб ўтган. Масалан, тутқаноқ пайдо қилувчи, тишларни туширувчи, эсдан чиқаришни келтириб чиқарувчи моддаларни кўрсатган ва буларни ҳам дори деб атаган.

Кўз касалликларида ишлатилувчи 45 хил дорини кўрсатган. Шулар қаторида кўк кўзликка қарши ишлатиладиган дори ҳам бор (кўк кўзлик касалликмас). Нафас йўллари ва кўкрак қафасидаги аъзолар касалликларида ишлатиладиган 35 хил дорини баён этган. Нима учундир шулар қаторида фаҳми ўткир қиладиган, ҳушдан кетишга қарши ишлатиладиган дорилар ҳам бор.

Озиқланиш аъзолари касалликларида ишлатиладиган 46 та дорини кўрсатган. Шулардан 13 таси меъда ва жигарга зарар келтирувчи «дорилар»дир. Масалан, меъдани бўшаштирувчи, ташналик пайдо қилувчи, меъдани дам қилувчи, жигарда тикилмалар пайдо қилувчи, сарнқ касаллиги келтириб чиқарувчи, истисқо пайдо қилувчи моддалар.

Чиқариш аъзолари касалликларида ишлатиладиган 88 хил дорини баён қилган. Шулардан тахминан ярми (36 таси) аёллар ва эркеклар жинсий аъзолари касалликларини, қолганлари ичак ва сийдик йўллари касалликларини даволашда ишлатилиши айтилган.

Иситмаларда ишлатиладиган 18 хил дори баён этилган. Улар иситмани қайтариш ёки пасайтириш учун қўлланиши кўрсатилган.

Охирида Ибн Сино косметика (зийнат) да ишлатиладиган моддаларга ҳам тўхталиб ўтган. У бундай моддалардан 60 хилини санаб ўтган. Булар қаторида бадани тозаловчи, доғларни кетказувчи, темирлатки ва сепкилни йўқотувчи, чечак изларини кетказувчи, мўйини ўстирувчи, терини юмшатувчи дорилар бор. Ибн Сино бу ерда булардан ташқари мохов ва песни тузатувчи дорилар борлиги ҳақида ҳам ёзган.

Ибн Сино ҳар бир дорини баён қилишда дастлаб унинг қандай дори эканлиги (тузилиши, шакли, қаердан олинishi)ни кўрсатади. Сўнг дориларнинг кайфияти (мизожи), ундан кейин хоссаларни, таъсири ва ниҳоят, унинг қандай касалликда ишлатилиши кўрсатилади.

Мураккаб дорилар. Ибн Сино «Тиб қонунлари»нинг бутун бир китобини (II китоб) оддий (якка) дориларга бағишлаган бўлса ҳам амалда у кўпроқ мураккаб дорилар ишлатган. У мураккаб дорилар ишлатишнинг афзаллиги ҳақида сўзлаб, бундай деб ёзган: Баъзан биз бирор касаллик учун, айниқса, мураккаб касаллик учун оддий дори тополмаймиз, кўпинча ҳатто мураккаб дорилар ҳам беморни даволашда унинг касалига биз истаганча даражада таъсир қилолмайди. Бунда биз мазкур дорига унинг кучини оширувчи модда қўшишга мажбур бўламиз. Баъзан эса биз танлаган дори касалликка яхши таъсир этади, аммо бошқа томондан беморнинг танасига зарар етказди. Бунда биз мазкур дорининг зарарли томонини қирқадиган модда қўшишимиз лозим бўлади. Бошқа бир ҳолда дори касалликка яхши таъсир қилади, лекин у жуда аччиқ ёки ҳиди бадбўй бўлади. Бемор уни оча олмайди, ичса ҳам кўнгли айниб қайт қилиб таштайди. Бундай ҳолда биз дорининг аччиқ таъминини ва бадбўй хидини йўқотадиган модда қўшишимиз керак бўлади. Ибн Сино шуларга ўхшаш яна бир қанча далил келтириб, мураккаб (кўп моддалардан иборат) дорилар ишлатишнинг афзаллигини исботлаб берган. Ибн Синонинг ёзишича, мураккаб дори шу дорига кирган моддаларнинг оддий йиғиндисидан эмас, балки у янги сифатдир. Мураккаб дори оддий дорига нисбатан кучлироқ, фойдалироқ таъсир этади.

Ибн Сино мураккаб дори тайёрлашда маълум бир қондага амал қилиш зарурлигини таъкидлайди. Чунинчи, бирор касалликни даволашда тўрт хил дори ишлатиш керак бўлса ва бу дориларни қўшиб мураккаб дори тайёрлашга жазм қилинса, аввало, шу дориларнинг ҳар бирининг таъсир кучи аниқланади. Агар уларнинг таъсир кучи бир хил бўлса, улардан мураккаб дори тайёрлаш учун ҳар биридан $\frac{1}{4}$ қисмдан олинади. Агар шу тўрт хил доридан бири кучлироқ таъсир қилишини истасак, кучсизроқ таъсир қилишини истаганимиздан кўра кўпроқ оламиз ва шулардан мураккаб дори тайёрлаймиз.

Ибн Сино мураккаб дориларни уларнинг таркиби, хусусиятларин, таъсири ва қайси касалликда қандай ҳолда ишлатилишига қараб қуйидаги гуруҳларга бўлган: тарёқлар, маъжунлар, иёражлар, жуворишнлар, элакки дорилар, кап отиладиган дорилар, болаларнинг оғзига қуйиладиган дорилар, яланадиган дорилар, шарбатлар, анбажлар, кулчалар, қайнатмалар, ҳаб дорилар, ёғлар, малҳамлар, қуюқ суртмалар. Шу гуруҳларга кирган 416 хил мураккаб дорилардан 16 тасининг рецептини Ибн Синонинг ўзи тузган экан. Булар қуйидагилар: «Ёқут дори» («Ёқут маъжунин») нинг икки нусхаси, «Кичик тарёқ маъжунининг икки нусхаси», «Тажрибадан ўтган семиртирувчи маъжун», «Тажрибадан ўтган жуворишн», «Ибн Сино Сиканжибуни», «Эрман шаробининг икки нусхаси», «Кофур кулчаларининг Ибн Сино нусхаси», «Қадир шаробининг Ибн Сино нусхаси», «Ибн Сино тайёрлаган бўза», «Ибн Сино тайёрлаган зирк кулчалари», «Ибн Сино тайёрлаган фарфийю ёғи», «Чакамуғ ҳабининг Ибн Сино нусхаси», «Қуйдирилган қўрғошин упасидан тайёрланадиган суртма дори».

Ибн Сино юқорида келтирилган ҳар бир гуруҳ дорининг таркиби, хусусияти ва таъсирини кўрсатиш билан бирга уларнинг қайси бири қандай касалликда ва қандай шаклда қўлланилишини муфассал баён этган. Бу дорилардан тарёқларни аҳамияти ва муҳимлиги жиҳатидан биринчи ўринга қўйган.

Тарёқ Ибн Синодан ҳам илгари кенг қўлланиб келинган, жуда мураккаб таркибга эга бўлган дори. Тарихий маълумотларга кўра бу дорини қадимги Рим императори Нероннинг сарой табиби Андромак кашф этган. Бу дори таркибига унинг хилига қараб 60 дан ортиқ ҳар хил моддалар кирази.

Дорининг асосини афъюн (қора дори), арпабодиён, денгиз илғиз, афъо нлонининг гўшти, мурч, дорчин, қизил гул, балзам, заъфарон, Рум райҳони, синбул ва бир канча кўкатлар ташкил этади. Шуллар асал ва хушбўй шароб билан қориштирилади. Ибн Синонинг ёзишича, Андромакдан сўнг баъзи табиблар, шу жумладан, Гален ҳам Андромак тайёрлаган тарёққа бирор дори қўшиб ёки ундан бирортасини олиб ташлаб бу дорини яна ҳам таъсирчан қилмоқчи бўлганлар. Шу тариқа тарёқнинг бир неча тури пайдо бўлган. Ибн Синонинг ўзи ҳам тарёқнинг икки нусхасининг рецептини берган.

Тарёқнинг энг яхшиси тарёқ форуқ деб аталади. Бу дори асосан ҳар хил заҳарлар ва заҳарланишларга қарши ишлатилган. У заҳарнинг кучини қирқувчи дори ҳисобланган. Бу ҳақда Ибн Синонинг ўзи тарёқ мураккаб дориларнинг энг яхшисидир, чунки у кўп нарсаларга фойда қилади, хусусан, илон, чаён ва қутурган ит заҳарига ҳамда ичилган ўлдирувчи заҳарларга қарши таъсир қилади ва бир қанча касалликларни даволайди, деб ёзган. Аммо бу дори мохов касаллиги ва пес (вителиго) ни ҳам тuzатади, деб хато фикр юритган.

Маъжунлар ҳар хил дориларни қўшиб, уларни араштириб, асал, сут, ёғ каби маҳсулотларга қориштириб тайёрланган бўтқасимон дорилардир. Масалан, тарёқ маъжун шундай дори ҳисобланади ва у тарёқ бўтқаси деб аталади.

Иёрожлар ҳақида Ибн Сино бу дори тuzатувчи сургининг исмидир, бу унинг таъғили (бошқача ифода этилиши)дир. Унинг луғавий маъноси илоҳий дори демакдир, деб ёзган.

Жуворишларга меъда ишини яхшилайдиган ва овқатни енгил ҳазм қилдирувчи дорилар киради. Саййид Муҳаммад Хусайнхоннинг «Қарободнинг кабир» китобида «жувориш» форсча «гувориш» («ҳазм қилиш») деган сўзнинг арабчаштирилганидир, деб ёзилган.

Элаки ва кап отиладиган дорилар ҳозирги тилда порошоклардир. Улар ҳовончада янчилиб, маълум миқдорларда (дозаларда) тайёрланиб, қоғозларга ўраб берилади.

Болаларнинг оғзига қуйиладиган дорилар суюқ қилиб тайёрланиб, болалар уни осон ичсин учун ширин ва хушбўй моддалар қўшилади.

Яланадиган дорилар кўпроқ ўпка касалликларида ишлатилган. Бу ҳақда Ибн Синонинг ўзи яланадиган дорилар, кўпинча оғизда узоқроқ вақт сақлаб туриш учун тайёрланади. Шунда дори бирданига меъдага бориб тушмасдан оз-оздан ўпкага етиб боради, деб ёзган.

Шарбатлар ва қуюлтирилган ширалар. Ибн Сино шарбат билан қуюлтирилган ширалар ҳақида сўзлаб, қуюлтирилган шира деганда мевалардан сиқиб олинган сувларнинг ўз ҳолича қуюлтирилиб қиём қилинганини тушунган Шарбат эса қайнатма ва сиқиб олинган сувларнинг бирорта ширинлик билан қўшиб қиём қилинганидир, деб ёзади.

Мураббололар одатдагидек тайёрланади. Фақат улар дори сифатида ишлатилади. Демак дориларнинг баъзилари мураббо шаклида ҳам тайёрланган.

Анбажлар. Муҳаммад Аъзамхоннинг «Муҳити аъзам» номли китобида анбажлар турли маҳсулотлардан асал билан қўшиб тайёрланган мураббо ёки қиёмдир, дейилган.

Кулчаларни ясси ҳаб дорилар дейиш мумкин. «Қарободини кабир»да кулчалар шаклида тайёрланган дориларда уларнинг таъсир кучи узоқ вақтга қадар (ҳатто бир неча йилгача) сақланади, дейилган.

Қайнатмалар бошқа дориларга нисбатан кўпроқ ишлатилган. Ибн Сино ҳам бу дорини кўпи ишлатган. Унинг таъкидлашича, қайнатма дорилар томоқни чайиш (ғар-ғара қилиш), ичга ичиш, бурун ва кўзга томизиш, латтага шимдириб тананинг бирор жойига боғлаш сифатида ишлатилади.

Ёғлар. Ҳар хил ёғли дорилардан кўпроқ танага суртишда, бурун ва қулоққа томизиш, ичга ичиш ва бошқа хил усулларда фойдаланилади. Оғриқни қолдириш, елларни ҳайдашда ёрдам беради, дейилган.

Малҳамлар кўпроқ қўрғошин унасини мўмли ёғ билан қориб тайёрланади. Улар жароҳатлар, яралар ва айрим аъзолардаги оғриқ шишларни доволашда ишлатилган. Ибн Синонинг ўзи ҳам шундай дорилардан бирининг рецептини тузган.

Суртмаларни Ибн Сино тери касалликлари ва косметикада тавсия этган. Суртмалар терини юмшатади, ундаги майда чиқик ва жароҳатларни йўқотади, ҳатто чечакдан қолган асоратларини ҳам тугатади, деб кўрсатган.

Ибн Сино бу юқорида келтирилган ҳар бир гуруҳга кирган дориларнинг тайёрлаш усулларини батафсил баён этиб, уларни қайси касалликларда ва қандай шаклда ишлатилишини кўрсатиб берган.

Юқорида айтиб ўтилганидек, Ибн Синонинг ўзи ҳам бир печта мураккаб дори кашф этган (рецептини тузган). Булар ичида энг муҳимлари ёқут дори (ёқут бўтқаси), кичик тарёқ маъжуни, тажрибадан ўтган жувориш, эрман шароби ҳисобланади. Ибн Сино ўзи кашф этган ёқут дори ҳақида сўзлаб, бу дорини подшоҳларда синов кўргани ва у жуда яхши натижа берганини ёзади. Ёқут дорининг асосини майда қилиб янчилган ёқут ташкил этади. Бундан ташқари, дорига майда қилиб янчилган олтин, кумуш, қалай, яшма, қўрғошин

ва бошқа маъданлар қўшилади. Сўнг уларнинг ҳаммаси хушбўй шаробга солинади ва аралаштирилади. Кейин унга ҳар хил хушбўй шифобахш ўсимликлар ва уларнинг уруглари қўшилиб қайнатилади. Дори қуюлгандан сўнг асал қўшилади. Ҳаммаси бўлиб ёқут дори 37 хил моддадан ташкил топган. Ибн Спёоннинг ёзишича, бу дори мия, юрак ва ички аъзолар (меъда, жигар, талоқ) касалларини даволашда ҳам яхши натижа берар экан.

Ибн Сино ўзи баён этган дориларнинг таркиби ва хусусиятларини тўлиқ ифодалаб берган. Аммо бунда баъзи ноаниқликлар ва чалкашликлар ҳам учрайди. Масалан, «Тиб қонунлари» V китобининг 100-бетиде Ибн Сино «Денгиз пиёзи элаки дориси» номи дорини баён этган. Лекин бу дори таркибида денгиз пиёзининг ўзи йўқ. Ибн Сино кўпгина дориларнинг 3—4 ва ундан ортиқ нусхаларини кўрсатиб, уларни асосий дорининг номини бергандан сўнг «Бошқа нусха», «Бошқа нусха» деб кетаверган. Шу нусхаларнинг ҳар бири таркибига анчагина ўзгартиришлар киритилган. Бунинг натижасида бу «Бошқа нусха»ларнинг сифатлари ҳам ўзгарган бўлиши керак. Аммо Ибн Сино бу ҳақда ҳеч нарса демайди. Фикримизча, Ибн Сино баён этган дориларнинг ҳаммасини ўзи шахсан сынаб кўрган бўлмаса керак. Чунки у баъзи дорилар ҳақида сўзлаб, бу «дорини қадимги ҳакимлар бундай касалга даво қилади, ундай касалга фойда қилади, деганлар», деб ёзади.

Ибн Сино ўз амалий табиблик фаолиятида нагаридан маълум бўлган, стандарт мураккаб дорилардан ҳам кенг фойдаланган. Масалан, тарёқ, митридат, ануш дору, бузрук дору ва ниҳоят ўзи кашф этган ёқут дору. Тарёқ ҳақида юқорида маълумот берилди.

Митридат жуда мураккаб таркибга эга бўлган дори. Бу дорини Понтия шоҳи Митридат VI — Евпатор ўзи кашф этиб, унга ўз номини берган экан. Митридат таркибига 53 та ҳар хил модда кирadi. Дорининг асосини афёюн, заъфарон, зайжабил, дорчин, сунбул, балзам, Рум райхони, арпабодиён ташкил этади. Булардан ташқари турли шифобахш ўсимликлар ва уларнинг уруглари ҳам қўшилади. Бу дорида ҳам кейинги табиблар бошқа моддалар қўшиб, уни такомиллаштирган эканлар. Масалан, Андромак митридатга афёюннинг гўштини қўшган. Шундан сўнг митридат буюк тарёқ деб ном олган. Митридат асосан турли

заҳарлар ва заҳарланишларга қарши ишлатилган. Бошқа касалликларда ҳам яхши натижа беришлиги кўрсатилган. Ибн Сино бу доридан кўп фойдаланган.

Ануш дору. Бу дорини ҳинд ҳақимлари кашф этганлар. Таркибига 15 хил модда киради. Дорининг асосини қалампирмунчоқ, сунбул, заъфарон, мускат ёнғоғи, омила ташкил этади. Бундан ташқари дори таркибига ҳар хил шифобахш ўсимликлар ва маъданлар киради. Улар аралаштирилиб қайнатилади. Сўнг шакар ёки бошқа инприлик қўшилади. Ибн Синонинг ёзишича, бу дори киши танасига куч беради, юракни мустаҳкамлайди, кишининг кайфиятини кўтаради.

Бузрук дору. Бу дорини қадимги форс ҳақимлари кашф этган эканлар. Таркибига 32 хил модда киради. Дорининг асосини афъюн, кофур, заъфарон, мингдевона уруғи, фарфиюн, сунбул, қалампирмунчоқ, марварид, мурч, дорчин, Эрон кавраги киради. Булардан ташқари бирмунча шифобахш ўсимликлар ва маъданлар киради.

Ибн Сино ишлатган ва тавсия этган дориларнинг кўпи ҳар хил касалликларни даволашда сўзсиз фойда келтирган. Уларнинг баъзилари ҳозирги замон амалий тиббиётида ҳам ишлатилади. Масалан, Ибн Сино ишлатган 497 доривор ўсимлик моддаларининг 165 тасидан ҳозир ҳам фойдаланилади. Шулардан 110 таси ҳозирги замон фармакопоеясига киритилган. Аммо шу билан бирга Ибн Сино дориларни танлаш ва ишлаганда баъзи муҳим хатоларга ҳам йўл қўйган. У қадимги Миср ҳақимларининг таъсирига берилиб бўлса керак, касалликларда ишлатиладиган дорилар қаторига ҳеч фойдасиз, баъзан эса зарарли моддаларни ва ҳар хил чиқиндиларни ҳам киритган. Масалан, Ибн Сино баъзи касалликларни даволашда ҳайвонларнинг нажаси, тезаги, сийдиги, қулоқнинг чирки, сўлагин, одам тулугин каби чиқиндиларни дори сифатида тавсия этган. Шундай тавсиялар қадимги Миср ҳақимларининг асарларида учрайди. Масалан, қадимги Миср табибларининг папирус⁴⁴ларида келтирилган рецептлардан бирининг таркибида сасиган гўшт, ачилган сўт, ҳайвон тезаги, майдаланган (ховончада янчилган) суяк, туёқ кабилар бўлган. Ибн Сино ҳам ўз асарларининг баъзиларида шундай тавсиялар берган. Масалан, унинг ёзишича, эшакнинг сийдиги мохов касаллигини тўзатар эмиш. Тўнғизнинг сийдиги эса одам буйрагин ва сийдик қопчасидаги тошни эритиб юборар эмиш ва ҳоказо.

Иби Сино бир жуда ҳам хатарли фикр баён этган. Унинг ёзишича, қутурган итнинг қони шу ит қопган киши учун даво бўлармиш?!

Иби Сино бундай хато фикрларни келтириб, баъзан «айтишларича», «ёзишларича», деб бошқа муаллифларга ҳавола қилади. Лекин бу нотўғри фикрларни рад ҳам этмайди.

Умуман, бундай хато ва камчиликлар истисно қилинса, Иби Синонинг тиббиётнинг моҳияти ва унинг вазифалари ҳақидаги фикр ва мулоҳазалари ҳамда тавсия этган дорилари ўз вақтида фойдали бўлган. Улар кўп асрлар давомида табиблар учун дастур бўлиб хизмат қилган.

АБУ АЛИ ИБН СИНОНИНГ ТИББИЁТГА ОИД АСАРЛАРИ* ВА УЛАРНИНГ ҚИСҚАЧА МАЗМУНИ

1. «Китоб ал-қонун фи-л-тиб» («Тиб қонунлари китоби»).

Бу китоб Ибн Синонинг ҳажм жиҳатидан энг йирик, мазмун жиҳатидан энг мукаммал тиббӣ асаридир. У ўрта аср жаҳон тиббиётининг барча назарий ва амалий масалаларини ўз ичига олган. Ибн Сино ўз китобида ўша давр тиббиётни эришган энг муҳим натижаларни тўплаб умумлаштирган ва уни ўз билим ва тажрибалари билан бойитган. Китобда тиб илмининг барча назарий ва амалий масалалари тўлиқ баён этилган. Шунинг учун бу китоб кўп асрлар давомида ҳақимлар ва тиббиётни ўрганувчи талабалар учун асосий дастур бўлиб хизмат қилди. Бу китоб баъзи жиҳатдан ҳозир ҳам ўз қимматини йўқотган эмас. Масалан, Ибн Сино тавсия этган баъзи ташхис ва даволаш усуллари ҳамда дорилар ҳозирги замон илмӣ тиббиётида ҳам ишлатилади. Умуман, тиббиётнинг истаган соҳасида хизмат қилувчи мутахассис бу китобдан ўзи учун керакли маълумот топа олади.

Китобнинг асл нусхаси араб тилида ёзилган. Уни Кремонлик Герард (1114—1187) XII асрда биринчи бўлиб латин тилига таржима қилган. Лекин Герарднинг таржимаси тўлиқ эмас эди. Сўнг китоб бошқа Оврупо ва Осиё тилларига ҳам таржима қилинди. Китоб босиш усули ихтиро қилинганидан сўнг «Тиб қонунлари китоби» биринчи чоп этилган китоблар қаторида чиқарилиб, кенг тарқалди. Ҳозир ҳам бу китобни турли тилларга таржима қилиш ва босиб чиқариш ишлари давом этмоқда. 1954—1960 ва 1975—1983 йилларда «Тиб қонунлари китоби» Ўзбекистон Фанлар академияси

* Асарлар рўйхатда уларнинг муҳимлиги, мазмуни ва ҳажмининг катта-кичиклигига қараб жойлаштирилди.

Шарқшунослик институти ходимлари томонидан ўзбек ва рус тилларига таржима қилиниб, икки марта босиб чиқарилди.

Абу Али ибн Синонинг шогирди Абу Убайд Жузжонийнинг ёзишича, дастлаб «Тиб қонуналари китоби» 14 жилдан иборат бўлган. Сўнг уларда баён этилган маълумотлар тибнинг айрим соҳалари бўйича бирлаштирилиб, бешта алоҳида китоб ҳолатига келтирилган.

Биринчи китоб тибнинг умумий назарий масалаларига бағишланган. Хусусан, унда тиб илмининг таърифи, унинг мақсад ва вазифалари, унсурлар, мизожлар, хиллар ва қувватлар ҳақидаги тушуничалар берилган. Одам анатомиясидан ҳам маълумотлар келтирилган. Хусусан, унда гавда скелети, мускуллар, асаблар ва қон томirlлари баён этилган.

Китобда касаллик ва соғлиқ ҳолатларига ҳам таъриф берилган, касалликларнинг умумий келиб чиқиш сабаблари кўрсатилган. Касалларни турли йўллар билан текшириш ва ташхис қўйиш усуллари баён этилган.

Ибн Сино ўзининг биринчи китобида саломатликни сақлаш ва касалликларнинг олдини олиш масаласига ҳам тўхталиб ўтган. Бунда у ҳар хил гигиеник тадбирларга риоя қилиш, бадантарбия билан шугулланиш, гавдани турли йўллар билан чиққизириш, овқатланиш ва ичимликлар режимини бузмаслик, ўз вақтида дам олиш ва ухлаш каби тадбирларни тавсия этган.

Абу Али ибн Сино ўзининг «Тиб қонуналари китоби» асарининг биринчи китобини тибнинг умумий назарий масалаларига бағишланган, деб ёзган бўлса ҳам унда касалликларни даволаш масаласига ҳам тегиб ўтади. Лекин бунда у айрим муайян касалликларни даволашни баён этмай, касаллик ҳолатларида амалга оширилиши керак бўлган тадбирларга тўхталади, яъни касалликларни даволашнинг умумий қондаларини баён этади. Хусусан, бу ерда сўз ич сурдириш, қусдириш, қон олиш, хўкна қилиш каби тадбирлар устида боради. Ибн Синонинг ўзи кўрсатишича, бу тадбирлардан мақсад бемор гавдасидаги хилларни ва мизожини муътадил ҳолатга келтиришдир.

«Тиб қонуналари»^{*}нинг биринчи китобини ҳазрати «Ички касалликлар пропедевтикаси» дарсигага ўхша-

^{*} Тиббий адабиётда «Тиб қонуналари китоби» қисқартрилиб, «Тиб қонунари» деб ҳам ёзилади.

тиш мумкин. Ибн Синонинг ўзи ҳам бу китоб тиббиётини ўрганувчилар учун қўлланма бўлиб хизмат қилади, деб ёзган эди. Ўз даврида бу китобнинг аҳамияти жуда юксак бўлган. У ўрта аср дорилфунуниларида дарслик сифатида ўқитилган, ҳатто тажрибали ҳакимлар ҳам ўз амалий фаолиятларида ундан асосий дастур сифатида фойдаланганлар. Шарқнинг буюк намояндаларидан бири Низомий Арузий Самарқандий «Тиб қонуиларининг биринчи китоби ҳақида сўзлаб, «унини ўзлаштириб олган кишига тиббиётнинг моҳияти тамомила аён бўлиб қолади», деб ёзган эди.

«Тиб қонуиларининг биринчи китоби бир муқаддима, 4 фан (қисм), 14 таълим (бўлим), 10 жумла (боб) ва 262 фаслдан иборат катта асардир. Китобдаги ҳар бир қисм, ҳар бир бўлим ва боб тиббиёт назариясининг айрим муҳим масалаларига бағишланган.

Биринчи қисмда биз юқоридега айтиб ўтганимиздек, тиббиётнинг моҳияти, мақсади ва вазифалари баён этилган. Шу қисмда унсурлар, мизожлар, рутубатлар ва қувватлар ҳақида ҳам сўз юритилади. Сўнг ерам аристотелисидан маълумот берилган.

Иккинчи қисмда умуман касаллик ҳолатлари, уларнинг асосий белгилари ва сабаблари, беморларни текшириш ва ташхис қўйиш усуллари баён этилган. Муаллиф бу қисмда мизожлар, хилтлар, уларнинг моҳияти ва турли касалликларда тўтган ўринлари ҳақида муфассал тўхталади. Ибн Сино бу ерда саломатлик ва касаллик ҳолатларига ташқи табиий муҳитнинг таъсирини алоҳида кўрсатиб ўтган. Хусусан, об-ҳаво, иқлим, ер, сув, ҳар хил шамоллар, кўён нури каби омилларнинг ролини таъкидлаган.

Китобнинг учинчи қисми «Соғлиқ, касалликнинг сабаби ва ўлимининг муқаррарлиги ҳақида фасл» деб аталган. Бу қисмда Ибн Сино саломатликни сақлаш қондаларига алоҳида тўхталиб ўтади. Хусусан, у бу мақсад учун турли гигиеник тадбирларни амалга ошириш, баданини чиққитириш (бадантарбия) чораларини тавсия этади. Ибн Синонинг таъкидлашича, бу ишни боланинг чақалоқлигидан бошлаб, то қарликкача бўлган даврнинг ҳамма босқичларида амалга ошириш зарур. Бу ерда Ибн Сино ёшлар, ўсмирлар, катталар, қаришлар ва сабҳатдагилар учун турлича чиққитириш чораларини тавсия этган.

Тўртинчи қисм «Даволаш тўғрисида умумий сўз» деб аталади ва турлича умумий даволаш қондалари

баён этилади. Хусусан, бу қисмда олим, биринчи галда, мизожни тўғрилаш (мўътадил ҳолга келтириш) чорасини кўришни тавсия этади. Бунинг учун бўшатиш усулини (ич сурдириш, қусдириш, қон олиш ва ҳўқна қилиш) тавсия этади. Ҳар хил дорилардан фойдаланиш қоидаларини ҳам кўрсатган. Баъзи жарроҳий усулларни ҳам тавсия этган. Масалан, шиш пайдо бўлган жойни ёрни, жароҳатланиш натижасида бузилган аъзонни кесиб ташлаш ва ҳ. к.

Ибн Сино даволашни қандай амалга ошириш масаласига тўхталиб, биринчи галда, оғир ва хатарли белгиларни йўқ қилишни тавсия қилади. Бунда биринчи галда асосий касаллик даволаниши зарур. Сўнг ундан қолган асоратлар тузатилади. Шу билан биринчи китоб тугайди.

Иккинчи китоб. Тиб қонунларининг иккинчи китоби оддий (якка) дориларга бағишланган.

Китобда ўсимликлар, минераллар ва ҳайвонлардан олинадиган 810 хил оддий, яъни якка ҳолда ишлатиладиган дорилар баён этилган. Китоб икки қисмдан иборат. Унинг биринчи қисми икки бўлимдан иборат. Биринчи бўлимда «психиклик», «совуқлик», «қуруқлик» ва «намлик» сифатига эга бўлган дорилар баён этилган. Шу бўлимда турли дори моддаларини излаб топиш ва сақлаш усуллари ҳам кўрсатилган.

Биринчи қисмининг иккинчи бўлимида эса дори турлари баён этилган. Айрим касалликларда ишлатиладиган дорилар кўрсатилган.

Иккинчи китобнинг иккинчи қисмида айрим дориларнинг хусусиятлари тўғрисида фикр юритилади. Бунда олим дориларнинг хусусиятига қараб, уларни 64 хилга бўлган. Уларнинг қайсылари қандай касалликларда ишлатилишини кўрсатиб берган.

«Тиб қонунлари»нинг бу иккинчи китоби ўз даврида фармакология соҳасидаги энг тўлиқ дарслик ҳисобланган. Ибн Синонинг бу китобида келтирилган дориларнинг бир қанчаси ҳозирги замон тиббиётида ҳам қўлланилади.

Учинчи китоб. «Тиб қонунлари»нинг учинчи китоби ҳажим жиҳатида энг каттаси. У ўзбек ва рус тилларида икки жилд қилиб чоп этилган. Бу китобда одам организмидаги барча аъзоларнинг касаллиги ва уларнинг ҳар бири айрим аъзо ва система касалликларига бағишланган. Ҳар бир қисмда аввал бирор аъзонинг тузилиши ва физиологияси, шу аъзода пайдо бўлиши

мумкин бўлган касалликлар, уларнинг белгилари ва сабаблари баён этилган. Сўнг даволаш усуллари кўрсатилган.

III китобнинг I жилди ўн уч қисмдан иборат. Биринчи қисмда бош ва бош мия касалликлари баён этилган. Иккинчи қисми асаб тизими касалликларига бағишланган. Учинчи қисмда кўз анатомияси, касаллиги, уларни даволаш усуллари баён этилган. Тўртинчи қисм қулоқ ҳолатлари, бешинчи қисм бурун ҳолати, олтинчи қисм оғиз ва тил, еттинчи қисм тишларнинг ҳолати, саккизинчи қисм лаблар ва тиш милки, тўққизинчи қисм томоқнинг турли ҳолатларига бағишланган. Унинчи қисмда кўкрак ва ўпкаларнинг ҳолати, ўн биринчи қисмда юракнинг ҳолати ва касалликлари ҳақида сўз юритилган. Ўн иккинчи қисмда аёл киши кўкраги (эмчаги)нинг турли ҳолатлари кўрсатилади. Ўн учинчи қисмда қизил ўнгач ва меъданинг турли ҳолатлари баён этилган.

III китобнинг иккинчи жилди 9 қисмдан иборат. Унда биринчи жилддаги қисмлар рўйхати давом этирилиб, ўн тўртинчи қисмдан бошланади. Шу ўн тўртинчи қисмда жигарнинг ҳолати ва касалликлари, ўн бешинчи қисмда ўт қопчаси ва талоқнинг турли ҳолатлари, ўн олтинчи қисмда ичаклар ва орқа чиқариш тешигининг ҳолатлари, ўн еттинчи қисмда орқа тешикнинг касалликлари, ўн саккизинчи қисмда буйракларнинг ҳолати, ўн тўққизинчи қисмда сийдик қопчасининг ҳолатлари ва касалликлари, йигирманчи қисмда эркак жинсий аъзоларининг турли ҳолати, йигирма биринчи қисмда аёл бачадонининг турли ҳолатлари ва касалликлари, йигирма иккинчи қисмда ички ва ташқи аъзолардан чарей, меъда пардалари, киндик чурраси, оёқ веналарининг кенгайиши, бел, ёнбош ва бўғинлардаги оғриқлар, оёқларнинг дармонсизлиги каби ҳолатлар ва бундай ҳолатларда қилинадиган чоралар баён этилган.

Шундай қилиб, «Тиб қонуилар»нинг учинчи китоби одам гавдасидаги деярли барча аъзоларни қамраб олган. Шунинг учун бу китоби «Хусусий патология ва терапия» дарслиги деб аташ мумкин.

Тўртинчи китоб етти қисмдан иборат бўлиб, уларнинг ҳар бири амалий тиббиётнинг муҳим соҳасига бағишланган. Биринчи қисмда турли иситмали (юқумли) касалликлар, уларнинг сабаблари ва белгилари баён

этилган. Бу қисмни юқумли касалликлар ҳақидаги боёқ деб аташ мумкин.

Иккинчи қисмда касаллик давомида юз бериши мумкин бўлган криз (кескин ўзгариш)лар ҳақида фикр юритилади. Бунда бемор аҳволидаги ўзгариш соғайиш ёки эса аксинча кескин оғирлашни томонга йўналиши мумкинлиги кўрсатилган.

Учинчи қисмда турли яллиғланиш жараёнлари баён этилган. Шу қисмда муаллиф саратон (рак) касаллигини ҳам кўрсатган ва унинг жуда хавфли касаллик эканлигини алоҳида таъкидлаган.

Тўртинчи қисм жароҳий касалликларга бағишланган. Хусусан, бу ерда Ибн Сино ҳар хил жароҳатланишлар, лат ёйиш, қон оқини каби ҳолатларни баён этган ва уларни даволаш усулларини кўрсатган.

Бешинчи қисм суяк синиши ва бўғин чиқиши ҳолатлари баён этилган. Ибн Синонинг бу ерда таъкидлашича, бармоқлар бўғинларидан ташқари қисми гавдасидаги ҳар бир бўғин чиқиши мумкин. Ибн Сино жуда кўп бўғинлар чиқишининг жойига солиш усулини ишлаб чиққан.

Олтинчи қисм токсикология, яъни заҳарлар ва заҳарланишлар масаласига бағишланган. Бу ерда муаллиф дастлаб заҳарлар ҳақида умумий маълумот бериб, сўнг заҳарланишлар ва уларни диф этиш чораларига тўхталади.

Еттинчи қисм косметика масалаларига бағишланган. Бу ерда Ибн Сино соч, тери ва бошқа жойларни косметик жиҳатдан яхши сақлаш ва баъзи тери касалликларини даволаш йўлларини кўрсатган. Масалан, соч тўкилиши, тери қовжирашини тузатиш ва ҳоказо.

Бешинчи китоб. Бу китоб мураккаб дориларга бағишланган. Китоб бир назарий мақола (муқаддима), икки жумла (қисм) ва 20 мақола (бўлим)дан иборат. Китобнинг охирида ас-Соҳир ва Юҳайно ибн Сарафийон бўйича ҳажм ва оғирлик ўлчовлари берилган.

Назарий мақолада биз юқорида ёзиб ўтганимиздек, Ибн Сино мураккаб дорилар ишлатишнинг афзаллигини ҳам назарий, ҳам амалий жиҳатдан исботлаб берган. Ўзи ҳам бу қондага амал қилиб, касалларни даволашда асосан мураккаб дорилар ишлатган ва бу соҳани кенгайтириб ўн олтинта янги мураккаб дори рецептини кашф этган.

Бешинчи китобнинг биринчи қисми қарободинларга бағишланган. Бу қисм ўн икки бўлимдан иборат

бўлиб, ҳар бир бўлимда айрим гуруҳ мураккаб дорилар баён этилган. Бу ерда Ибн Сино дориларни гуруҳларга бўлишда, уларнинг қандай шаклда тайёрланиши ва ишлатилишини асос қилиб олган. Уларни биз юқорида кўрсатиб ўтган эдик.

Ибн Сино фақат ўн иккинчи бўлимга киритилган дориларни бошқача принципда гуруҳларга бўлган. Бу бўлимда дорилар айрим аъзолар касалликларида ишлатилишига қараб тақсимлаб чиқилган. Бунда дастлаб касалликнинг номи кўрсатилиб, сўнг унда ишлатиладиган дорининг номи берилган. Ҳаммаси бўлиб бу бўлимда 95 хил касаллик ҳолатлари келтирилиб, уларда ишлатиладиган дорилар кўрсатилган. Бу ерда Ибн Сино ҳар бир касаллик ҳолатининг даволаш учун 2—3 ва ундан ортиқ дорини тавсия этади. Бинобарин, шу кўрсатилган 95 хил касалликни даволаш учун касалликнинг хитидан бир неча марта кўп дори тавсия этилган. Умуман, бу қисмда сўз кўпроқ симптоматик терапия, яъни касаллик аломатларининг даволаш устида боради.

Бешинчи китобнинг иккинчи қисми «айрим-айрим касалликлар учун тажрибадан ўтган дорилар» деб аталади. Ибн Сино ўз китобининг бу қисмига изох бериб ёзади: «Биз бу жумла (қисм) да ҳар бир касалликка кўпроқ мос бўлган мураккаб дориларни келтирамиз. Бунда дастлаб биринчи жумла (қисм)да айтилганларни эслатамиз, натижада бу китобни ўқиган киши барча хил даволарни ёки уларнинг кўпини қамраб олади»*. Сўнг у қўтир касаллигини даволашда ишлатиладиган дорини мисол қилиб олиб, уни танлашнинг жуда мураккаб усулини кўрсатган.

Чунончи, Ибн Синонинг тушунтиришича, бу касалликни даволаш учун дори танлашда табиб дастлаб иккинчи китобга, яъни содда дорилар китобига мурожаат қилиб, унинг жадвалларидан барча жўзъий дориларни топади. Кейин у учинчи ва тўртинчи китобга ўтиб, улардан қўтир бобини ахтаради-да, шу бобларда келтирилган дориларни белгилайди, сўнгга «Қарободин»га ўтиб, қолган мураккаб дориларни аниқлаб олади. Битта қўтир касаллигини даволаш учун дори танлаш шунчалик қийин бўлса, бошқа мураккаб касалликларни даволаш учун дори танлашда табиб қанчалик мураккаб йўлни босиб ўтиши керак!

* Абу Али ибн Сино. Тиб қонунлари, V китоб, 1980, 175-бет.

Бешичи китобнинг иккинчи қисми саккиз мақола (бўлим) дан иборат. Уларнинг ҳар бири айрим касалликлар ва уларни даволашда ишлатиладиган дориларга бағишланган. Хусусан, бу қисмда бошнинг аҳволи ва унда содир бўладиган касалликлар, кўз ва унга тегишли касалликлар, қулоқ ва унга тегишли касалликлар, тиш ва унда учрайдиган касалликлар, оғиз, томоқ ва гавданинг юқори бўшлиғи (кўкрак) да бўладиган касалликлар, шу жумладан, сил касаллиги, гавданинг қуйи бўшлиғида бўладиган касалликлар, шу жумладан, қуланж, сийдик қопчаси, бачадон ва бешқа аъзолар касалликлари, бўғин оғриқлари ва шунга ўхшаш касалликларда ишлатиладиган дорилар баён этилган. Бу қисмда ҳам ҳар бир касалликни даволаш учун 2—3 ва ундан ортиқ дори хиллари кўрсатилади. Демак бу ерда ҳам касаллик турларига қараганда уларни даволаш учун ишлатиладиган дориларнинг сони анча кўп.

«Тиб қонунлари» китоби ўша даврда маълум бўлган барча назарий ва амалий тиббиётнинг деярли ҳамма соҳаларини ўз ичига қамраб олган буюк асардир. Бу китобни ўрта аср тиббиётининг энг мукамал қомуни деб аташ мумкин. «Тиб қонунлари»га энг юксак баҳони машҳур олим ва адиб Низомий Арузий Самарқандий берган эди. У ўзининг «Мажмаъун навоилар» («Нодир ҳикоятлар») номли китобида «Тиб қонунлари» ҳақида сўзлаб: «Агар Ҳиппократ ва Жаллинус тирилиб келганларида эди, улар бу китоб қаршида сажда қилган бўлур эдилар», деб ёзган эди*. «Тиб қонунлари»нинг бутун қиммати шу жумлада пайда этилган.

Абб. Райҳон Беруний номдаги Шарқшунослик институтининг нодир қўлёзмалар бўлимида уч нусха «Тиб қонунлари» сақланади. Булардан энг тўлиғи 709 (1308) йилда кўчирилган нусхасидир (ивв. №11195).

2. «**Ўржуза фи-т-тибб**»** («Тиббий уржуза»). Бу китоб ҳажм ва мазмуни жиҳатидан «Тиб қонунлари»дан сўнг иккинчи ўринда туради. У наъзм билан ёзилган 1326 байт (2652 мисра) лик катта тиббий асардир.

«Ўржуза фи-т-тибб» умуман тиббиёт илмининг назарий масалаларига бағишланган. Лекин унда амалий

* Низомий Арузий Самарқандий. Нодир ҳикоятлар. Тошкент, 1985, 72-бет.

** Бу китоб «Ал-манзума», «Ал-алфия», «Ал-манзума фи-т-тибб» номлари билан ҳам маълум.

тиббийётга онд маълумотлар ҳам берилган. Китоб икки қисмдан иборат. Биринчи қисмда тиббийётнинг умумий назарий масалалари баён этилган. Хусусан, бу қисмда мнзожлар, хилтлар, уларнинг хусусиятлари ва организмда тутган ўринлари кўрсатилган. Шу қисмда яна турли аъзолар ва уларнинг тузилиши ҳақида ҳам маълумот берилган. Сўнг одам организмга таъсир этиши мумкин бўлган турли омиллар устида сўз юритилади. Хусусан, овқатлар, нчимликлар, уйқу ва уйғоқлик, ҳаракат ва ҳаракатсизлик ва ниҳоят кишининг руҳий ҳолати кўрсатиб ўтилган. Сўнг касалларни текшириш усуллари, организмда у ёки бу хилтнинг устун бўлиб қолишидаги белгилар кўрсатилган.

Иккинчи қисми тиббийётнинг амалий масалаларига бағишланган. Бу қисм тўрт бўлимдан иборат. Биринчи бўлимда муаллиф саломатлигини сақлаш тадбирларини баён этган. Хусусан, бу ерда мўътадил уйқу, ҳаракат, саёҳатчиларнинг тадбири (режими), гигиеник чораларга риоя қилишлик каби тавсиялар берилган. Иккинчи бўлимда ҳар хил дорилар ва пархез овқатлар, улардан фойдаланиш йўллари кўрсатилган, уларнинг хусусиятлари ва таъсирлари ҳам баён этилган. Учинчи бўлимда даво чоралари ҳақида сўз юритилган. Хусусан, қон олиш, йирингли жойларни кесиш, жароҳатларни беллаш ва ҳоказолар кўрсатилган. Тўртинчи бўлим травматологияга бағишланган. Хусусан, бу ерда суяк синиши, бўғни чиқиши, уларни даволаш усуллари баён этилган.

Умуман, «Уржуза фи-т-тибб»да назарий ва амалий тиббийётнинг асосий масалалари шеърӣ услубда баён этилган. «Уржуза фи-т-тибб» ҳам «Тиб қонунлари» сингари Шарқ ва Ғарб мамлакатларида кенг тарқалган эди. Бу китобни ҳам Кремонли Герард насрий йўл билан лотин тилига таржима қилган.

Китобнинг назмӣ таржимасини Жон Фошер исмли олим қилиб, уни 1639 йилда босгириб чиқарган. Китоб инглиз, немис, француз ва румин тилларида чоп этилган.

«Уржуза фи-т-тибб» ҳинд, урду, турк тилларига ҳам таржима қилиниб, босиб чиқарилган. Бу асарни бизда Ш. Шоисломов ўзбек тилига насрий йўл билан таржима қилиб, унга муқаддима ва изоҳлар ёзиб, 1972 йилда чоп эттирган. Ш. Шоисломов бунда «Ур-

жуза фи-т-тибб»ни асосан филологик жиҳатдан таҳлил қилган.

3. «Рисола фи-хифз ас-саҳҳа» («Саломатлиқни сақлаш ҳақида китобча»). Бу китобча асосан шахсий гигиена масалаларига бағишланган. Асар 13 бобдан иборат. Ҳар бир бобда соғлиқни сақлашга қаратилган айрим тадбирлар баён этилган. Хусусан, китобда баданини покчи сақлаш, ҳаммомда ювиниш, бадантарбия билан шуғулланиш, овқат ва ichimlikлар режимини сақлаш, мўътадил ухлаш, вақти-вақти билан қон олдириб туриш каби тадбирлар тавсия этилган.

Ибн Сино ўзининг бу китобида иссиқлик, совуқлик, ҳўллик ва қуруқлик ҳақида ғалати фикр юритгани. Масалан, унинг ёзишича, иссиқлик билан қуруқлик бирикса олов пайдо бўлади. Иссиқлик, қуруқлик, ҳўллик ва совуқлиқнинг ҳаммаси бирикса тўрт унсур пайдо бўлади. Ибн Синонинг бу фикри Галеннинг «Аввал сифат пайдо бўлади, сўнг унинг шакли келиб чиқади» деган назариясига мос келади. Ибн Синонинг бу китобда ёзган фикрига биноан аввал ҳар бир унсурнинг сифати келиб чиқади, сўнг унинг ўзи пайдо бўлади. Масалан, иссиқлик ва ҳўлликдан ҳаво, совуқлик ва ҳўлликдан сув, совуқлик ва қуруқликдан ер ҳосил бўлган.

Умуман, Ибн Сино китобда саломатлиқни сақлаш масалаларини унсурлар, хиллар ва мизожлар ҳақидаги тунунчалар билан боғлайди. Китоб назарий ва амалий аҳамиятга эга. Бу китобнинг бир қўлёзмаси Санкт-Петербург дорилфунуни кутубхонасида сақланади (шв. № МО—391/IV).

4. «Дафъ ал-мадорр ал-куллийа ан ал-абдан ал-инсонийа би тадорук анваъ хата ат-тадбир» («Тадбирда йўл қўйилган хатоларни бартараф қилиш йўли билан инсон танасига етган зарарларни тузатиш»). Тарихдан маълум бўлишича, бу китоб Ибн Синонинг тиббиётдан ёзган биринчи асари бўлган. Уни Хоразмда, Хоразм шоҳининг бош вазири Абул Ҳасан Муҳаммад ас-Сахлийнинг таклифига биноан ёзган. «Дафъ ал-мадорр ал-куллийа ан ал-абдан ал-инсонийа би тадорук анваъ хата ат-тадбир» жуда узун ном бўлганлиги учун бўлса керак, кейинроқ унга қисқароқ қилиб «Тадорук анва ал-хата ал-вокиъ фи-т-тадбир ат-тиббийа» («Тиббий қондаларда учрайдиган хатolikларни тузатиш») деб ном берилган.

Ибн Синонинг бу асари ҳам ўрта асрларда латин тилига таржима қилиниб, Оврупо мамлакатларида ҳам тарқалган эди. Масалан, уни 1547 йилда босиб чиқарган эдилар. Қитоб 1982 йилда З. Бобохонов томонидан рус тилига таржима қилиниб, босиб чиқарилган.

Қитоб 7 қисмдан иборат, унда тиббиётда учрайдиган хатолликлар, овқат ва ichimlik режимининг бузилишини тузатиш, жисмоний ва руҳий ҳаракат (фикрлаш) қилиш, тананин хиллардан бўшатиш, қон олиш каби масалалар баён этилган.

Умуман, китобда кўпроқ гигиеник масалаларга эътибор берилган ва касаллик ҳолатларини йўқотиш тадбирлари кўрсатилган. Қитоб назарий ва маълум даражада амалий аҳамиятга эга. Бу китобнинг бир қўлёзмаси Санкт-Петербург дорилфунунининг кутубхонасида сақланади (инв. № М 0—391/III).

5 «**Уржуза фи-т-ташрих**» («Анатомия ҳақида уржуза»). Биз Ибн Синонинг табиб касалларга тўғри ташхис қўйиши ва муваффақиятли даволаши учун у одам анатомиясини яхши билиши кераклигини таъкидлагани ҳақида ёзган эдик. Фикримизча, бу китоб шу мақсадда ёзилган бўлса керак. Қитобда турли аъзолар ва уларнинг бажарадиган ишлари кўрсатилган. А. Ирисовнинг ёзишича, бу китоб Ватикан (Италия) кутубхонасида сақланади.

6. «**Рисола-и набз**» («Томирлар уриши ҳақида китобча»). Шарқ табobatiда касалнинг томир уришини текширишга жуда катта аҳамият берилганлиги маълум. Ибн Сино ҳам томир уришини текширишни ташхис усулларида энг муҳими деб қараган. Шу сабабдан олим бу масалага алоҳида китоб (китобча) бағишлаган.

Бу китобда муаллиф ўзининг «Тиб қонунлари» китобида ёзилганларини қисқартириб фақат энг зарур белгиларини баён этган. Ибн Сино бу китобни Исфажон ҳукмдори Ало уд Давланинг топшириғи билан ёзганлигини айтган.

7. «**Қитоб ал-кулаж**» («Пўғон ичак яллиғлағиши ҳақида китоб»). Бу китоб биз юқорида айтиб ўтганимиздек, Ибн Сино Ҳамадон яқинидаги Фараджон қалъасида қамалиб ётган чоғида (1023 йилда) ёзилган. Қитоб уч қисм (мақола) дан иборат. Биринчи қисмда ичакнинг анатомияси ва физиологик функциялари баён этилган. Иккинчи қисмда қулаж касаллигининг

аломатлари, хиллари, сабаблари ва уларни аниқлаш усуллари кўрсатилган. Учинчи қисмда бу касаллик билан оғриган кишиларнинг зарур тадбирлари ва уларни даволаш чоралари кўрсатилган.

«Китоб ал-қуланж» кўп тарқалган асарлардан бири бўлган. Ундан ҳакимлар ўз амалий ишларида кенг фойдаланганлар.

8. «**Ал-адвийат ал-қалбийя**» («Юрак дорилари»). Ибн Сино юракни ҳаёт қувватининг пайдо бўлиш жойи деб билган. Шунинг учун юрак касалликлари ва уларни даволашга алоҳида аҳамият берган. Бу асарда муаллиф юракда пайдо бўладиган турли касаллик ҳолатлари ва уларни даволаш усулларини кўрсатган. Юрак касалликларини даволашда ишлатиладиган 64 хил дорини санаб ўтган.

Ибн Синонинг таъкидлашича, юрак касалликларида ишлатиладиган дорилар ўзининг иссиқлик, совуқлик каби хусусиятларидан ташқари кишининг руҳиятига ёқимли таъсир этадиган, шодлик пайдо қиладиган ва хушбўй ҳидли бўлиши яхши. Ибн Синонинг бу асари ҳам табиблар томонидан кўп ўқиладиган китоблардан бўлган.

9. «**Уржуза фи-л-мужаррабод**» («Синалган воситалар ҳақида уржуза»). Бу китобда синовдан ўтган турли хил дорилар, ўсимликлар, маъданлар ва ҳайвон моддаларидан фойдаланиш усуллари кўрсатилган. Ибн Сино бу ерда оломатлиكنи сақлаш ҳақида сўзлаб, самодаги юлдузлар ҳаракати ва йил мавсумларига қараб турли тадбирларни амалга ошириш ҳақида тавсиялар беради. Бу китобдан ҳам табиблар кенг фойдаланганлар.

10. «**Рисола фи тадбир ал-мусофирин**» («Саёҳатга чиқувчилар тадбирлари ҳақида рисола»). Китобчада қуруқликда ва денгизда узоқ йўлга чиқувчилар йўлда касал бўлиб қолмаслик учун қандай тадбирларни амалга оширишлари кераклигини кўрсатилган. Хусусан, танани чиниқтириш, кўзни ошноқ қор сатҳидан қайтган нурлардан сақлаш, совуқ уришидан сақланиш каби тадбирлар баён этилган.

11. «**Тадбир манзил ал-аскар**» («Қўшинларга қароргоҳ тайёрлаш тадбирлари»). Ўрта асрларда қўшинлар турадиган қароргоҳларга катта эътибор берилган. Чунки ёмон шаронда аскарлар ўртасида турли касалликлар тарқалиб кетиб, қўшинларнинг жанговарлигини пасай

ган. Ибн Сино аскарларнинг қароргоҳи, уларнинг озиқ-овқати, сув билан таъминланиши масалаларига алоҳида эътибор бериш зарурлигини таъкидлаган. Қасаллик тарқалган чоғда қандай тadbирларни амалга ошириш лозимлиги кўрсатилган.

12. «Уржуза фи-л-васайо ат-тиббийа» («Тиббий ўғитлар ҳақида уржуза»). Бу асарда Ибн Сино саломатлиқни сақлаш учун қандай тadbирларни амалга ошириш кераклиги ҳақида ўзининг маслаҳатларини беради. Хусусан, ҳар бир фаслда ейиладиган овқатлар, иччиладиган ичимликлар, кийинладиган кийимлар ва қабул қилинадиган дориларни кўрсатиб берган.

13. «Уржуза фи-т-тибб (фи-л-фусул ал-арбаъа)» («Ғиланинг тўрт фаслига бағишланган тиббий уржуза»). Бу китобчада ҳам асосан «Уржуза фи-л-васайо ат-тиббийа»да баён этилган масалалар устида сўз юритилган. Яъни ҳар бир мавсумга хос овқатлар, ичимликлар, дорилардан фойдаланиш усуллари кўрсатиб берилган.

14. «Рисола фи-л-фасд»* («Қон олиш ҳақида рисола»). Бу китобда томирлардан қон олишнинг қонун-қондалари баён этилган ва қон олиш усуллари кўрсатилган. Ибн Синонинг кўрсатишича, одам гавдасида 43 та қон олиниши мумкин бўлган томир мавжуд.

15. «Уржуза фи-т-тибб (фи хифз ас-сиҳҳа)» («Саломатлиқни сақлаш ҳақида уржуза»). Бу китобча ҳаммаси бўлиб 15 бетлик кичик асар.

16. «Рисола фи-с-сиканжубин»** («Сирка—асал ҳақида рисола»). Бу китобнинг номи форсча сирка ва ангабин (асал) сўзларидан ташкил топган. Бу дори сифатида ишлатиладиган ичимлик бўлиб, у сирка ва асалга баъзи шифобахш ўсимликларнинг уруғи ёки илдизи қўшиб тайёрланади. Бу ичимлик жуда кенг тарқалган бўлиб, уни Шарқ тиббиётида ҳам, Оврўпо тиббиётида ҳам кўп ишлатилган.

17. «Дастур тиббийа» («Тиббий қўлланма»). Бу китобда касалликларни таққослаб кўриб, уларни аниқлаш ва кечиктирмай тез ёрдам бериш масаласи устида сўз юритилади. Шунинг учун уни «Тез ёрдам бериш

* Бу китоб «Фил-а-урук ал-мафсуда» («Қон олинадиган томирлар») деб ҳам аталади.

** Бу китоб «Мапофия аш-шароб ал-мусаммо сиканжубин» («Сиканжубин деб аталадиган ичимликнинг фойдалари») деб ҳам юритилади.

дастури» деб аташ мумкин. Асарда шиоилий ва тез тиббий ёрдам берилиши керак бўлган касалликлар, уларда ишлатиладиган даво чоралари ва дори-дориювлар санаб ўтилган.

18. **«Рисола фи-л-ҳиндибо»*** («Сачратқи ўт ҳақида рисола»). Бу китобчада Ибн Сино сачратқи ўтининг дорилик хусусияти, унинг одам организмига таъсири ҳақида маълумот берган ва бу ўсимликни ишлатиш йўллари кўрсатган.

19. **«Мақодир ат-турубат мин ал-адвайят ал-муф-рада (ва мазаррухо)»**** («Оддий дориларнинг ичимлик дозалари ва зарарли миқдорлари»). Бу китобчада Ибн Сино оддий дориларнинг касалга ёрдам берувчи ва зарар келтирувчи миқдорлари (дозалари) ни кўрсатган. Дори ишлатишда унинг дозасига эътибор бериш зарурлигини таъкидлаган.

20. **«Ал ағзийа ва-л-адвийа»** («Ғизолар ва дори-лар»). Бу китобнинг номидан аниқки, у овқатлар ва дори-лар масаласига бағишланган. А. Ирисовнинг ёзишича, бу китоб Истамбулдаги Аб-Суфия кутубхонасида сақланади.

21. **«Рисола фи-л-фарқ байна-л-ҳарорат ал-ғаризийа ва-л-ғариба»** («Табиий ва четдан кирган ҳароратнинг фарқи ҳақида рисола»). Бу асар ҳақида маълумот бизда йўқ. Баъзи муаллифлар бу асар тиббиётга эмас, табиётга тааллуқли, деб ёзадилар.

22. **«Мақола фи ҳисб ал-бадан»** («Баданининг софлиги ҳақида мақола»). Шундай номли асар Галенда ҳам бўлган. Баъзи муаллифлар Ибн Сино «Мақола фи ҳисб ал-бадан» номли асарида Галеннинг шу номли асарига шарҳ ёзган, дейдилар. Баъзилар эса Ибн Синонинг бу асари Галеннинг шу номли китобининг таржимасидир, деб ҳисоблайдилар.

23. **«Фусул тиббийа мустафода мин мажлис ан-назар ли-л-Шайх Абу Али ибн Сино»***** («Шайх Абу Али ибн Синонинг йиғилишларида баён этган тиббий ҳикматли сўзлари»).

* Бу китоб яна «Ҳиндибо тағир маҳсула» («Юнматган ҳинди-бо»), «Рисола фи амр ал-ҳиндибо» («Сачратқи ўтининг таъсири ҳақида рисола») номлари билан ҳам маълум.

** Бу китобча «Фусул ат-тиббийат» («Тиббиёт нуқталари»), «Фифанн ат-тиб» («Тиббиёт санъати ҳақида»), «Фир-руҳ» («Рухлар ҳақида») деган номлар билан ҳам юритилади.

*** Бу китоб яна «Фусул ат-тиббийа» («Тиббий ҳикматли сўз-лар») деб ҳам аталган.

24. «Масаъил Хунайи»* («Хунайи масалалари»). Китобда Ибн Сино IX асрда яшаган несторианли ҳаким Хунайи ибн Исҳоқнинг тиббга онд фикрларини шарҳлайди ва унинг хато сўзларини танқид остига олади.

25. «Сиёсат ал-бадан ва фазоил аш-шароб ва мазофия ва мадарруху» («Баданни бошқариш, шаробнинг фазилатлари, унинг фойдаси ва зарари»). Бу асар ҳаммаси бўлиб бир варақдан иборат. Асарда шаробнинг киши организмига ижобий (кам бўлса) ва салбий (кўп бўлса) таъсир этиши кўрсатилган.

26. «Ар-радд ило мақола аш-шайх Абу-л-фараж ибн Аби Саъид ал-Намоми»** («Шайх Абу-л-фараж ибн Аби Саъид ал-Намомий мақоласига раддия»). Бу мақолада Ибн Сино Абу-л-фараж исмли ҳаким унинг бир асари ҳақида ёзган фикрларига қарши эътироз билдирган. Ибн Синонинг ёзишича, Абу-л-фараж ўз мақоласида Ибн Сино айтмаган сўзларни унга боғлаган.

27. «Рисола фи-р-радд ило китоб Абу-л-фараж ибн ат-Таййиб» («Абу-л-фараж ибн ат-Таййиб китобига раддия»). Бу ерда Ибн Сино Абу-л-фаражнинг одам организмидagi тортувчи, ушлаб турувчи, овқатни ҳазм қилдирувчи ва ҳайдовчи кучлар ҳақида фикр юритиб, аслида бу кучлар (қувватлар) битта бўлиб, у турли кўринишга эга бўлади, деган фикрига қарши эътироз билдиради. Ибн Сино Галеннинг фикрига асосланиб, бу кучларнинг ҳар бири мустақил эканлигини тасдиқлайди.

28. «Уржуза фи васайо Абуқрот» («Ҳиппократнинг васиятлари ҳақида уржуза»). А. Ирисовнинг ёзишича, Ибн Синонинг бу асари Берлин кутубхонаси ва Британия музейида сақланади. Ҳиппократ ҳакимларга касалларга нисбатан меҳрибон бўлиш, улар ҳақида донм ғамхўрлик қилиш ва қайғурини зарурлигини таъкидлаган. Таъмағир ва ғаразгўй бўлмасликни васият қилган.

— — —
* Бу китоб «Таълиқ масаъил Хунайи» («Хунайи масаласига изохлар») деб ҳам аталган.

** Бу мақола «Рисола китабоҳи аш-шайх ар-Райис Абу Али ибн Сино ило аш-шайх Абу-л-Фараж ибн Аби Саъид ал-Намоми фи-масъала тиббийа зарат байна ҳумма» («Аш-шайх ар-Райис Абу Али Синонинг Шайх Абу-л-Фараж ибн Аби Саъид ал-Намомига тиббиёт ҳақида улар ўртасида чиққан келишимовчилик ҳақида ёзган масъула») деб ҳам аталган.

Ибн Сино Ҳиппократнинг шу васиятларини шеърда баён этган бўлиши мумкин.

29. «Тадбир сайлон ал-мани» («Эрлик уруғининг беихтиёр оқиши»). Ибн Сино ўз асарида бу ғайритабиий ҳолатни даволаш усулларини кўрсатган.

30. «Рисола фи-л-боҳ» («Жинсий мойиллик ҳақида рисола»).

31. «Уржуза фи-л-боҳ» («Жинсий алоқа ҳақида уржуза»).

У. И. Қаримов тарихчи Махъйя Махдавий ва Сайид Нафисийнинг маълумотларига асосланиб, Ибн Синоники деб тахмин қилинган яна 23 та тиббга оид қўйидаги асарларни қўшган:

32. «Ал-ақрабодин» («Мураккаб дорилар»).

33. «Ал-баул» («Сийдик ҳақида»).

34. «Ташрих ал-вужуд» («Гавда анатомияси»).

35. «Рисола фи тахлит ал-арзийа» («Аралаш овқат ҳақида рисола»).

36. «Рисола-и-жудийа» («Энг афзал рисола»).

37. «Шатр ал-ғибб» («Алмашланиб турадиган иситма»).

38. «Шифо ал-асқом» («Қасалликларни тузатиш»).

39. «Фазонд аз-занжабил» («Ўқаламширмунчоқнинг фойдаси»).

40. «Ал-қувваъ ал-арбаъа» («Тўрт қувват ҳақида»).

41. «Фи мо йадфаъ зарар ал-ағзийа» («Овқатнинг зарарини нима билан йўқ қилиш ҳақида»).

42. «Ал-масаъил ал-маъдуда фи-т-тибб» («Тиббиёт масаласида бир неча савол»).

43. «Манофиъ ал-аъзо» («Аъзоларнинг вазифаларини»).

44. «Танких ал-қонун» («Қонунни тузатиш»).

45. «Хавоши ал-қонун» («Қонунни изоҳлаш»).

46. «Хавасс аш-шароб» («Шаробнинг хусусиятларини»).

47. «Рисола фи-т-тибб» («Тиббиёт ҳақида рисола»).

48. «Зубда фи-л-қувва ал-ҳайвонийа» («Ҳайвоний қувватлар ҳақида»).

49. «Ас-самум ва-л-ақрободин» («Заҳарлар ва қарободинлар»).

50. «Қасида фи-т-тибб» («Тиб ҳақида қасида»).

51. «Қавонин ва муъолажат ат-тиббийа» («Тиббий қонунлар ва даволаш усуллари»).

52. «**Мабхақ ал-қувва ал-инсонийа**» («Инсоннинг қувватини синаш»).

53. «**Мақола фи-таърруз рисола ат-табиб**» («Табибнинг рисоласига қарши фикр айтиш ҳақида мақола»).

54. «**Ал-маут ал-хайот**» («Ўлим ва ҳаёт»).

Шарқшунос олим А. Ирисовнинг «Ҳаким Ибн Сино» (1992) китобида Ибн Синонинг асарлари рўйхатида қуйидаги рисоалар ҳам бор. Улар ҳам мазмун жиҳатдан тиббий асарлар ҳисобланиши мумкин.

55. «**Уржуза фи-л-хаммиёт**» («Безгак ҳақида уржуза»).

56. «**Тадбир ал-манзил ав ас-сиёсат ал-аҳлия**» («Ўй-жой чоралари ёки онла сиёсати»).

57. «**Аҳвал ан-нафс**» («Нафс (жон) нинг аҳволи ҳақида»).

58. «**Рисола фи дафъ ул ғам ва-л-ҳам**» («Ғам ва безовталанишни йўқотиш ҳақида рисола»).

59. «**Рисола фи моҳият ишқ**» («Ишқнинг моҳияти ҳақида рисола»).

Қейинги икки мақола бир қарашда тиббиётга дахлсиз кўринади. Аммо улар тиббиётга оид мақолалар қаторига бемалол киритилиши мумкин. Биз биламизки, ғам, ташвиш ёки безовталиқ кишининг руҳиятига салбий таъсир этиб, иштаҳани бўғайди, ўйқуни қочиради, кайфиятни бузади. Бунинг натижасида киши органиزمи заифлашиб, турли касалликлар келиб чиқади. Иккинчи мақола масаласида эса Ибн Сино ишқни ҳаяжон ҳасталиги деб ҳисоблаган.

Шундай қилиб, бу учала рўйхат қўшилса, Ибн Синонинг тибга оид асарларининг сони 59 тага етади. Ибн Синодек буюк олим ўз мутахассислиги бўйича 59 та асар ёзиши мумкинлиги ҳақиқатдан узоқ эмас. Машҳур «Ҳиппократ тўплами» 72 мустақил асардан иборат. Гален тибга оид 200 дан ортиқ асар ёзган. Абу Бакр Розининг тибга оид асарлари ҳам кўп. Шуларга қараганда Ибн Синонинг тибга оид 59 та асари бўлиши ҳам табиидир.

ИЗОҲЛАР

1. **ҲИППОКРАТ** (Hippokrates) — қадимги юнонистонлик машҳур ҳаким. Эраמידан олдинги 460—377 йилларда яшаган. Урта ер денгизидagi Кос оролида ҳакимлар оиласида туғилган. Ҳиппократнинг барча ўтмиш авлодлари ҳаким бўлганлар.

Ҳиппократ жаҳон илмий-материалистик тиббиётининг асосчиси ҳисобланади. Унинг таълимотича, инсон организмнинг тузилиши ва табиатиин моддий муҳит, яъни у яшаб турган табиий ва ижтимоий шароит белгилайди. Шунинг учун соғлиқ ҳам, касаллик ҳам шу ташқи муҳит шароитига боғлиқ. Ҳиппократнинг иккинчи таълимотича, касалликин киши организмнинг ўзи енгади. Ҳар хил дavo чоралари ва дори-дармонлар унга ёрдам беради, холос.

Ҳиппократ тиббиётга ҳуморал (рутубатлар) назариясини киритди. Бу назарияга биноан киши организмда тўрт хил суюқлик (қон, савро, савдо, шиллиқ) бўлади. Шу суюқликларнинг қайси бири устун туршига қараб, инсонлар гўрт тонфага (конституцияга) бўлинадилар. Ҳар бир тонфага кирувчи кишилар ўзига хос касалликлар билан касалланадилар. Ҳиппократнинг кўрсатишича, касалларга ташхис қўйишда уларнинг қайси тонфага мансуб эканликларини аниқлаш ҳам муҳим аҳамиятга эга. Ҳиппократнинг ҳуморал назарияси Шарқ тиббиётига ҳам тарқалган эди. Ибн Сино ҳам шу назарияга амал қилган.

Ҳиппократ ўзидан сўнг жаҳон тиббиётида энг буюк китоб ҳисобланган «Corpus Hippocraticum» («Ҳиппократ тўплами») номли асар қолдирган. Бу китоб асрлар давомида ҳакимлар учун асосий қўлланма бўлиб хизмат қилди.

2. **ГАЛЕН КЛАВДИЙ** (Galenus Claudius) (131—201). Қадимги римлик машҳур ҳаким, Пергам шаҳрида меъмор (архитектор) оиласида туғилган. Гален қадимги замон тиббиётида Ҳиппократдан сўнг энг буюк ҳаким сифатида танилган. У тиббиёт, фалсафа ва бошқа кўп фанлар билан шугулланган. Лекин у асосан буюк ҳаким сифатида шўҳрат қозongan. Бу соҳада у 200 дан ортиқ асар ёзиб қолдирган. Гален анатомия, физиология, терапия ва доришunosлик илmlарини пухта билган. Бу соҳаларда бир қанча кашфиётлар қилган. Айниқса, анатомия ва доришunosлик соҳасида муҳим янгиликлар киритган. Масалан, у доривор ўсимликлардан соф дорини ажратиб олиш ва улардан мураккаб дори тайёрлаш усулини ишлаб чиққан. Бундай дорилар «Гален препаратлари» деб аталади. Галеннинг тибга оид асарларидан энг муҳими «Олам гавдаси қисмларининг вазифалари» китобидир.

3. **БЯНЬ-ЦЯО** — эраמידан олдинги VI асрда яшаган машҳур Хитой ҳакими. У жаҳон тиббиёти тарихида биринчи бўлиб бемор-

ларнинг томир уришини текшириш усулини қўллаган. Бу усулни у «Қўйини масала ҳақида китоб» номли асарида баён этган. Бу китоб тиббиётнинг ҳамма соҳаларини ўз ичига олган. Шунинг учун уни «Тиббиёт қомуси» деб атаганлар. Бянь-Цяо амалий тиббиётнинг кўп соҳаларини яхши билган. Айниқса, ташхис қўйиш усулини яхши ишлаб чиққан. Касалларни даволашда машҳур акупунктура, мокса, массаж каби усуллардан кенг фойдаланган. У яхши жарроҳ ҳам бўлган. Касалликларнинг келиб чиқиши ҳусусида тўғри фикр юритган. Унинг ёзишича, касаллик одам организмга ташқи муҳитнинг салбий таъсир этиши натижасида келиб чиқади. Шунинг учун беморни даволашда унинг яшаб турган муҳитини ҳисобга олиш зарурлигини таъкидлаган. Бянь-Цяо жаҳон тиббиётининг ривожланишига жуда катта ҳисса қўшган буюк ҳакимлардан бири ҳисобланади.

4. СУШРУТА — машҳур ҳинд ҳакими. Маълумотларга кўра, эрамининг I асрида яшаган. У қадимги ҳиндларнинг жаҳолга машҳур «Аюрведа» номли китобларидан бирининг муаллифи ҳисобланади.

Сушрута жаҳон тиббиётида ўзининг ишлаб чиққан пластик операциялари билан шухрат қозонган. У ўша даврдақ ринопластика (кесилиб кетган бурунни тиклаш), аудиопластика (узилиб кетган қулоқни тиклаш), кесарча кесини (она қоринини ёриб болали чиқариб олиш), эмбриотомия (туғилиши мумкин бўлмаган болали кесиб-майдалаб чиқариб олиш) каби мураккаб операцияларни бажара олган. Сушрута жаҳон тиббиётининг, айниқса, жарроҳлиқнинг ривожланишига жуда катта ҳисса қўшган.

5. АБУ УБАЙДУ ЖУЗЖОНИЙ (Абу Убайд Абдул Воҳид ибн Муҳаммад ал-Жузжоний). Туғилган йили маълум эмас, вафоти 1047 йил. Кўзга кўринган олим, файласуф ва фқиҳ бўлган. Тиббиёт илмидан ҳам етарли маълумотга эга бўлган. Абу Убайд Жузжоний Ибн Синонинг содиқ шогирди сифатида у билан 25 йил бирга бўлган ва ўз устози ҳақида «Ғарих аҳвол шайх ар-Ранс» («Олимлар бошлиғи [Ибн Сино]нинг таржиман ҳоли») номли биографик асар ёзиб қолдирган.

6. «МАЖМУЪА РАСОИЛ АЛ-ҲУҚАМО» — номаълум муаллиф томонидан тузилган мақолалар тўплами. Унда 106 та ҳар хил олимлар ва файласуфларнинг таржиман ҳоллари ҳамда асарларидан намуналар келтирилган. Тўплам 409 ғарз (818 б.) дан иборат катта асардир. У 1664 йилда кўчирилган. Тўпламда Ибн Синонинг таржиман ҳоли ва унинг асарлари рўйхати ҳам берилган.

7. ИБН АБН УСАЙБИЪА (Мувофиқиддин Абул Аббос Аҳмад Ибн ал-Қосим Ибн Абн Усайбиъа) (1203—1270) — ўрта асрда яшаган машҳур тарихнавис олим ва табиб. Суриялик қаххал онласида туғилган. Ибн Абн Усайбиъа Ўрта Шарқда биринчи тиббиёт тарихчиси ҳисобланган. Унинг тиббиёт тарихига онд асарлари Шарқ ва Ғарб мамлакатларида кенг тарқалган. Усайбиъанинг «Юн ал-анбо фи табақот ал-атиббо» («Табибларнинг табақалари ҳақида хабарлар манбаи») номли тўпламида Ибн Синонинг таржиман ҳоли баён этилган.

8. АНЕМИЯ (anemia) — юнонча «а», «ан» («йўқ») маъносини англатувчи олд қўшимча ва «haimia» («қон») сўзининг бирикмасидан пайдо бўлган тушунча бўлиб, қонсизлик (камқонлик) деб аталувчи касаллик номидир. Бу касалликда қизил қон таначалари ва улардаги гемоглобин жуда камайиб кетади.

9. ЛЕЙКЕМИЯ — юнонча «Leicos» («оқ») ва «hemia» («қоң») сўзларидан келиб чиққан. Қон касалликларидан бири. Бунда қондаги лейкоцитлар (оқ қон таначалари) ҳаддан ташқари кўпайиб кетади. Лейкемия жуда хавфли касаллик бўлиб, у билан оғриганлар кўпинча ҳалок бўладилар.

10. ТРОМБОПЕНИЯ — юнонча «Trombocytes» («тиқилувчи хужайра») ва «Penia» («камлик», «етишмаслик») сўзларидан келиб чиққан. Бу касалликда қонда тромбоцит деб аталувчи хужайралар жуда камайиб кетади. Натижада қоннинг ивиш хусусияти сусайиб, бирор аъзодан қон оқа бошласа (жароҳатланиш, кесилиш) унн тўхтатиш жуда қийин бўлади.

11. ШАРТЛИ РЕФЛЕКС — кишининг ҳаёти жараёнида кўп марта қайтарилган бирор омил билан боглиқ ҳолда пайдо бўлиб, сўнг одат тусига кириб қолган ҳолат. Бу ҳолат бош миёна олий асаб системаси (миёна қобиғи) иштирокида амалга ошади. Шартли рефлекега ҳар кунги аниқ бир соатда овқатланишга ўрганган кишининг меъдасида шу соатга келиб меъдага овқат тушмаса ҳам унда ҳазм қилувчи суюқлик ажрала бошлаши ўққол мисол бўлади.

12. РУҲИЙ-ҲАЯЖОНЛИ ТАЖРИБА УСУЛИ. Бундай усул баъзан бемор ўз ҳаётлигини яширганда уни топиб олиш учун қўлланади. Бу усул бемор руҳиятига ҳаяжонли омиллар билан таъсир этиб, унинг ҳолатидаги ўзгаришларни кўздан кечириб, худоса чиқариш принципига асосланган.

13. АБУЛ ҲАСАН АЛ-БАЙҲАҚИЙ (Заҳириддин Абул Ҳасан Али ибн Абул Қосим Зайл ал-Байҳақий (1105—1169) — йирик тарихнавис олим, табиб ва шоир бўлган. Байҳақий тиббиёт тарихиен сифатида ҳам машҳур. У ўзининг «Татиммот сувои ал-ҳикма» («Ҳикматларни сақловчиларга қўшимча») номли асарида Ибн Синонинг таржиман ҳолини анча тўлиқ баён этган.

14. ИБН АЛ-ҚИФТИЙ (Жамолиддин Абул Ҳасан Али ибн Юнус ибн Иброҳим аш-Шайбоний) (1172—1248) — ўрта асрда яшаган йирик олимлардан. Кўп фанлар билан шуғулланган ва ўзининг «Китоб илҳор ал-уламо би ахбор ал-ҳукамо» («Донишмандлар ҳақида олимлар берган хабарлар») асарида Ибн Синонинг таржиман ҳолини баён этган.

15. ИБН АЛ-ҲАЛЛИҚОН (Шамсуддин Абул Аббос Аҳмад ибн Муҳаммад ибн Иброҳим ибн Абу Бакр ибн Ҳаллиқон) (1211—1282) — ўрта асрда яшаган кўзга кўринган тарихнавис олимлардан. У ўзининг «Китоб вафойат ал айюн ва айбоъ аз-замон» («Машҳур кишиларнинг вафоти ва номлари абадийлашган ўғлонлар ҳақида маълумотлар китоби») номли асарида Ибн Синонинг таржиман ҳолини баён этган.

16. АБУ БАКР НАРШАҲИЙ (Абу Бакр Муҳаммад ибн Жаъфар ибн Закарё ибн Шарик) (899—959) — ўрта осёнлик тарихнавис олим. Қадимги Бухоро ҳудудида бўлган Наршаҳ деган жойда таваллуд топган. Бухорода таълим олган. Наршаҳийнинг энг машҳур асари «Бухоро тарихи» номли китобдир. Бу китобда муаллиф Бухоро шаҳрининг пайдо бўлишидан тортиб, то X асргача бўлган даврини баён этган.

17. ИЛОҲИЁТ — арабча илоҳ, оллоҳ (худо) сўзидан келиб чиққан. Мөддий дунё тушунчасига қарама-қарши таълимот. Бу таълимот дунёвий нарсаларни илм ва тажриба асосида эмас, балки худо ва дин ақидаларига асосан ҳал қилади. Мусулмон шарқ мамлакатларидаги дорилфунунларда илоҳиёт алоҳида фан сифатида ўқитилади.

18. АБУ АБДУЛЛОХ АН-НОТИЛИЙ — X—XI асрда яшаган файласуф ва олим. Табаристон ҳудудида бўлган Нотил деган жойда таваллуд топган. Фалсафа, мантиқ, риёзиёт фанлари билан шугулланган. Тиббий билимдан ҳам хабардор бўлган. Нотилий Ибн Синопнинг биринчи ўстози ҳисобланади.

19. ЭВКЛИД (Eukleidos) (355—315) — қадимги юнон математик олими. Унинг асарлари, хусусан, ҳаңдасага оид баёнлари дедуктив, яъни аксиомалар усулида ифода этилган. Бунда биринчи жумла исботсиз таслиқ сифатида қабул қилиниб, қолган ҳамма теоремалар шу аксиомалардан ҳулоса сифатида чиқарилади. Эвклиднинг энг муҳим асари «Негизлар» деб аталади. Бу асар ҳаңдаса илмига бағишланган.

20. «АЛ-МАЖИСТИЙ» — қадимги юнон астрономи Птолемейнинг латинча «Алмагистум» деб аталган китобининг арабча ном. Араб тилида «Г» товуши ва ҳарфи йўқлиги учун «Алмагиста» сўзи арабчада «Ал-мажиста» (Ал-мажистий) деб ёзилган. Аслида бу китоб «Константиинг буюк математик тузлиши ҳақида ўн уч китоб» деб аталган. Латинчада қисқа қилиб «Алмагистум» («Буюк кўнбулш») деб ном олган. Китобда сайёраларнинг тузлиши ва бир-бирига нисбатан жой олиши геоцентрик, яъни «ер марказ» системасида баён қилинган. Унда 1028 юлдузنى ўз ичига олган юлдузлар каталоги ҳам берилган.

21. АБУ НАСР АЛ-ФОРОБИЙ (Абу Наср Муҳаммад ибн Муҳаммад ибн Ҳзлаг ибн Тархон Форобий) (873—950). Ўрта осиелик машҳур файласуф. Бу соҳага жуда йирик олим бўлганлиги учун уни Арасту сонн, яъни Аристотелдан сўнг иккинчи файласуф деб аташган. Ал-Форобий Тошкентнинг гарби-шимолида Сирдарё бўйидаги Фороб деган жойда туғилган. Форобий тиббиёт билан ҳам қизиққан. Бу соҳага оид «Инсон аъзолари ҳақида рисола» номли асар ҳам ёзган. Баъзи маълумотларга қараганда Форобийнинг тибга оид «Назарий ва амалий тиббиёт» номли асари ҳам бўлган. (аммо унинг ўзи амалий тиббиёт билан шугулланган маълум эмас). Ибн Сино ёшлигида Форобийнинг шу китобларини ўқиб тиббиётга қизиқиб қолган экан.

22. АРИСТОТЕЛЬ (Aristoteles) — қадимги дунёнинг энг буюк файласуфи. Эразмиздан олдинги 384—322 йилларда яшаган. Аристотель ҳаким (табиб) оиласида туғилган. Ўзи ҳам дастлаб табиблик билан шугулланган. Масалан, у бир неча йил македониялик машҳур саркарда Александонинг тарбиячиси ва табиб вазифасида бўлган. Сўнг фалсафа илмини чуқур ўрганиб, дунёга машҳур файласуф бўлиб танилган. Аристотель ҳаким сифатида одам гавдаси ва ундаги аъзоларнинг тузлиши ва функциялари, касал-ликларнинг келиб чиқиш сабаблари ва уларни тўзатиш масалалари билан шугулланган. У тиббиётнинг асосий вазифаси ҳар хил тигиенлик қондаларини амалга ошириш йўли билан саломатлигини сақлашдан иборат, деб уқтирган.

23. МЕТАФИЗИКА — юнонча *Meta ta physika* (физикадан кейинги) деган сўздан келиб чиққан. Аристотелнинг фалсафий фикрлари баён этилган асар. Унинг ўзи бу асарини «Биринчи философия», «Донишмандлик», баъзан эса «Илоҳиёт ҳақидаги фан» деб атаган. «Метафизика» деган термин кейин пайдо бўлган. Уни исқандариялик Андроник исмли библиограф киритган.

24. АБУ МАНСУР ҚУМАРИЙ (Абу Мансур Ал-Ҳасан ибн Нух Ал-Қумарий — Бухорий) — ўрта осиелик таниқли ҳақимлардан. Туғилган йили маълум эмас, вафоти 999 йил. Қумарий Бухорода туғилиб, шу ерда таълим олган. Амалий тиббиётда катта

тажрибага эга бўлган. Шунинг учун унн Бухоро амири Абу Мансур Сомоний ўзининг шахсий табиби қилиб тайинлаган экан. Абу Мансур Қумарий тиб илмидан Ибн Синога устозлик қилган.

25. АБУ САХЛ МАСИҲИЙ (Абу Сахл ибн Яхъё Ал-Масиҳий ал-Журжоний) — ўз замонасининг йирик ҳакимларидан бўлган. Тугилган йили маълум эмас, вафоти 1012 йил. Масиҳий Эроннинг Журжон номли шаҳрида таваллуд топган. Асли келиб чиқиши нусроний (христиан) бўлган. У тиббиётдан ташқари фалсафа, математика ва бошқа билимлар билан ҳам шугулланган. Баъзи тарихчиларнинг ёзишча, Масиҳий тиб илмидан Ибн Синога устозлик қилган.

26. АБУ БАҚР РОЗИЙ (Абу Бакр Муҳаммад ибн Закарийё Ар-Розий) (865—925) — ўрта аср шарқининг буюк ҳакимларидан. Эроннинг қадимги Рай шаҳрида таваллуд топган. У фаршнинг қўн соҳалари билан шугулланган. Сўнг тиббиёт билан қизиқиб, бу илмни ҳам мукаммал ўзлаштириб олган.

27. ҚОРАҲОНИЙЛАР — Шарқий Туркистон. Еттисув ва Жанубий Тяньшаньда яшаган яғмо, қарлұқ ва чингил деб аталувчи туркий қабилалар яғмо қабиласидан бўлган Абдул Карим Бўғраҳон (Қорахон) раҳбарлигида бирлашиб, ягона давлат тузганлар. Бу давлат унинг тузувчиси номи билан қорахонийлар давлати деб аталган. Қорахонийлар X аср охирида Мовароуннаҳрни забт этиб, бу ерда ўз ҳукмдорликларини ўрнатдилар.

28. АБУ РАЙҲОН БЕРУНИЙ (Абу Райҳон Муҳаммад ибн Аҳмад Ал-Беруний) (973—1048) — хоразмлик буюк қомусий олим. У Хоразмнинг қадимги пойтахти Қиёт (Қот) шаҳрида таваллуд топган. Беруний ўз даврида маълум бўлган фанларнинг ҳаммаси билан шугулланган ва улар ҳақида мукаммал билимга эга бўлган. У тиббиёт билан ҳам қизиққан. Хусусан, доривор моддаларни яхши билган ва бу ҳақда «Қитоб ас-сайдана фи-т-тиб» («Тиббиётда ишлатиладиган дорилар») номли асар ҳам ёзган. Бу китобда Беруний 1000 дан ортиқ доривор моддалар ҳақида маълумот берган.

29. АБУЛ ХАЙР ХАММОР (Абул Хайр Ал-Ҳасан ибн Сивор ибн Бобо ибн Бехном Ал-Хаммор) — ўрта аср шарқининг кўзга кўринган ҳакимларидан. 942 йилда Бағдодда таваллуд топган. Хаммор Хоразм шоҳи Маъмуни ибн Муҳаммаднинг сарой табиби бўлган. Сўнг Султон Маҳмуднинг талаби билан бошқа олимлар қатерида Ғазнага бориб, Маҳмуд саройида хизмат қилган.

30. АБУ АБДУЛЛОҲ ИЛОҚИЙ (Шарафуддин Абу Абдуллоҳ Муҳаммад ибн Юсуф Ал-Илоқий) — ўрта асрда яшаган ўзбекистонлик машҳур ҳакимлардан. Тугилган йили маълум эмас, вафоти 1068 йил. Ўрта асрларда ҳозирги Олангарон дарёси атрофидаги ерлар «Илоқ воҳаси» деб аталган. Илоқий шу ерда тутилганлиги учун «Илоқий» деган тахаллус олган. У дастлабки маълумоти Шош (Тошкент) мадрасаларидан бирида олиб, сўнг ўз билимини такомиллаштириш учун дастлаб Бухоро, кейин Ургенча бориб таҳсил олган. Бу ерда у Ибн Сино билан учрашган. Илоқий тиббиётдан ташқари фалсафа ва тарих билан ҳам қизиққан. Тиббиёт тарихига оид асарлар ҳам ёзган. Масалан, унинг «Қулиёти тибби Илоқий» («Илоқийнинг табобат ҳақида рисоалар тўплами») номли асарида тиббиёт тарихига оид маълумотлар берилган. Илоқий Ибн Синонинг шогирдларидан бири ҳисобланади.

31. НАТУРФИЛОСОФИЯ — латинча «Natura» («Табиат») ва юнонча «Philosophia» («фалсафа») сўзларидан ташкил топган тушунча. Сўзма-сўз таржима қилинса, «Табиат фалсафаси» деган маънони беради. Натурфилософия энг қадимги замон дунёқараши.

дир. Аслида философиянинг ўзи дастлаб натурфилософия сифатида келиб чиққан. Энг қадимги философлар ўз дунёқарашларида табиат ва ундаги ҳодисалар ҳақида бугунча, ахлит фикр юртишдан, яъни натурфилософиядан бошлаганлар.

32. **ДЕМОКРИТ** (Demokrites) — қадимги юнонистонлик буюк файласуф-материалист. Эраминдан олдинги 460—370 йилларда яшаган. Уша вақтда маълум бўлган ҳамма фанлар, шу жумладан, тиббиёт илми билан шугулланган. Демокрит атомистик назариянинг асосчиси. Унинг фикрича, барча борлиқ, шу жумладан, одамнинг руҳи ҳам атомлардан ташкил топган.

Демокритнинг тиббиётга оид фикрлари ҳам диққатга сазовор. Унинг ёзишича, инсон организмнинг тузилиши ва унинг биологик хусусиятларини уни ўраб турган табиат белгилайди. Бинобарин, кишининг соғлиғи ҳам, касаллиғи ҳам шу атроф-табиатга боғлиқ. Бу фикр ҳозирги замон тушуничасига мос келади.

33. **РУҲ** — қадимги юнон олимларининг «пневма» тушуничасига иккинчи келади. Арабчада бу сўз «жон» деган маънони билдиради. Диний тасаввурда руҳ тирик мавжудотлар ичиде яшайди. Мавжудот ўлаганидан сўнг у танадан чиқиб кетади. Дуалистик фалсафий тушунчада руҳ моддий асосга эга бўлмаган тана ичидегайримоддий кучдир. Ибн Сино руҳининг мавжудлигини тан олса ҳам унинг ғайритабиий (ғайримоддий) эканлигига қарши фикр билдиради. Унинг фикрича, руҳ қон томирларида айланиб юрадиган ўзига хос моддий унсур (субстанция)дир.

34. **ДУАЛИЗМ** — латинча «Dualis» («иккилик») сўзидан келиб чиққан тушунча (назария). Дуализм назариясига биноан бутун борлиқ икки субстанциядан — материя ва руҳдан иборат. Бу назариянинг асосчиларидан бири Р. Декарт эди. Декартнинг фикрича, физиологик жараёнлар ва руҳ бир-бирларига боғлиқ бўлмаган ҳолда мавжуддирлар.

35. **ПНЕВМА** — бу сўзнинг луғавий таржимаси «ҳаво» деган маънони билдиради. Аммо қадимги Миср ва Юнон файласуфлари ҳамда ҳақимлар пневма деганда танада, хусусан қонда жойлашган ҳаётини кучини тушунганлар. Пневма Шарқ халқларининг руҳ (жон) деган тушунчаларига тўғри келади.

36. **ЭМПЕДОКЛ** (Empedokles) — қадимги юнонистонлик машҳур ҳақим ва файласуф. Эраминдан олдинги 490—430 йилларда яшаган. Эмпедокл космик унсурлар ҳақидаги таълимотини янада такомиллаштирган. Унинг фикрича, унсурлар бирлашиш билан бирга ажралиб кетиш хусусиятига эгадирлар. Бу бирлашиш ва ажралиш икки қарама-қарши куч (яхшилиқ ва ёмонлик) таъсири остида бўлади. Бу таъсирлар ўзгариб туради. Шунинг учун табиатдаги ҳодисалар ҳам ўзгариб туради. Масалан, касаллик ва соғлиқ алмашилиб турадилар.

37. **ВИТАЛИЗМ** — латинча Vitalis («ҳаётини») деган сўздан келиб чиққан тушунча. Витализм биология ва тиббиётда XIX асрда келиб чиққан идеалистик оқимдир. Бу оқим тарафдорларининг фикрича, тирик мавжудотлар организмда содир бўлиб турувчи барча жараёнлари бошқариб турувчи кўзга кўринмас «ҳаётини куч» мавжуд. Бу тушунча Галеннинг қувватлар назариясига яқиндир. Умуман, витализм ибтидоий жамоа одамлари фараз қилган анимизмга бориб тақалади.

38. **РЕФЛЕКТОР НАЗАРИЯ** — латинча «Reflexus» («акс этини», «нигқос») сўздан келиб чиққан «Рефлекс» деганда гавдадаги рецепторларга бирор кучли омил таъсир эгиши натижаси-

да бутун организмда ёки айрим аъзода дарҳол пайдо бўладиган функционал фаолликнинг акс этиши тушунилади. Рефлекс жараёнига бирор жуда иссиқ нарсага, масалан, қайлаб турган самоварга қўл тегиб кетганида қўлни дарҳол беихтиёр тортиб олиш яққол мисол бўлади.

39. АНДРЕАС ВЕЗАЛИУС (1514—1564) — белгиялик машҳур анатом. Брюссель шаҳрида ҳакимлар оиласида туғилган. Везалиус биринчи бўлиб ҳақиқий одам анатомиясини илмий жиҳатдан батафсил ўрганиб, уни асослаб берган.

40. ВАН ШУ ХЕ (265—317) — қадимги замон хитой ҳакими. У беморнинг томир уришини текшириб касалга ташҳис қўйиш усулини ишлаб чиққан олимлардан биридир. Ван Шу Хе томир уришини текширишга асос солган Бянь Цяодан (қ) сўнгги даврда бу соҳада тўпланган тажрибани умумийлаштириб ва уни ўз тажрибалари билан бойитиб «Томир уриши ҳақида трактат» номли асар яратган. Бу асарда олим ҳар хил касаллик ҳолатларида беморларда томир уриши қандай ўзгаришларга учрашини батафсил баён этган. Ван Шу Хе жаҳон тиббиётини ривожланишида жуда катта ҳисса қўшган олимлардан биридир.

41. ПАПИРУС (Papyrus) — қадимги замонларда хат ёзиш учун ишлатилган махсус қоғоз. Уни папирус деб аталувчи қамнсимон ўсимликдан тайёрлаганлар. Шунинг учун бу қоғоз «папирус» деб аталган. Тарихда шундай қоғозларга ёзилган асарлар ҳам папирус деб аталган. Қадимги Миср харобаларида тибга оид бир неча папирус топилган.

- Абу Али ибн Сино. Тиб қонунлари. I китоб. Тошкент, «Фан», 1983.
- Абу Али ибн Сино. Тиб қонунлари. II китоб. Тошкент, «Фан», 1982.
- Абу Али ибн Сино. Тиб қонунлари. III китоб. 1-жилд. Тошкент, «Фан», 1979.
- Абу Али ибн Сино. Тиб қонунлари. III китоб. 2-жилд. Тошкент, «Фан», 1980.
- Абу Али ибн Сино. Тиб қонунлари. IV китоб. Тошкент, «Фан», 1980.
- Абу Али ибн Сино. Тиб қонунлари. V китоб. Тошкент, «Фан», 1980.
- Абу Али ибн Сино. Баданни идора этиш, шаробнинг фазилатлари ва унинг зарарлари//Абу Али ибн Синонинг соғлиқни сақлашга доир рисоалари. Тошкент, «Фан», 1978.
- Абу Али ибн Сино. Зийнат. Тошкент, «Ўзгир», 1992.
- Абу Али ибн Сино. Тадбирда йўл қўйилган ҳар хил хатоларга қарши чора кўриш орқали инсон баданига етишган турли зарарларни йўқотиш//Абу Али ибн Синонинг соғлиқни сақлашга доир рисоалари. Тошкент, «Фан», 1978.
- Абу Али ибн Сино таржима ҳоли. Тошкент, «Фан», 1980.
- Абу Али ибн Сино. Тиббий ўғитлар. Тошкент, «Меҳнат», 1991.
- Абу Али ибн Сино. Шеърлар ва тиббий дoston. Тошкент, Ўзбекистон КП Марказий Комитетининг нашриёти., 1981.
- Абу Али ибн Сино ҳикояси. Қўлёзма. Ўзбекистон Республикаси Шарқшунослик институтини қўлёзмалар фонди. инв. № 1752//П.
- Абу Убайд ал-Жузжоний. Ибн Сино ҳақида//«Гулистон», 1979, 6-сон.
- Абдусодиқ Ирисов. Ҳаким ибн Сино. Ҳаёти ва ижоди. Тошкент, «Ўзбекистон», 1992.
- Воҳидов В. В. Абу Али ибн Сино Қонунида хирургия масалалари. Тошкент, «Медицина», 1980.
- Ирисов А. Абу Али ибн Сино. Ҳаёти ва ижодий мероси. Тошкент, «Фан», 1980.
- Каримов У. И. Ибн Синога табобатдан дарс берган олим//«Шарқшунослик» (тўплам). Тошкент, «Фан», 1990.
- Муниров Қ. Шарқ қўлёзмалари. Тошкент, Ўзбекистон ССР Фанлар Академиясининг нашриёти, 1962.
- Мусабоев И. Қ. Юқумли касалликлар ҳақида ибн Сино мулоҳазалари. Тошкент, «Медицина», 1980.

Низомий Арузий Самарқандий. Нодир ҳикоятлар (Мажмаъун-наводир). Тошкент, Гафур Гулом номидаги адабиёт ва санъат нашриёт. 1985.

Шоисломов Ш. Ибн Синонинг тиб ҳақидаги шеърӣ асарӣ («Уржуза»). Тошкент, «Фан», 1972.

Қодиров А. Абу Али ибн Сино. Тошкент, ЎзССР Давлат нашриёт, 1953.

Қодиров А. Абу Али ибн Сино. Тошкент, ЎзССР Соғлиқни сақлаш Министрлигининг Давлат медицина нашриёти, 1962.

Қодиров А. Абу Али ибн Сино//ЎзСЭ, 1-жилд. Тошкент, 1971, 55—58-бетлар.

Қодиров А. Айлоқий//ЎзСЭ, 1-жилд (макет). Тошкент, 1967, 62-бет.

Қодиров А. А. Ўрта Осиёда медицинанинг пайдо бўлиши. Тошкент, «Ибн Сино», 1990.

Қодиров А. А., Соипов У. Т. Абу Али ибн Сино ўрта осӣлик буюк медик олим. Тошкент, «Медицина», 1980.

Қодиров А. Абубакир Розий. Тошкент, ЎзССР Соғлиқни сақлаш министрлигининг давлат медицина нашриёти, 1963.

Қодиров А. Гиппократ//ЎзСЭ, 3-жилд. Тошкент, 1972, 358-бет.

Қодиров А. А. Тиббиёт тарихи. Тошкент, Ибн Сино номидаги нашриёт-матбаа бирлашмаси, 1993.

Хайруллаев М. Уйғониш даври ва Шарқ мутафаккирлари. Тошкент, «Ўзбекистон», 1971.

ЧЕТ ЭЛ ХАЛҚЛАРИ ТИЛЛАРИДА

Рус тилида

Абу Али ибн Сина. Канон врачебной науки. Ташкент, «Фан». Кн. I — 1981; Кн. II — 1982; Кн. III. Том I — 1979; Кн. III. Том II — 1980; Кн. IV — 1980; Кн. V — 1980.

Абу Али ибн Сина. Трактат по гигиене (устранение всякого вреда от человеческих тел путем исправления различных ошибок в режиме). Перевод и подготовка к печати Э. Бабаханова. Ташкент, изд-во ЦК КП Узбекистана, 1982.

Арзуметов Ю. С., Юлдашев К. Ю. Медицинские взгляды Ибн Сины. Ташкент, «Медицина», 1983.

Аскарлов А. Заболевания легких и груди по «Канону» Ибн Сины//Материалы первой Всесоюзной конференции востоковедов. Ташкент, изд-во Академии наук Узбекской ССР, 1958, с. 970—977.

Бабаходжаев Н. К. Гигиенические взгляды Абу Али ибн Сины на питание//Материалы республиканской научной конференции, посвященной 1000-летию Абу Али ибн Сины. Ташкент, «Медицина», 1979, с. 90—93.

Гален Клавдий. О назначении частей человеческого тела. М., «Медицина», 1971.

Гафуров Х. Г. Абу Али ибн Сина и значение его научного наследия в клинической хирургии//За социалистическое здравоохранение Узбекистана. 1954, № 4.

Гиппократ. Избранные книги. М., Государственное издательство биологической и медицинской литературы, 1936.

Далимов З. А. Применение физических факторов во врачебной деятельности Абу Али ибн Сины//Материалы республикан-

ской научной конференции, посвященной 1000-летию Абу Али ибн Сины. Ташкент, «Медицина», 1979, с. 97—98.

Джумаев В. К. Хирургия Абу Али ибн Сины и ее исторические истоки. Ташкент, «Медицина», 1965.

Завадовский Ю. Н. Абу Али ибн Сина (опыт критической биографии). Канд. дисс. Ташкент, 1958. Библиотека института Востоковедения АН УзССР. Инв. № Д-396.

Завадовский Ю. Н. Источники для биографии Ибн Сины//Материалы первой Всесоюзной научной конференции востоковедов в Ташкенте. Ташкент, изд-во Академии наук Узбекской ССР, 1958, с. 991—1001.

Захидов А. З., Ирмухамедов А. А. Гигиенические взгляды Абу Али ибн Сины//Вопросы санитарии и гигиены в Узбекистане. Ташкент, «Медицина», 1961, с. 3—9.

Ибн Сина (автобиография)//Материалы по истории прогрессивной общественно-философской мысли в Узбекистане. Ташкент, изд-во Академии наук УзССР, 1957, с. 117—120.

Кадыров А. А. Абу Али ибн Сина. Ташкент, «Медицина», 1964.

Кадыров А. А. Возникновение медицины в Средней Азии. Ташкент, «Медицина», 1990.

Кадыров А. А. Древняя аптека на территории Узбекистана//Медицинский журнал Узбекистана, 1987, № 11, с. 70—72.

Кадыров А. А. Древняя медицина Узбекистана (по археологическим материалам)//Медицинский журнал Узбекистана, 1990, № 4, с. 72—75.

Кадыров А. А. Учение Ибн Сины о методе кровопускания//Научные труды Ташкентского медицинского института. Том XV. Кн. II. Ташкент, «Медгиз», 1959, с. 58—61.

Кадыров А. А. История медицины Узбекистана. Ташкент. Издательско-полиграфическое объединение им. Ибн Сины, 1994.

Кадыров А. А. Первая гражданская больница в древнем Самарканде//Медицинский журнал Узбекистана, 1984, № 5, с. 23—26.

Кадыров А. А., Саипов У. Т. Абу Бакр Рази. Ташкент, Государственное медицинское издательство Министерства здравоохранения УзССР, 1963.

Кадыров А. А., Саипов У. Т. Великий Среднеазиатский ученый-медик Абу Али ибн Сина. Ташкент, «Медицина», 1980.

Кадыров А. А., Саипов У. Т. Великие ученые-медики Средневековья. Ташкент, «Медицина», 1988.

Кадыров А. А., Уралов А. С. Строительство больничных учреждений в странах Средневекового Востока//Медицинский журнал Узбекистана, 1989, № 11.

Каримов У. И. О медицинском наследии Ибн Сины//Абу Али ибн Сина. К 1000-летию со дня рождения. Ташкент, «Фан», 1980, с. 122—149.

Лукин Б. В. Библиографический указатель советской литературы об Абу Али ибн Сине и изданий его произведений (1918—1978 гг.)//Общественные науки в Узбекистане, 1979, № 4, с. 39—62.

Малжидов Н. М., Гордеева В. Д. Неврологические воззрения Абу Али ибн Сины. Ташкент, «Медицина», 1980.

Махкамов Г. М. Вопросы питания в «Каноне врачебной науки»//Материалы республиканской научной конференции, посвященной 1000-летию Абу Али ибн Сины. Ташкент, «Медицина», 1979, с. 93—97.

Махмудов О. С. Вопросы педиатрии в трудах Абу Али ибн

Сины//Материалы республиканской научной конференции, посвященной 1000-летию Абу Али ибн Сины. Ташкент, «Медицина», 1979, с. 111—113.

Мирахмедов У. М. Косметика в трудах Абу Али ибн Сины//Медицинский журнал Узбекистана, 1980, № 8, с. 44—47.

Могильницкий С. А. Офтальмология Ибн Сины//Вестник офтальмологии. М., 1957, № 3, с. 49—57.

Муминов А. И. Вопросы оториноларингологии в «Каноне врачебной науки Абу Али ибн Сины»//Материалы республиканской научной конференции, посвященной 1000-летию Абу Али ибн Сины. Ташкент, «Медицина», 1979, с. 106—108.

Урунбаев А. У. Рукописи произведений Абу Али ибн Сины в собрании института Востоковедения АН УзССР//Материалы юбилейной научной сессии, посвященной 1000-летию со дня рождения Абу Али ибн Сины. Ташкент, «Фан», 1981, с. 169—201.

Фараби. Трактат об органах человеческого тела//Вопросы философии, 1978, № 10.

Хакимов Х. А., Бахрамов С. М. Канон врачебной науки о крови и ее болезнях//Материалы республиканской научной конференции, посвященной 1000-летию Абу Али ибн Сины. Ташкент, «Медицина», 1979, с. 109—110.

Халиков К. А., Саатов М. С., Юлдашева И. Ю. Анатомические взгляды Абу Али ибн Сины//Материалы республиканской научной конференции, посвященной 1000-летию Абу Али ибн Сины. Ташкент, «Медицина», 1979, с. 117—119.

Халматов Х. Х., Пулатова Т. П. О лекарственных растениях, использованных Абу Али ибн Синой//Материалы республиканской научной конференции, посвященной 1000-летию Абу Али ибн Сины. Ташкент, «Медицина», 1979, с. 119—122.

Чжу Ян. Достижения древнекитайской медицины. М., «Медгиз», 1958.

Шоканбаев А. Н. Связь современных взглядов на лихорадку с эмпирическими исследованиями Абу Али ибн Сины//Материалы республиканской научной конференции, посвященной 1000-летию Абу Али ибн Сины. Ташкент, 1979, с. 59—61.

Хорижий Шарқ тилларида

Абу Алп ибн Сино. Ал-адвийат ал-қалбнийя. Ўзбекистон Республикаси Шарқшунослик институтининг қўлёзмалар фонди, инв. № 2275. IV.

Абу Али ал-Хусайн ибн Сино. Ал-Қонун фи-т-тиб. Ўзбекистон Республикаси Шарқшунослик институтининг қўлёзмалар фонди, инв. № 3316. I.

Абу Али ибн Сино. Китаб ал-Қонун фи-т-тиб. Рим, 1593.

Абу Али ибн Сино. Уржуза фи-т-тиб (манзума, ал-уржуза). Ўзбекистон Республикаси Шарқшунослик институтининг қўлёзмалар фонди, инв. № 3008. VI.

Абу Али ибн Сино. Тадбир ал-манзил. Ўзбекистон Республикаси Шарқшунослик институтининг қўлёзмалар фонди, инв. № 11736.

Абу Али ибн Сино. Рисола фи-сиканжубия. Ўзбекистон Республикаси Шарқшунослик институтининг қўлёзмалар фонди, инв. № 2572. XXI.

Абу Убайд Жузжоний. Тарих (таржима) аҳвол шайх ар-Раис. Мажмуа расоил ал-ҳукамо. Ўзбекистон Республикаси

Шарқшунослик институтининг қўлёзмалар фонди, инв. № 2385. III.

Ибн Ҳаллиқон. Китаб вафойат ал-уйюн ва анбоъ аз-заъмон. Миср, 1894.

Ибн Абн Усайбнъ а. Уйюн ал-анбоъ фл-табоқот ал-атиббо. Миср, 1882.

Жамолиддин Абн ал-Ҳасан ал-ибн Юсуф ал-Қифтий. Китаб ихбар ал-уламоъ бо-ахбор ал-ҳукамоъ. Миср, ҳ. 1324.

Заҳридинн Абу-л Ҳасан ал-Байҳақий. Таттимот суввон ал-ҳикма. Ўзбекистон Республикаси Шарқшунослик институтининг қўлёзмалар фонди, инв. № 1448.

Аловуддин Али Абу-л-Ҳарам ал-Қарший. Муъжиз ал-Қонун. Ўзбекистон Республикаси Шарқшунослик институтининг қўлёзмалар фонди, инв. № 2409. III.

Али ибн Аббос ал-Маъжусий. Компл ас-Синоа ат-тиб. Миср, 1877.

Абд ул-Фаттоҳ бинн Саъид Исмоил ал-Ҳусайн ас-султон-пурн. Шарқ ал-Қонунча. Ўзбекистон Республикаси Шарқшунослик институтининг қўлёзмалар фонди, инв. № 2556.

Фихрист кутуб мусаннифай аш-шайх ар-Раис. Мажмуъа расонл ал-ҳукамо. Ўзбекистон Республикаси Шарқшунослик институтининг қўлёзмалар фонди, инв. № 2385. XI.

Қутбиддин Маҳмуд бинн Масъуд аш-Шерозий. Шарҳи қуддирати ал-Қонун. Ўзбекистон Республикаси Шарқшунослик институтининг қўлёзмалар фонди, инв. № 2969.

Маҳмуд бинн Муҳаммад Умар ал-Чағмийнй. Ал-Қонунча. Ўзбекистон Республикаси Шарқшунослик институтининг қўлёзмалар фонди, инв. № 2409. I.

Абд-ул-Қайюм Абд-ул-Носир ўғли. Раис ал-Ҳукамо Али ибн Сино қиссаси. Қозон, 1898. Ўзбекистон Республикаси Шарқшунослик институтининг қўлёзмалар фонди, инв. № 1656.

Буюк турк философи ве тиб устоли Ибн Сина саснатл асарлари ҳаққида теткуклер. Истанбул, 1937.

Зиёвуддин Яхъя. Ҳикоян Абу Али ибн Сина. Истанбул, 1878.

Ислам энциклопедиси. I—XI жилдлер. Истанбул, 1960—1970.

Ғарбий Оврупо тилларида

Avicenna. Commemoration Volume, Calcutta, 1956.

Avicenna. Incipit translatio canticorum cum commento Averrois facta af Arabico in Latinum a Armangando do Blassi, Venetiis, 1483.

Avicenna. Liber Canonis primus quem princeps Abo Ali Abinsseni de medicina ordidit. Patavia, 1479.

Avicenna. Liber Canonis Avicennae. Arabum medicorum princeps ex Berardi Cremonensis versionae et Andreae Alpagi Belunensis costigione. Venetiis, ap. Juntas, 1608.

Avicenna. Libri quinquaginta de medicina edidit, Venetiis, 1482.

Avicenna. Poeme de la Medicine texte et traduction par H. Jahier et Abdel Kadar Moureddine, Paris, 1956.

Avicenna. Quarte fen prime canonis Avicenna summe necessarios ad diete ordinationem ad medicinam exhibitores ad manualement operationeh. A rustico medicine cultore dat. Papie, 1517.

Afnan S. M. Avicenna, Hist. Live and Works. London. 1958.

Brockelmann C. B. Geschichte der Arabischen Litteratur. Bd. I. Weimar — Berlin, 1898.

- Campbell D. *Arabian Medicine and the its Influence on the Middle age*, London, 1926.
- Carcassone, *Essai historuque sur ta medicine des Hebreux auciens et modernes*, Montpell, 1818.
- Casiri, *Biblioteca arabo-hispana. Aescorialensis, 1760—1770*.
- Corbin H. *Avicenne et la recit visionaire*, Teheran, 1952.
- Dobias V. *Avicenna a Jeho Vyznam*, Voj. zdrov. Listy, Praha, 1952.
- Edde J. *Avicenna et la medicine arabe*, Paris, 1889.
- Freind, *Historie de la medicine per coulet*, Leiden, 1727.
- Grunner O. C. *A Treatise on the Canon of medicine of Avicenna*, London, 1930.
- Hamarnech S. *Development of hospitals in Islam*, J. Historie medicine, 1962, 17.
- Hřadik J. *Avicennuv Vyjnam profarmacii*, Pharmacia, Praha, 1953.
- Ibn Challican. *Víte ilustrarum verarum ad F. Wüstenfeld*, Gottingol, 1883.
- Kadyrov A. A. Z. vyvoje studia Regionalnich nemoci v Uzbecke SSR, Praha, Prakticky lekar, cislo 13, 1959.
- Kadirov A. A. *La medicine des peupls de l'Asia Centrale*, XXVI-e Congress Internationale d'Histoire de la Medicine, Sofia, 1978.
- Kadirov A. A., Dekhto L. Y. *Public Health in Uzbekistan*, Tashkent, 1966.
- Kadyrov A. A., Saipov U. T., Magzidov N. M., Gordejeva B. D. *Abu Ali Ibn Sina, Zdrovotnicke nakeadatelstve*, Praha, 1988.
- Leclerk L. *Histoire de la medicine arabe*, Vol. 2, Paris, 1876.
- Lexicon der hervoragenden Arzte aller Zeit und Völker*, Berlin—Wien, 1929.
- Matousek M. *Avicenna a dnesek, zdrav. noviny*, Praha, 1952.
- Springel K. *Beiträge zur Geschichte der Medicine*, Halle, 11, 1794.
- Scarzynski B., *Avicenna jako lekar i przyrodnik*, in «Avicenna» Praczbiorova pod red. A. Zajaczowskiego, Warszawa, 1953, P. 113—154.
- Zajaczowski A. *Avicenna i jego epocha*.—«Avicenna», Warszawa, 1953.

МУНДАРИЖА

Муқаддима	3
Ибн Синонинг ҳаёт йўли	9
Ибн Синонинг тиббий фикрлари	38
Ибн Синонинг табиблик фаолияти	65
Саломатлиكنи сақлаш тадбирлари	65
Қасалликларга ташҳис қўйиш	74
Қасалларни даволаш	81
Умумий муолажа қондалари	82
Айрим аъзолар қасалликлари	89
Умумий тавда қасалликлари	93
Ибн Синонинг дорилар ҳақидаги фикрлари	101
Илова	113
Изоҳлар	130
Фойдаланилган адабиётлар ва манбаълар	137

АСАДУЛЛА АБДУЛЛАЕВИЧ КАДЫРОВ

АБУ АЛИ ИБН СИНА

ЕГО МЕДИЦИНСКИЕ МЫСЛИ И ВРАЧЕБНАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ

На узбекском языке
Ташкент, «Фан»

Муҳаррир *Х. Зарипова*
Техмуҳаррир *Л. Тюрина*
Мусаҳҳиҳ *М. Саидова*

ИБ № 6637

Теришга берилди 11.09.95. Босишга рухсат этилди 29.12.95. Қоғоз бичими 84×108^{1/32}. «Газетная» қоғози. Юқори босма. Адабиёт гарнитураси. Ҳисоб-нашриёт т. 8,1. Шартли босма т. 7,02. Буюртма 98. 1000 нусха. Қилинган нарҳда.

ЎзР ФА «Фан» нашриёти: 700047. Тошкент, Гоголь кўчаси, 70.
ЎзР ФА «Фан» нашриётининг босмахонаси: 700171. Тошкент, акад. Ҳ. Абдуллаев шох кўчаси, 15.